



Žan-Mari Domenak

EVROPA: KULTURNI IZAZOV

Svetomir Bojanin

SKOLA KAO BOLEST (drugo, dopunjeno izdanje)

Andre Leroa-Guran

RELIGIJE PRETHISTORIJE (drugo, dopunjeno izdanje)

Zbornik

SMRT, NASILJE I SEKSUALNOST

Alen Finkelkrot

PORAŽ MIŠLJENJA

Dobrila Bratić

GLUVO DOBA

Meri Daglas

ČISTO I OPASNO

Ivan Colović

BORDEL RATNIKA

Zoran Živković

OGLEDI O NAUCNOJ FANTASTICI

Ranko Bugarski

JEZIK OD MIRA DO RATA

Milka Ivic

LINGVISTICKI OGLEDI (drugo izdanje)

Milka Ivic

O ZELENOM KONJU (Novi lingvistički ogledi)

XXEK

milka ivić
***o zelenom
konju***

*novi lingvistički
ogledi*



**BIBLIOTEKA
XX VEK**

82

Urednik
IVAN ČOLOVIĆ

Milka Ivić

O ZELENOM KONJU

Novi lingvistički ogledi

**SLOVOGRAF • BEOGRAD
1995**

Dr Milka Ivić redovni je član Srpske akademije nauka i umetnosti, kao i nekoliko inostranih akademija. Njene stručne i naučne preokupacije mogu se razvrstati u nekoliko osnovnih oblasti: istorija lingvistike, opšta lingvistika, lingvistička teorija, sintaksa i semantika slovenskih jezika, savremena serbokroatistika. Najpoznatija su joj dela: *Značenja srpskohrvatskog instrumentalala i njihov razvoj*. — Beograd, 1954; *Pravci u lingvistici*. — Ljubljana, 1963 (u sedam izdanja, i u prevodima na desetak jezika sveta); *Lingvistički ogledi*, Beograd 1983, 1985; *O jeziku Vukovom i vukovskom* — Novi Sad, 1990. Jedan je od najuglednijih i najproduktivnijih jugoslovenskih lingvista do sada. Tekst o slovenskim obaveznim determinatorima uvršćen je u američku antologiju najvažnijih svetskih radova iz strukturalne sintaksičke teorije koja je objavljena 1972.

Ministarstvo kulture Srbije pomoglo je izdavaču da objavi ovu knjigu.

Recenzenti

Dr Jasmina Grković-Mejdžor
Dr Milorad Radovanović

Korice

Ivan Mesner

NEKOLIKO UVODNIH REČI

U ovoj su knjizi zastupljeni najvećim delom oni radovi (mada ne svi!) koji su tokom poslednjih petnaestak godina objavljivani kako u domaćim, tako i u inostranim stručnim časopisima. Njima su, po izuzetku, pridružena i pojedina razmatranja koja potiču iz znatno ranijih perioda, ali i neka sasvim skorašnja, još nepublikovana.

Taj je izbor u punom saglasju s namenom ove knjige. Poželeta sam, naime da njome postignem nekoliko ciljeva:

da i našoj široj kulturnoj javnosti, a ne samo užem kruugu stručnjaka, približim izvesne dosada ili nedovoljno obradivane, ili potpuno zapostavljene jezičke teme koje, međutim, ukoliko im se pride s prave strane, omogućuju neke nove spoznaje o srpskom jeziku, pa i o jeziku uopšte, a pri tom su po sebi zanimljive, pa čak i potencijalno korisne — podstiču budnije kontrolisanje sopstvenog izražavanja;

da stručnjaku kome je nastava jezika poziv ukažem na neke nove uglove gledanja na znane stvari ne bi li se on, kad iskrsmu nepredviđena pitanja polaznika nastave, što spremnije „dočekivao na noge“;

da naučnom radniku koji se sprema da krene u dalja istraživanja jezičkih problema postavim, svojim zapažanjima, po koji koristan putokaz;

da pokušam izborom tekstova uvrštenih u knjigu što vernije odslikati pravce u kojima se kreću moja naučna interesovanja.

Imajući u vidu neminovnu neujednačenost stručnog profila svojih potencijalnih čitalaca, trudila sam se da knjigu učinim pristupačnom svima, a to znači da sam ne samo citate na stranim jezicima prevodila na naš (odnosno ispuštala — tamo gde je to bilo moguće), nego i nastojala, koliko god se to moglo, da zaobiđem odveć stručnu terminologiju.

Do nedavno se naš jezik nazivao *srpskohrvatskim*, pa sam ga ja pod tim nazivom i pominjala u svojim do nedavno objavljuvanim radovima. Za ovu sam priliku, međutim, izraz *srpskohrvatski* dosledno zamenjivala izrazom *srpski* — ne samo zato što sad tako glasi zvanično ime našeg jezika, nego i iz jednog veoma važnog, u suštini praktičnog razloga: u Hrvatskoj su u međuvremenu namerno (iz)vršene tako drastične intervencije u oblasti leksike i sintakse standardnog jezika da za zapažanja izneta u ovde sabranim radovima mogu jemčiti samo ukoliko se ograničim na meni znanu jezičku stvarnost, a to je ova naša, ovdašnja, srpska.

16. marta 1995.

u Beogradu

Milka Ivić

O NAZIVIMA BOJA

O RAZLIKOVANJU LJUDI PO BOJI*

Ljude bliže određujemo, između ostalog, i po tome u koju od postojećih ljudskih vrsta spadaju, a ove ustrojava u našoj svesti uočavanje takvih univerzalnije zastupljenih razlikovnih osobenosti kakve su, recimo, nacionalnost, ili zanimanje, ili karakter, ili izgled. Postavljanjem čovekove spoljašnjosti u žiju pažnje stiču se neophodni uslovi za to da, ako zatreba, *svojstvu boje* pripadne uloga razlikovnog kriterija.

Podela ljudi *na rase* jedna je od prilika kad boju nije moguće zaobići. Ta podela, naime, počiva na uvažavanju nekih bitnih, biološki uslovljenih razlika u izgledu, a u njih se obavezno ubraja i nejednaka pigmentiranost kože.

Jednom delu čovečanstva, pre svega stanovništvu centralne Afrike, priroda je, uz još neke specifične rasne odlike, dodelila i izuzetno tamnu put, ostalima svetiju, ali nejednako iznijansiranu. Za većinu kosookih žitelja Azije, recimo, tipična je žućkasta, a za starosedeoce američkog kontinenta nešto tamnija, ponekad gotovo bakarna boja kože, dok

* Ovaj tekst je objavljen 1993. godine u časopisu *Južnoslovenski filolog* XLIX. U njemu ništa nije menjano za ovu priliku, sem što su neki citati na stranim jezicima izostavljeni, a drugi prevedeni na naš jezik.

se ten naroda vezanih za evropsko tle ne izdvaja u sličnom smislu nekim posebnim koloritom. Među Evropljanima ima ne samo beličastih, odnosno beličasto-rumenkastih, nego i (umereno) tamnoputnih ljudi. Svi oni jesu po svojoj spoljašnjosti na specifičan način različiti od Afrikanaca, Azijata i američkih Indijanaca, ali ne samo i ne toliko s pogledom na boju puti koliko na ukupnost te i drugih osobenosti koje im osiguravaju samosvojnost izgleda.

Kao što je poznato, začetnik antropoloških istraživanja Friedrich Blumenbach (1752—1840) prvi je izvršio podelu ljudi na rase, razgraničavajući pri tom terminološki osnovne rasne tipove ovako: crni (etiopski), žuti (mongolski), crveni (američki), beli (kavkaski) i mrki (malajski) rasni tip. Uputrebom termina kolorističke semantike želeo je da upozori na razlikovni značaj boje ljudske kože, dok je onim drugim, dodatnim terminom izneo podatak o sredini gde se javljaju tipičniji primerci rase koja se ima u vidu. U vremenu koje je sledilo, unošene su znatne korekcije i dopune u Blumenbahovo učenje o rasama¹; pokazalo se, između ostalog, da nije opravdano pridavati toliku važnost obojenosti epiderma². Pa ipak, u svetu je široko prodrla njegova terminološka praksa nazivanja osnovnih ljudskih rasa po boji; manje više

¹⁾ Pored odgovarajuće stručne literature, više obaveštenja o ovome daju i sve reprezentativnije enciklopedije — na primer *The Encyclopedia Americana*.

²⁾ Novija istraživanja iznela su na video i takve pojedinosti kao što su: izrazita depigmentiranost kose, očiju i naročito kože kod nekih mongoloidnih naroda nastanjenih u kontinentalnim predelima severnog Sibira (Чебоксаров 1971, 141) i, drugo, fenomen generacijske neusaglašenosti u kolorističkom pogledu — u dečijim godinama Afrikanci i Evropljani se međusobno daleko manje razlikuju po boji nego što to bude posle, kad odrastu (Чебоксаров 1971, str. 95).

svi i dan danas pominju *crnu*, *žutu*, *crvenu* i *belu* rasu (samo je ona *mrka* relativno brzo pala u zaborav).

Spremnost da se usvoji kolorističko razvrstavanje ljudskog roda svakako nije bila slučajna. Poznato je da su suti sa obojenošću kože sasvim drukčjom od sopstvene uvek vrlo upečatljiv doživljaj. Na predstavnike ostalih rasa posebno intenzivan vizuelni utisak ostavljaju Afrikanci svojom intenzivnom tamnoputošću, o čemu i jezik na svoj način svedoči: tamo gde postoji poseban opšti naziv za rasnog predstavnika, on je uvek izведен od prideva sa značenjem „*crn*“ (up. na primer francusko *nègre*, rusko *негр*, novogrčko *νέρως*, englesko *negro*, nemačko *Neger* — sve nastalo od latinsko *niger* = *crn* i ekvivalentno našem *crnac*), a samo po izuzetku i još od nekog od prideva uključenih u rasnu terminologiju (naš izraz *belac*, na primer, imenuje predstavnika *bele* rase, nasuprot *crncu*, predstavniku *crne*; odgovarajući oblici od prideva *žut* i *crven* — **žutac* i **crvenac* — nisu, međutim, u upotrebi, nego se umesto njih pojavljuje složeno leksičko obrazovanje — *crvenokožac*, kao široko usvojena reč u standardnom jeziku, i *žutokožac*, kao retka, u razgovornoj praksi jedva prisutna leksička tvorevina).

Mada i među crncima ima uočljivih razlika u intenzitetu pigmentiranosti kože — neki su manje, drugi više tamnoputi, nesumnjivo je da se u svesti „*necrnaca*“ kao prototipski predstavnici crne rase izdvajaju najtamniji, tj. oni čija celokupna spoljašnjost (koju koloristički određuju u najpotpunijem skladu sa kožom i kosa i oči) ostavlja zaista utisak crnog. Crnci se, dakle, doživljavaju kao crni u punom smislu te reči i u svakom bitnom detalju svog fizičkog entiteta. Sa „žutima“ je stvar komplikovanija. Pre svega, mnogi predstavnici žute

rase i nisu toliko žuti da bi se baš po toj svojoj osobini dovoljno razlikovali od „belih“. Većina njih, štaviše, i nije svesna da im boja kože ipak pomalo „vuče na žuto“³. Japanci, na primer, čak izričito kažu za ten svog naroda, posebno za ten njegovog ženskog dela, da je *beo* (determinišu ga izrazom *shiroi*, koji to znači); i za njih je, kao i za tolike druge narode sveta, beloputost svojevrstan ideal lepote, naročito ženske (Wagatsuma 1967, str. 407).

U PMC reč sa značenjem 'crven' ovako se definiše: „koji je boje krvi“. Sličnu nam definiciju nude i mnogi drugi, najrazličitiji rečnici širom sveta⁴. Oni, međutim, koje zovemo *crvenokošćima* nisu crveni kao krv; njihova je put, u stvari, srednje tamna, ali ponekad u naročitoj, bakarnoj nijansi. Neupućenima može izgledati proizvoljno davati i bakarnoj boji naziv *crvena*. Ali — i za takav se izbor može naći opravdanje.

Pre svega, od jarko crvene do bakarne boje prelazi su vrlo postupni, a eksperimenti vršeni sa predstavnicima najrazličitijih jezika (Berlin/Kay 1969, 13) pokazuju da se ljudi po pravilu uvek kolebaju oko toga kako povući granicu između neposrednih suseda u spektru boja: da li neku datu

³⁾ Japanac Hiroshi Wagatsuma (Wagatsuma 1967, 423) zabeležio je karakterističnu ispovest jedne svoje sugrađanke o tome kako su se njoj „otvorile oči“ u tom pogledu tek onog dana kad je svoju čerku spazila u neposrednom okruženju „bele“ američke dece.

⁴⁾ R. M. Frumkina (Фрумкина 1984, 17) naglašava da je u leksikografiji već odavno tradicija da se hromatska individualnost najosnovnijih boja identificuje jednostavno upućivanjem na svima dobro poznato kolorističko svojstvo određene pojave: 'belo' se vezuje za 'sneg', 'crveno' za 'krv' i sl. Pri tom ona priznaje (str. 18) da je takvo metajezičko rešenje nešto što se može tolerisati tek za nevolju, u očekivanju da nauka iznade prikladniji definicijski postupak.

prelaznu nijansu smestiti u domen boje *A* ili *B*?⁵. Osim toga, stoji činjenica (na koju je nauka već u mnogo prilična upozoravala): samo se hemijskim putem dobijaju uvek identično hromatski uobičeni, svima savršeno prepoznatljivi koloristički entiteti; u prirodi je drukčije. O konkretnom vidu svake boje odlučuje, u stvari, faktura one pojave u okviru koje se data boja ostvaruje (Гак 1977, 193). Ljudi, naravno, taj fenomen uočavaju, pa nekad biraju posebnu reč radi označe da je posredi, doduše, boja te i te hromatske vrednosti, ali oličena baš u jednoj određenoj (a ne kojoj bilo drugoj) pojavi. Prirodnom dat crveni izgled kose, recimo, nikada nije identičan s izgledom krvi⁶. Otuda u našem jeziku i leksička razlika; za kosu (i dlaku uopšte) kažemo: *riđa*, a za krv: *crvena*. U engleskom je, međutim, jedan isti izraz — *red* — prikladan za oba slučaja.

Bakarna boja ima kako mrkog tako i crvenog u sebi; no, očigledno, hijerarhijski primat u utisku koji ostavljaju *crvenokošći* na ostale pripada crvenom tonu. Pošto za iskazivanje njegove naročitosti nije dosad iskovana nikakva posebna reč ni u našem ni u ostalim evropskim jezicima, ljudi

⁵) S tom je okolnošću u neposrednoj vezi i onaj odavno zapaženi raskorak među jezicima u rasponu semantičkog potencijala koji se dodeljuje nazivu za istu boju: u jeziku *A*, na primer, on obuhvata, a u jeziku *B* ne obuhvata, i tu i tu nijansu; ili obrnuto. S principske tačke gledišta posmatrano, to nesaobrazno ustrojavanje leksičkih oznaka za boje neodoljivo podseća na nesaobrazno ustrojavanje fonoloških jedinica — napominje Angela Bidu Vrânceanu (Bidu Vrânceanu 1976, 89).

⁶) Adrienne Lehrer (Lehrer 1974, 7) primećuje: odmerena prema paleti boja koje su sazdane hemijskim putem (i objavljene u katalogu A. H. Munsell, *A Color Notation*, Munsell Color Comp., 11th edition, Baltimore 1961), crvena boja kose pre zaslzuje da bude svrstana uz *oranž* ili *braon*, nego li pod *crveno*.

se služe onim čime raspolažu — Francuzi biraju pridev *rouge*, Englezi *red*, Srbi *crven*, itd.

Još se izrazitijim semantičkim relativizmom odlikuje naziv za svojstvo 'beo'.

U nauci je već raznim povodima saopštavano kako še *belim* zovu i neke pojave koje to nisu. „*Belo* je braon kad se odnosi na kafu, žuto kad ukazuje na vino, a roze kad se primenjuje na ljude“ primećuje semantičar F. R. Palmer (Palmer 1977, 75), ciljujući tom opaskom na postojanje (internacionalno usvojenih) termina tipa našeg *bela kafa i belo vino*, kao i na činjenicu da nije svako *belo lice* baš bukvalno belo (tipično engleski ten, a njega je Palmer prvenstveno imao u vidu, jeste ružičasto-beličast). Oni koji prvi put čuju kako su stari Rusi za mnoge svoje sugrađane tvrdili da imaju ne samo belo lice i belu kosu nego i *bele oči*⁷ obično se zaprepaste; otkud oči mogu biti bele?

Ne mogu, naravno; ali — нико nije ni mislio da tako nešto saopšti. Potezanjem naziva za 'bело' stari Rusi su nastojali samo ovo da objasne: od svih kolorističkih verzija koje mogu imati ljudske oči, kod pomenutih osoba ostvarila se ona najsvetlijia, najbliža 'belom'⁸. Po istom su principu nastajale u jezicima i konstrukcije tipa *bela ka-*

⁷ B. O. Unbegaun (Unbegaun 1963, 11), posle detaljnog pretraživanja u tom pogledu merodavnih dokumenata iz perioda XVI—XVII vek, iznosi podatak da je tamo zabeleženo za sto četiri osobe, među kojima pretežu deca, kako su im oči „bele“. To što baš deca prednjače u pomenutoj „belini“ u punom je skladu sa činjenicom registrovanom u antropologiji (Чебоксаров 1971, 97) da su mnogim plavim ljudima oči svetlijie nijanse plavog u detinjstvu nego li u godinama odraslosti.

⁸ Više o tome v. Бахилова 1975, 9.

fa/belo vino⁹: *bela* je ona kafa / *belo* je ono vino čija boja svojom otvorenom nijansom stoji nasuprot onoj drugoj, mnogo tamnijoj kolorističkoj mogućnosti koja je takođe dostupna kafi / vinu¹⁰. Ispostavlja se, jednom rečju, da naziv za 'bело' ne imenuje isključivo belu boju, nego služi i za oznaku činjenice da se, od svih kolorističkih nijansi koje može imati pojava o čijoj se determinaciji po boji radi, u ovom konkretnom slučaju ostvarila ona najsvetlijia, najbliža 'belom'¹¹.

Ovo stanje stvari je neposredna posledica našeg poimanja 'belog'.

'Belo' i 'crno' se perceptivno i psihološki doživljavaju kao dva međusobno suprotstavljena ekstrema u nizu postojećih kolorističkih datosti, a individualiteti ovih su ustrojeni i po kriteriju rastuće/opadajuće svetline, odnosno tamnoće, tako da se na apsolutnom kraju narastajućeg svetlog nalazi 'belo', a na apsolutnom kraju narastajućeg tamnog — 'crno'. Otuda i mogućnost pribegavanja, prema potrebi, odgovarajućoj perspektivizaciji: ili je u neposrednoj vizuri kolorističko svojstvo kao takvo — onda se rečju za

⁹) V. šta o engleskom *white* kaže Palmer 1977, 99.

¹⁰) Kad se o vinu radi, neki jezici tu drugu, tamnu nijansu nazivaju crnom (npr. naš jezik: *crno vino/belo vino*), a ostali crvenom (npr. nemački: *Rotwein/Weißwein*). S obzirom da boja tamnog vina nije ni izrazito crna, ni izrazito crvena, a da su, s druge strane, reči koje imenjuju osnovne boje već u principu podložne semantičkom relativizmu, oba izbora možemo smatrati jednakо legitimnim.

¹¹) Ovakvu dvojnu semantizovanost ispoljavao je i naziv za 'bело' u starogrčkom — λευκός; u antičkim tekstovima njime je, pored ostalog, determinisan i ječam, najsvetlijia od žitarica (Dürbeck 1977, 77).

'belo' imenuje bela boja, ili je u centru pažnje suprotstavljanje svetline tamnoći, pa se pominjanjem 'belog' razrešava dilema u korist svetle nijanse.

Sudbina naziva za 'belo' u jezicima određena je jednim delom i njegovom antonimijskom povezanošću sa nazivom za 'crno'. Ako je, na primer, ovaj metaforizovao tako da, pored crne boje, iskazuje i osobinu 'moralno neispravan', 'negativan', (što se najčešće događa), onda i onaj naziv takođe upotrebljavamo i u metaforizovanom smislu, kao oznaku suprotne osobine: 'moralno ispravan 'pozitivan' (up. primer koji navodi RJA s. v. *bio: Dakle ni đavo crn, ni majka mu bijela — nego krov i on i ona*). Karakteristično je da se u srednjovekovnom srpskom, u kojem su se široko iskorišćavali nazivi *crnac* i *crnica* (tačnije: чрънъцъ и чръница — v. Дан. Рј. III) za kaluđera i kaluđericu (tj. one koji su dosledno odeveni u crno), pojavljuje (retko, duduše — v. podatak u RJA, s. v. *bijelac*) i leksema *belac* kao označka „svetovnjaka“, tj. onoga koji nije kaluđer, a u jeziku Vukove epohe, odnosno samoga Vuka, njome se imenuje, s jedne strane, nezamonašeno pravoslavno svešteno lice, a s druge katolički kaluđer koji umesto crne nosi belu odeću (v. PCAHУ s. v. *belac*).

Kad je određena boja odeće raspoznavni znak određenog soja ljudi, onda se pridev koji nju imenuje ponekad upotrebljava kao ustaljeni epitet uz opšti naziv predstavnika toga soja; u našem folkloru, na primer, visoko je frekventan izraz *crni kaluđer* (up. primer iz stiha narodne pesme: *Jest slobodno, crni kaluđere — PMC, s.v. crn*).

U principu gledano, čak i nečija okazionalna povezanost s crnom bojom (crna mu može biti kabanica, crn mu

može biti konj i sl.), pod okolnostima strepnje od dotičnog, očekivanja nekog zlog poteza s njegove strane, ponekad izaziva tako snažan utisak da se determinacija 'crn' prosto nameće. Razmatrajući upotrebu naziva za 'crno' u starogrčkom i osvrćući se u vezi s tim na Eshilovo kazivanje o „crnoj konjici“ (sastavljenoj od trideset hiljada Persijanaca), Dürbeck s pravom upozorava na mogućnost da se Eshil nije priklonio izboru takve odredbe samo zbog „vranih konja“; važnije mu je moralno biti isticanje činjenice da je persijska konjica po sebi nešto negativno, zastrašujuće (Dürbeck 1977, 151).

U našim narodnim pesmama, pored mnogih drugih ličnosti, pominje se i *crni Arapin*. Da tipičan Arapin po boji kože, kose i očiju zaslужuje kvalifikaciju *crn*, to je van spora. Ali — s obzirom na utvrđenu činjenicu (Детелић 1992, na str. 34, 59, 99, 180) da se u srpskom folkloru *crni Arapin* javlja kao neka vrsta demonskog bića, svi su izgledi da je narodni pevač, potežući pomenuti epitet, u stvari želeo da nas uputi na njegovu metaforizovanu interpretaciju; na osnovu nje dobijamo upozorenje o tome da je posredi ličnost koja ne donosi sobom sreću, nego nesreću¹².

Negativno psihološko doživljavanje 'crnog' je iskonska čovekova osobina — ljudi su od vajkada zazirali od tame i onog nepoznatog, tajanstvenog što su naslučivali u njoj¹³.

¹²⁾ Kad je, po kazivanju pesme *Jakšićima dvori poharani* (Vuk, Nar. pj. II, 444), očeviđac nedela njegove počinioce ovako opisao: *Vrani konji, a crni jumaci, otidoše pravo niz Dunavo*, oštećeni su smesta shvatili da ove treba tražiti "u arapskoj zemlji".

¹³⁾ O kulturnom značaju crne boje kod starih Slovena govore Ivanov i Toporov — Иванов / Топоров 1965, posebno na str. 201.

Otuda i uključenost konotacije negativnog, opasnog, nesreće¹⁴ u značenjski potencijal leksičke oznake za crnu boju u tolikim jezicima sveta (v. Kikuchi/Lichtenberk 1983, 31). Lako je moguće da je i ta okolnost, udružujući se sa još jednim, čak i važnijim razlogom, doprinela, u pojedinim sredinama, potiskivanju uobičajene leksičke oznake za 'crn' u korist nekog drugog izraza kojim će se tamnokosi i tamnooki predstavnici bele rase odrediti po boji.

Ti tamnokosi i tamnooki „beli“ mogu, ali ne moraju, biti istovremeno i tamnoputi. Ako to jesu, onda im takva koloristička stvarnost kože može biti ili trajna, tj. svojstvena od rođenja, ili privremena, tj. steklena preteranim sunčanjem. To, uostalom, ne važi samo za „bele“ nego i za „žute“; neki od „žutih“ su, bilo urođeno, bilo zaslugom sunca, tamnoputiji nego što su to inače pripadnici ove rase. Da li je uopšte moguće i za te zagasite predstavnike „belog“ i „žutog“ ljudskog soja reći isto onako kao za crnce: crni su?

Odgovor glasi: u nekim jezicima jeste, u drugim nije.

Stari su Grci, na primer, i na svoje preplanule sunarodnike, baš kao i na Afrikance, primenjivali istu kolorističku odredbu μέλανες (Dürbeck 154), što i dan danas čine Japanci u odnosu kako na svoje preterano osunčane sugrađane, tako i na crnce sa svojom rečju *kuroi* koja takođe znači 'cm' (Wagatsuma 438, nap. 26). Englezi, međutim, za preplanulu kožu kažu da je *swarthy*, za crnooke i crnokose među „belima“ takođe da su *swarthy*, a za crnce da su *black*.

¹⁴⁾ *Crnim* se u našem (razgovornom) jeziku naziva i onaj koji, nekim postupkom, nesreću kao da sam na sebe priziva: *Crni Pero, šta to uradi?* Pregled mogućih spojeva sa *crn* u metaforičnom značenju daje Crojican 1992, 624–626.

U srpskom je situacija komplikovana, i to na način koji je, s teorijske tačke gledišta posmatrano, veoma zanimljiv. Evo kako tu stoje stvari:

Mada se i pridev *crn* koji put, u razgovoru, upotrebi sa značenjem „opaljen od sunca“ (PMC, odrednica *crn*), postoje posebni izrazi — *pocrneo* i *preplanuo* — koji su upravo specijalizovani za iznošenje tog podatka. Kako posledice osunčanosti po pravilu nisu trajne — čoveku je jedno vreme koža tamnija nego što je bila pre izlaganja suncu, pa se posle opet „unormali“ — tim je izrazima svojstvena istovremeno i konotacija nestalnosti, privremenosti one tamnoće tena koju iskazuju. S pogledom na poznatu jakobsonovsku pojmovno-terminološku distinkciju *markiranost/nemarkiranost*, reči *pocrneo* i *preplanuo*, po toj konotaciji, spadaju u markirane jezičke jedinice. Ocjenjene po istom kriteriju, ostale u jeziku prisutne oznake tamnoće tena odlikuju se nemarkiranošću.

Po jezičkom osećanju svih predstavnika savremenog srpskog kulturnog izraza, pridevi *crnoput* i *crmpurast* takođe služe samo za određivanje zagasite boje kože (nikad kose i očiju), a od leksičkih rešenja *pocrneo* i *preplanuo* razlikuju se po tome što datu kolorističku situaciju iskazuju bez aluzija na to kako je do nje došlo — naslednim putem ili sunčanjem. Po jezičkom osećanju samo nekih predstavnika naše današnje izražajne kulture i reč *crnomanjast* spada uz *crnoput* i *crmpurast*, tj. funkcioniše kao nemarkirana oznaka zagasitosti kože.

U tom svojstvu je tu reč i sam Vuk upotrebljavao. U pismu Kopitaru (od 9. XII 1822 — Вук Преп. II, 143) Vuk ovo kaže: *Juče mi je žena rodila kćer..., i crna je i crnomanjasta*

je. Odredbom *crna* nastojao je, očevidno, da upozori na čerkinu boju kose, a što se izraza *crnomanjasti(a)* tiče, objašnjenje njegovog značenja dato je (pod tom odrednicom) u Srpskom rječniku: „bräunlich im Gesichte, fuscus“.

Raspolažemo potvrdoma da je s takvim objašnjenjem saglasno bilo i jezičko osećanje mnogih drugih predstavnika srpske kulture, kako tih, tako i poznjih vremena (ovako, recimo, glasi jedan opis potekao iz pera Jakova Ignjatovića: *Glave ovalne, lica žućkasto-crnomanjastoga...*, a ovako sledeće zapažanje Jovana Cvijića: *Ima tipova malo duguljastijih rastom i glavom..., boja kože crnomanjasta ili zažarena;* oba navedena primera preuzeta su iz rečničke gradi Instituta za srpski jezik SANU¹⁵⁾). I definicija koja je, sedamdesetih godina ovog veka, priložena uz odrednicu *crnomanjast* u PMC uvažava u potpunosti to objašnjenje: „koji je tamne puti“. Međutim, stvari danas ipak stoje nešto drugačije. Mnogi predstavnici standardnog srpskog jezika ne prihvataju tumačenje da *biti crnomanjast* znači 'biti zagasite boje lica (i kože uopšte)'; po njihovom jezičkom osećanju *crnomanjastim* se naziva svaki čovek crne kose i očiju, bez obzira na to kakva mu je konkretno nijansa tena, jednom rečju — onaj pojedinc za koga bi Vuk rekao da je *crn* (razlikujući ga tom odredbom od *plavog, smeđeg i riđeg čoveka*). Po maloj anketi koju sam nedavno sprovedla među zaposlenima u dve

¹⁵⁾ Valja zabeležiti na ovom mestu da se u pomenutoj zbirci institutske gradi našao i jedan primer iz jezika hrvatskog pisca Ivana Kukuljevića Sakcinskog koji pokazuje da je reč *crnomanjast* nekada, bar u nekim sredinama, bila upotrebljiva i kao nemarkirani, opšti naziv određene nijanse zagasite boje: *Regimente imale su... nabaviti haljine iz crnomanjastoga (schwarzbraun) sukna.*

ustanove — Institutu za srpski jezik SANU i Biblioteci SANU, izlazi da se većina priklanja ovoj drugoj, nevukovskoj interpretaciji izraza *crnomanjast* (u grupi, onih malobrojnih koji se sa Vukom slažu u toj pojedinosti, pretežu ljudi poreklo iz Vojvodine; da li je to samo puka slučajnost ili nije, moguće je dozнати tek nakon opsežnijih istraživanja u tom pravcu). Istom prilikom ispostavilo se još nešto: da ima dijalekatskih područja gde se odredba *crnomanjast* i ne pojavljuje — u upotrebi je dosledno izraz *crn*; tako je, na primer, u govoru Srba starosedelaca u Metohiji (po merodavnom saopštenju dr Svetozara Stijovića). Predstoji, dakle, kao zadatak da se što preciznije izvidi stanje stvari na dijalekatskom terenu. Na osnovu svega dosad rečenog, dovoljno se jasno razabira da su našem pridevu *crn*, kad iskazuje svojstvo čoveka, dostupni u načelu ovi vidovi determinacije: (1) kvalifikovanje po boji kože, (2) kvalifikovanje po boji kose i (3) metaforično kvalifikovanje negativnog karaktera (u smislu 'zlosrećan' ili 'zloslutan'). Kad je posredi (1), imenovana zagasitost puti može u principu biti ostvarena na dva načina: ili (1) maksimalistički, onako kako je to po meri „crne rase“, ili (b) u manjem stepenu, onako kako je to po meri „belog“ sveta. Naš je narod od susreta s kolorističkim svojstvom (a) pomalo zazirao, vezujući za njega interpretaciju (3) — značenje 'zloslutnosti' (setimo se *crnog Arapina* iz narodne pesme!), dok se prema svojstvu (b) odnosio bez predrasuda. Takva je situacija mogla biti neposredan povod za „uvodenje u igru“ pridevske lekseme *crnomanjast*: budući da reč *crn* može da prizove slobom nepoželjnu konotaciju, da bi se ovakva mogućnost temeljito otklonila, bira se ovaj drugi izraz, koji nije u slič-

nom smislu semantički kompromitovan, a služi istom cilju — iskazivanju zagasitosti kože.

Ovom se analizom daje tumačenje vukovskoj upotrebi odredbe *crnomanjast*; a kako objasniti onu drugu upotrebu, onu u kojoj se naziv *crnomanjast* direktno suprotstavlja nazivima *plav*, *smed* i *riđ*?

Riđ, *smed* i *plav* obavljaju svoju ulogu kolorističke odredbe ljudskog stvora po ovom principu: determinišući boju njegove kose (i dlake uopšte), samim tim bliže određuju i njega samog kao pripadnika određenom kolorističkom tipu ljudi (*On ima riđu/smeđu/plavu kosu* → *On je riđ/smed/plav*). Kad je o kosi reč, ona se može iskazati i kao *crna*, ali (u standardnom jeziku) jedino tako, tj. bez mogućnosti da se, umesto odredbe *crna*, pojavi odredba *crnomanjasta* (*On ima crnu kosu*, ali ne i **On ima crnomanjastu kosu*). Konkurentska odnos između ova dva leksička rešenja uspostavlja se, međutim, onda kada se determinacija po boji tiče samog čoveka: *On je crn*// *On je crnomanjast*.

Da bi se potražio odgovor na pitanje zašto je to baš tako, potrebno je prethodno upozoriti naučnu i širu stručnu javnost na jedan fenomen koji je dosada izmicao dužnoj pažnji, a čije bi adekvatno razmatranje moglo biti i od opštijeg teorijskog značaja, i od šireg kulturnoškog interesa, a donelo bi, sasvim sigurno, i praktičnih koristi — podstaklo bi nastojanja da se poboljšaju rečničke definicije naziva pojedinih boja. Radi se o sledećem:

Jezici naroda nastanjenih na evropskom tlu potvrđuju, na svoj način, činjenicu da se i „beli“, unutar sopstvene rase, takođe raslojavaju na posebne tipove, s tim što je za ovu

podelu među ljudima, za razliku od one „rasne“, zaista odgovoran jedan jedini kriterij: *boja*.

„Belci“ se između sebe najupadljivije po izgledu razlikuju bojom svoje kose. Tu su, između dva moguća ekstrema — najtamnije, tj. crne nijanse i najsvetlijе, beličasto-žučkaste, ostvarljivi i različiti stepeni zastupljenosti tamnoće/svetline u hrvatskoj vrednosti počev od (tamno) braon, pa do (svetlo) žutog, pri čemu se ne isključuje da, u okvirima takvog hrvatskog raspona, bude primetna i jedna, manje ili više naglašena, primesa crvenog.

Taj crvenkasti plamsaj kosmatih delova čovekove ličnosti (od koga je zazirao antički svet zbog asociranja podzemne, paklene vatre — RS 560) doima se po pravilu tako snažno onih koji ga nemaju (a ti su u ogromnoj većini; na zemljinoj kugli pretež ljudi crne kose i očiju)¹⁶ da toj kolorističkoj situaciji najsaoobraznija boja tena i očiju, i kad se zapazi, ostaje izvan središta pažnje — 'crveno' se u ljudskoj svesti javlja kao sasvim dovoljan raspoznajni znak posebnosti riđih.

Sa „plavima“ stvari stoje drukčije. „Plavi“ ne impresioniraju ostale samo svojom kosom, nego isto tako i tenom i očima, s tim što intenzivan utisak ne proizvodi toliko konkretna boja pomenutih detalja, koliko njena svetlina.

¹⁶ U svojim prvim susretima s Holandanima, Japanci su bili najviše impresionirani činjenicom da među tim tuđinima ima toliko riđokosih, pa su potom japanski slikari, prikazujući na svojim slikarskim kompozicijama Holande, ovima dosledno bojili kosu u crveno, kao da se tu radi o raspoznajnom rasnom obeležju, dok su u razgovorima svi te tuđine pominjali kao *kōmō jin* ili *kōmō* (termin je preuzet od Kineza), što znači 'riđokos' (Wagatsuma 1967, 412).

Kao što je, dakle, za izdvajanje *crnaca* u nešto posebno bio presudan vizuelni doživljaj tamnoće kože, a za izdvajanje riđih doživljaj „vatrenosti“ kose, tako je antropološku posebnost *plavih* u svesti ostalih predstavnika ljudskog roda odredila upečatljiva svetlina i kose, i tena, i očiju. *Biti plav*, u prototipskom smislu upotrebe ovog izraza, znači, u stvari, biti *belac* sa raspoznajnim odlikama *severnjačkog tipa* (tj. one antropološke vrste kojoj su severni predeli Evrope pripadaju), a to su ove odlike: kosa vrlo svetle (uglavnom žućkaste) nijanse, ten najnežnijeg (beličasto-ružičastog) kolorita, oči takođe najsvetlijе moguće boje (plave, zelenkaste, sivkasto-plave). Kad se ovo ima u vidu, jasno je da naša reč *plav* nije samo dvoznačna kako se obično misli, nego troznačna. Ta reč, naime, u izjavama tipa *Ona je plava* imenuje: (1) boju čije je mesto u okviru spektra boja između zelene i ljubičaste — ako se, recimo, o sukњi radi (*Ona je plava → Suknja je plava, odnosno Suknja je plave boje*); (2) boju nalik boji zrelog žita ili slame — ako je kosa u pitanju (*Ona je plava → Kosa (joj) je plava, odnosno Kosa (joj) je svetle boje*); (3) onu kolorističku specifičnost celokupnog izgleda koja je svojstvena ljudima sa severa Evrope, ako zamenica upućuje, na primer, na (određenu) Švedanku (*Ona je plava → (Ta) Švedanka je plava, odnosno (Ta) Švedanka ispoljava svojom pojavom kolorističku posebnost severnjačkog tipa ljudi; transformaciono razrešenje u smislu *(Ta) Švedanka je plave boje / svetle boje ne dolazi u obzir*).

To značenje (3) koje se, uz značenje (1) i (2), sadrži u semantičkom potencijalu našeg pridjeva *plav* i drugde je u jezičkom svetu takođe dostupno onoj pridjevskoj leksemi čija je prvenstvena uloga da imenuje svetlinu kose (up. u fran-

cuskom *Ses cheveux sont blonds = Kosa mu je plava*, a s druge *Il est blond = On je plav*), uz napomenu da se sa nje često prebacuje na njoj odgovarajuću, tačnije — od nje neposredno izvedenu, imenicu (up. rusko *On blondin = On je plav*; imenica *blondin* je naknadna tvorevina — leksičko izvorište joj je pomenuti francuski pridev *blond*). U kojim se sve jezicima, koliko i pod kakvim sve uslovima upotrebljava pridevsko, odnosno imeničko leksičko rešenje (ruski, recimo, ravnopravno upotrebljava leksičke parnjake *blondin/blondinka*, a kod nas je „žensko“ rešenje — *plavuša* — obično, a „muško“ nije) — to tek predstoji da se sistematski ispita.

Dok su se, poslednjih decenija, vodeći stručnjaci za problem raspoznavanja i iskazivanja boja, u svom nastojanju da shvate koji su tu univerzalni regulativni principi¹⁷, usredsređivali uglavnom na neke Evropi daleke domorodačke jezike kojima govore ljudi sa uniformno crnim očima i kosom propuštajući, zbog te usredsređenosti, da dovoljno primete fenomen kolorističkog razvrstavanja „belih“, dotle su se leksikografi, u svom poslu definisanja značenja reči za rečničke potrebe, sa tim fenomenom neizbežno suočavali.

¹⁷⁾ Ogomorno interesovanje za taj problem neposredno je podstakla izuzetno zanimljiva studija Brenta Berlina i Paula Kaya (Berlin/Kay 1969) u kojoj su oni obelodanili svoja opsežna istraživanja preduzeta u cilju da se dokuči, prvo, da li svi ljudi, kad bivaju suočeni sa raznim nijansama neke boje, uvek jednu od tih nijansi, i to redovno istu, prepoznaju kao ono kolorističko ostvarenje u kome se data boja najuspelije oličava i, drugo, da li svi ljudi prelazne zone među osnovnim bojama jednakorazgraničavaju. U tu su svrhu govorni predstavnici najrazličitijih jezika podvrgavani posebno odabranim testovima, a zaključak do kojeg se posle svega došlo glasi: na prvo pitanje odgovor je pozitivan, a na drugo negativan. Brojni stručnjaci koji su pohrili da proveravaju ispravnost rezultata Berlina i Kaya nisu proširili okvire tema pokrenutih u pomenutoj studiji dvojice autora.

Pri tom su neki od njih intuitivno reagovali na pravi način, a drugi nisu, o čemu svedoče postojeće definicije na odgovarajućim mestima u rečnicima. Tako se u WD, na primer, za englesko *blond* (=plav) kaže da određuje čoveka po karakterističnoj boji kože, kose i očiju (*blond*: „having a ping-and-white skin, yellow or yellowish brown hair, and blue or gray eyes“). I drugi reprezentativni rečnik engleskog jezika, RD, pod istom odrednicom, takođe govori o svetloj kosi i koži, ali oči ne pominje (*blond*: „(of a person) having light-colored hair and skin“). Slično postupa i jedan od u svetu veoma uglednih dvojezičnih rečnika, TPC; definišući tursko *sarişin* (= plav), osvrće se samo na kosu i kožu, a zanemaruje podatak o očima (*sarişin*: „светловолосый и белокожий“). Dešava se, međutim, i to da, uz svetlu kosu, oči budu spomenute, a ne bude koža; tako je, recimo, kod odrednice *rus* (= plav), u MP (*rus*: „човек кој има светла коса и светли очи“). Što se tiče našeg PMC, u njemu se saopštava toliko da reč *plav*, osim što iskazuje boju „srednju između ljubičaste i zelene“, znači još i „svetložut, žućkast, nažut (o kosi)“ (radi ilustracije ovog drugog značenja, navedena su dva primera, od kojih se jedan zaista odnosi na kosu: *Sjedaše čovjek... plave kose*, dok drugi glasi: *Doveo je odnekud iz sveta lepu plavu ženu*¹⁸ — prored je moj, M. I.)

¹⁸⁾ Upravo zato što naš pridev *plav* može uključivati u svoje značenje istovremeno sva tri koloristička podatka — o boji kose, boji očiju i boji kože, u prilikama kad treba posebno istaći da se misli samo na jedno od toga troga, jezik pribegava posebnim leksičkim rešenjima — iskorišćava složena pridevska obrazovanja *plavokos*, *plavook* i *plavoput*. Ovo poslednje je, doduše, sasvim retko u upotrebi (običnije je za onoga ko ima kožu svetle boje reći *beloput*), ali postoji; PMC, koji ga registruje, prilaže uz njega ovakvu definiciju: „koji je plave puti“. Kako se, inače, u tom istom rečniku, za *plav*

Ta maksimalna usklađenost između (svetle) boje kose, (svetle) boje kože i (svetle) boje očiju, koja uzrokuje snažan utisak svetline ustrojavajući, na bazi tog utiska, prototipski pojam „plavog“ stvara u našoj svesti, ne mora u stvarnosti uvek biti dosegnuta. Dešavaju se i ovakvi slučajevi: čovek ima plavu kosu i plave oči, a ten mu je taman; ima i belo lice i plave oči, ali zagasitu kosu: i beloput je, i plavokos, ali mu oči nisu svetle, nego tamne. Ostaje da se ispita, za svaki jezik ponaosob, može li se, i do koje granice, protegnuti i na takve netične slučajeve „plavog“ ljudskog kolorita onaj isti izraz koji inače, u datom jeziku, na prototipski način karakterizuje čoveka u smislu „plav“.

Jeziici nas na svoj način obaveštavaju o činjenici da u okviru dosegnutog „trojstva“ svetline (svetla kosa — svetla koža — svetle oči) postoji hijerarhijsko raslojavanje u korist kose: naziv *njen* boje iskorišćava se i za neposrednu kolorističku determinaciju onoga čija je kosa¹⁹.

Po svojoj *smedoj*, tj. ni plavoj, ni crnoj, nego srednje zagasitoj kosi i njen se sopstvenik proglašava *smeđim* čove-

konstatiše da on ili (1) iskazuje boju „srednju između ljubičaste i zelene“ ili (2) znači „svetložut, žućkast, nažut (o kosi)“, ostaje potpuno nejasno šta se tom definicijom „koji je plave puti“ želeo saopštiti — da je odredbenom delu *plav(o)*, koji je ugrađen u obrazovanje *plavput*, svojstveno značenje (1), ili značenje (2), ili nešto treće?

¹⁹) Dokumentujući odgovarajućim faktima francuskog jezika (*Il est brun ← Ses cheveux sont bruns, Elle est blonde ← Ses cheveux sont blonds*) tu osposobljenost odredbe „sastavnog dela“ i za ulogu determinatora „celine“, Teresa Muryn napominje da ona sobom na najprimereniji način olicava ono što se u novijim semantičkim istraživanjima podrazumeva pod „adjektivnom metonimijom“ (Muryn 1992, 410).

kom, pogotovu ako su mu, kako to, uostalom, po pravilu i biva, i ten i oči u pogledu svetline/tamnoće takođe neizraziti. Međutim, kao što smo već istakli, za čoveka čiju izrazito tamnu kosu svi nazivaju *crnom*, ne kažu svi *crn* je, nego samo neki govorni predstavnici standardnog jezika, dok se drugi opredeljuju za izraz *crnomanjast*.

Ovakvim svojim izborom i jedni i drugi, u stvari, slede jedan (naravno — nikako isti!) od sledeća dva principa koji ustrojavaju prideve *plav*, *riđ* i *smeđ* u njihovoј sintaksičko—semantičkoj ulozi kolorističkih determinatora ljudi: (1) čoveka koloristički determiniše ona reč koja imenuje boju njegove kose (*plava kosa* — *plava osoba*, *riđa kosa* — *riđa osoba*, *smeda kosa* — *smeda osoba*); (2) ista se boja istom rečju ne može iskazivati i kao ljudsko razlikovno obeležje i kao inherentna osobina predmeta (*plav* označava jedno kolorističko svojstvo kad je čovek u pitanju, a drugo kad je o kaputu, šeširu i sličnim stvarima reč; za momka se kaže da je *riđ*, a za božur da je *crven*; devojka je *smeda*, a njen sukњa — *braon*). Pošto se za vrlo tamnu kosu (baš kao i za sukњu, torbu, cipelu i toliko drugih pojava) kaže da je *crna*, jasno je da prilikom antropološke distinkcije po svojstvu 'sa crnom kosom' pomenuta dva principa stupaju u međusobno konfliktni odnos, pa se predstavnici našeg standardnog jezika neminovno opredeljuju za samo jedan od njih, što će reći da uvažavaju ili (1) značaj relacije čovek — njegova kosa (*riđa kosa* — *riđa osoba*, pa i onda i *crna kosa* — *crna osoba*) ili (2) potrebu signalizovanja leksičkim putem te okolnosti da su koloristička determinacija ljudi i stvari dva različita fenomena (*smeđ čovek* nasuprot *braon*).

šeširu, pa onda i *crnomanjast čovek* nasuprot *crnom šeširu*). Napuštanje principa (1) u korist principa (2) svodi se ujedno na uviđanje činjenica da kosa takođe spada u ono što nije sam čovek kao takav, da je, dakle, predmet (u širem značenju tog termina), pa se stoga i u odnosu na nju (baš kao i u odnosu na kapu, haljinu, cipelu itd.) data boja iskaže u svojstvu inherentne osobine, dok prilikom kolorističke determinacije čoveka ta ista boja simbolizuje sobom ukupnu kolorističku samosvojnost onog antropološkog tipa čijim se predstavnikom dotična osoba proglašava (zbog te suštinske razlike se i može reći, pored: *Suknja je plava, Kosa (joj) je smeđa*, još i: *Suknja je plave boje, Kosa (joj) je sмеđe boje*, a ne može: **Milena je plave boje, a Vasa smeđe boje*, nego jedino: *Milena je plava, a Vasa smeđ*). Podršku opredeljenju za princip (2) daje i podsvesna želja da se izbegne mogućnost nesporazuma — podatak o tome da je neko *crn* sam po sebi, iščupan iz svog komunikativnog konteksta, nije dovoljno jasan: da li se njime htelo reći da je dotično lice urođeno crno na način Somalijaca, ili privremeno — u rezultatu sunčanja, ili samo toliko — da spada u crnokose i crnooke (a ne u plavokose i plavooke)? Što se boje tenu crnokosih i crnookih tiče, tu tek, bez izričitog obaveštenja, ostajemo „u potpunom mраку“ — ima njih i beloputih, i crnpurastih, s tim što prvi brojno, kako izgleda, osetno pretežu (još je krajem prošlog veka utvrđeno da se „u Srbiji... sreće najčešća koža bela, neprovidna“ — Карић 1887, 89; drugi su po brojnosti ljudi „crnpurasti, u kojih je koža, u redovnome stanju i bez uticaja sunčane svetlosti, crnkasta zbog veće količine pigmenta“ — op. cit., 99, a najmalobroj-

niji su pojedinci „kože rumene i čisto providne“ — op. cit. 89). Bilo bi korisno znati kakva je slika uspostavljena u svesti našeg današnjeg čoveka o prototipskom predstavniku *crnomanjastih/crnih* sa ovih domaćih nam geografskih prostranstava: krasiti li ga belolikost ili tamnoputost?²⁰ Ostaje na psiholingvistima da, uz pomoć odgovarajućih testova, pokušavaju iznaći odgovor na to pitanje. Ovakvo istraživanje svakako ne bi bilo baš jednostavno. Tu, naime, ne treba samo računati s individualnim nesigurnostima, kolebanjima, već i s mogućnošću da ispitanik odgovori na anketu tako i tako, a ne ovako i onako, zato što je rodom iz kraja gde se predstava o prototipu *crnomanjastih/crnih* ustrojava na nešto posebniji način nego drugde. Poučna su u tom pogledu zapažanja poljskog lingviste Alfreda Zarembe (Za-

²⁰⁾ Uverenje da prototipski predstavnici tamljije verzije "belaca" imaju baš takvu i takvu kosu, baš takve i takve oči i baš takav i takav ten i predrasuda o tome da je baš ta i ta koloristička kombinacija kod ljudi estetski najuspelija — dve su različite stvari, a obe, iz mnogih aspekata, interesantne za nauku. Što se estetskog kriterija tiče, tu bar znamo na čemu smo: „Na crnomanjaste gleda se u Srbiji kao na tip lepotе. Narodne naše pesme, operajući lepotu, pominju vazda belo lice i crne oči, crne obrve i trepavice i mrke brke“ — Karić 1887, 99. Nismo mi jedini balkanski narod sa takvim ukusom; indikativno je, recimo, da u turskom postoji ovakva izreka: *aka ak karasi kara* koja u TPC (s.v.*ak*) dobija ovakvo objašnjenje: beloput, crnook, crnokos (tj. irna sve što treba). Doduše, i u tom istom jeziku postoji i izraz *mavis*, kojim se iz milošte tepa ženskom stvoru u smislu „plavoječe, beloječe“ (TPC s.v. *mavis*: „плак. беленъкая голубоглазка (о девочке, беляночка“). Uopšte, i na ovim balkanskim prostranstvima, a pogotovo drugde u Evropi, bilo je oduvek i poklonika svetlog ljudskog kolorita. Antički svet je višoko cenio svetu kosu — u njoj kao da se nazire sjaj sunca. Karakteristično je da su Grci svoje bogove i junake proglašavali plavima (Dürbeck 1977, 102), a da su Gali primenjivali neke posebne postupke kako bi sopstvenu kosu učinili što svetlijom (RS, 512).

ręba 1954, 19): ispitujući sudbinu naziva boja na terenu velikopoljskih dijalekata, on je ukazao i na to da govorni predstavnici jednog dijalekatskog područja pod rečju *brunet* podrazumevaju mušku osobu tamne i kose i kože, dok drugde ista ta reč označava mušku osobu tamne kose, a ten niko ne pominje — njegova je boja irelevantna.

Sa dijalekatskim specifičnostima, sa pojedinačnim većim ili manjim odstupanjima u odnosu na ono što je norma u standardnom jeziku mora unapred da računa i onaj ko se upušta u širu analizu naših domaćih naziva boja. Neupućeni, na primer, smatraju podrazumljivim da je svuda gde se srpski govori „na snazi“ sledeći princip, koji oni, kao predstavnici standardnog jezika, striktno poštuju (iako mu se, čim o njemu počnu razmišljati, ne mogu dovoljno da načude²¹): onu istu boju koju pridev *plav* označava onda kad sobom bliže određuje oči, on dosledno iskazuje i u odnosu na sve ostale pojave, s izuzetkom kose (dlake) i samog čoveka kao takvog; kad se o kosi (dlaci) radi, *plav* je oznaka žućkastog kolorita, a kad je posredi sam čovek — prosto svetline, tj. najotvorenije nijanse onih boja koje su dostupne kosi, koži i očima. Pa ipak, ima i dan danas srpskih narodnih govora koji se o izloženi princip ogrešuju utoliko što izrazu *plav* i van „sfere čoveka“ dodeljuju značenje ‘žut’; takav je, na primer, govor sela Jelašnice (kod Niša) i njegove šire okoline (Митковић 1988, 103, nap. 10). U ranijim epohama takva su „ogrešenja“ mogla biti i brojnije zastupljena. Valja se podsetiti, recimo, da jedna narodna pesma iz Vu-

²¹⁾ Tom „začudujućem principu“ posvetila sam posebno razmatranje — v. ovde priloženi tekst čiji naslov glasi: *Plava boja kao lingvistički problem*.

kove zbirke sadrži i ovakav stih: *Krčagovo ružom procvatilo, pola plavom, a pola crvenom*; njega RJA (s.v. *plav*) navodi među primerima kojima se ilustruje značenje 'žut, nažut, žučkast', doduše — sa ovako stilizovanom ogradom: „Možda ide ovorno i primer...“ Isti rečnik (s.v. *plav*) prenosi iz zbornika tekstova pisanih (ćirilicom) u Dubrovniku 1520. godine ovakav opis nečijeg lika: *Obraz imaše plav, dug i mljedian; tu plav, objasnjava nam se, treba razumeti u smislu „bljied“*. S druge strane, Gliša Elezović (РКМД, s. v. *žut*) saopštava da je u Peći zabeležio sledeći iskaz: *Jedan paša žute brade*. Po upotrebi prideva *žut* sa tim je iskazom u potpunom saglasju ovaj stih narodnog pevača: *Uvatite lijepu djevojku, Pa joj žute kose raspletite* (PCAHY, s. v. *žut*). Sve te i njima slične pojedinosti upućuju na zaključak da se ona pravila semantizovanja i sintaksičkog raspoređivanja prideva *plav* i *žut* koja su, u ovom razvojnom trenutku, obavezna za predstavnike srpskog standardnog jezika, ni danas ne poštuju u pojedinim narodnim govorima, a takva je dijalekatska situacija u daljoj prošlosti mogla biti geografski i znatno šire zastupljena.

Kad je već o odstupanjima od aktuelnog pravila reč, umesno je podsetiti se na činjenicu da su, kao i sve druge pojave ovog sveta, i regulacioni principi koji se primenjuju na leksiku boja takođe podložni promeni. Otuda je već u načelu podrazumljivo da one leksičke jedinice koje danas funkcionišu isključivo kao odredbe *bija* nisu oduvek morale biti markirane takvom restrikcijom upotrebe²²; možda

²²⁾ Za engleski izraz *wan*, na primer, koji danas determiniše isključivo čoveka (pripisujući mu svojstvo 'bled'), zna se da je nekada iskazivao i značenje 'lišen svetlosti', 'taman' pa se otuda često javljaо kao odredba imenice *night = noć* (Mennet 1945, 67).

je bar neka od njih korišćena jedno vreme i kao determinator stvari. Privlači, recimo, pažnju okolnost da se našao i ovakav primer iz XVII veka, potekao, doduše, sa terena hrvatskih (čakavskih) govora, a ne srpskih, u kojem pridev *rid* (po čakavskom izgovoru: *rij*) bliže određuje po boji *suknju*: *Pušćam mojoj netjakinji... jednu moju suknu riju...* (RJA, s.v. *rid*). Hrvati, osim toga, i dan danas ono što se u Srbiji zove *mrki ugalj* nazivaju *smedim ugljenom*, što je takođe, u određenom smislu, indikativan podatak. Očigledno je da bi bilo od koristi za nauku kad bi se ubuduće, prilikom razmatranja po kriteriju 'odredba bića (a ne stvari)' markiranih naziva boja, uključivala i dijahrona dimenzija, tj. kad bi se razmatrani fenomeni sagledali i iz vizure njihovog istorijskog razvoja.

Povodom onoga što je dosad rečeno o standardnom sintaksičkom ponašanju naših prideva *smed*, *rid* i *plav*, slede još dve napomene. Prvo, ako u standardnom srpskom (ili bilo kojem drugom) jeziku ne dolazi u obzir bliže određivanje predmeta onim leksičkim rešenjem koje je specijalizovano za „ljudsku“ determinaciju, to ne znači da se u poetskom tekstu, budući da je poetski tekst u svim jezicima sveta nešto posebno, ovo pravilo neće kršiti — krše se i tolika druga (u jednoj pesmi Tina Ujevića, postoji recimo, i ovakav stih: *Ja te tako motrim kraj smedih portala...* — PMC, s.v. *smed*), dok francuski pesnici, kako primećuje Angela Bidu-Vrânceanu, sebi dopuštaju i tu slobodu da „ljudsku“ odredbu *blond* = *plav* spoje s imenicama *colline* = *breg* i *sable* = *pesak*: *blonde colline, sable blond* — Bidu-Vrânceanu 1976, 215, nap. 10). Drugo, moguće je da se u specifičnoj terminologiji struke čiji poslovi uključuju šire kori-

šćenje boja među nazivima ovih nađu i takvi koji su inače, u svakodnevnom jezičkom opštenju, markirani kao „ljudski“; u ulozi stručnog termina „ljudski“ naziv menja prirodu — postaje (posvećenima razumljiva) oznaka osobene kolorističke nijanse, dostupne upravo tom materijalu koji se stručno obrađuje (stolari, na primer, tačno znaju šta je to *crvenkasto-smedi ton drveta*²³).

Bez obzira na to da li će neko osobu crne kose i očiju nazvati *crnom* ili *crnomanjastom* (odnosno *crnkom* — ako je žensko u pitanju) neosporno je jedno: svi današnji predstavnici standardnog srpskog jezika iskazuju leksičkim putem i taj antropološki tip kao nešto samosvojno, suprotstavljući ga *smeđem, riđem i plavom* tipu, tj. razlikuju ukupno četiri vrste ljudi s pogledom na ispoljena im koloristička svojstva. Taj broj, međutim, ne mora biti dosegnut u svakom jeziku; Englezi, na primer, istim izrazom *swarthy* determinišu i smeđe i crnomanjaste osobe, a za Francuza je *brunette* kao crnomanjasta, tako i smeđa dama. Pošto na sam problem kao takav dosad nije obraćena dužna pažnja, zasad ne raspolažemo detaljnim podacima o tome kako se sve u toj pojedinosti jezici mogu međusobno razilaziti. Jedno je, međutim, očigledno: najraširenije odstupanje u odnosu na našu leksičku stvarnost oličava se u nesignalizovanju razlike između smeđeg i crnomanjastog ljudskog stvora. S druge

²³⁾ Ovo se može proveriti zavirivanjem u bilo koji stručan priručnik — npr. u knjigu: Gojko Bućan, *Svojstva materijala. Za III razred srednjeg obrazovanja drvno-prerađivačke struke*, 1979, Beograd (to i sva ostala obaveštenja „iz stolarske struke“ dobila sam sa vrlo merodavne strane — od književnika Branka Letića, koji se ogleda s uspehom i u stolarskom zanatu).

strane, nije retkost da u okviru jednog istog jezika postoji, ali samo kao kolokvijalna, odnosno kao dijalektska pojava, i jedna dodatna leksička distinkcija koja se tiče „plavih“ ljudi: oni među njima čiji su kosmati delovi toliko svetle boje da izgledaju gotovo beli ne imenuju se kao ostali, nego posebnom rečju. Tako je, na primer, u ruskom standardni izraz za „plavog“ čoveka *белокурый*, ali, u razgovoru, za onoga koji je bojom svoje kose (i dlaka uopšte) ekstremno „plav“, gotovo beo, kaže se *белобрый*. U srpskom se narodu na u tom smislu preterano „plavo“ čeljade primenjuje naziv *belomusast* (njega beleži PCAHY, ali ne i PMC, što je i razumljivo — prvi rečnik obuhvata i leksičko blago narodnih govora, a drugi samo književnog jezika), mada su i druga leksička rešenja takođe u opticaju — u Gorobilju (kod Požege), na primer, takvoga zovu *bjeloperastim* (po saopštenju dr Miroslava Nikolića, naučnog saradnika Instituta za srpski jezik SANU), a u Zaovinama (kod Bajine Bašte) *bjeličijastim* (po saopštenju dr Stane Ristić, naučnog saradnika Instituta za srpski jezik SANU). I u tom nam problemskom domenu tek predstoji sistematsko prikupljanje podataka o jezičkim faktima na osnovu kojih će se precizno utvrditi kojim je sve jezicima poznata ovakva leksička distinkcija, koliko je ona u jednoj dатoj jezičkoj sredini raširena, kakav status ima u njoj i u vidu kojih se konkretnih leksičkih rešenja otelotvoruje.

Posebno će biti potrebno odgovoriti na pitanje da ne nosi možda sobom ovakvo specifično leksičko izdvajanje esktremno „plavog“ pojedinca negativnu konotaciju podsevanja. Naime, u stručnoj je literaturi u raznim prilikama konstatovano da podsmešljiv odnos prema određenim

kolorističkim tipovima ljudi nije u svetu retkost; u mnogim jezicima postoje odgovarajući nazivi za njih koji su značenjski markirani ovakvom afektivnom dimenzijom — B. Г. Гак (Гак 1977, 197), na primer, u takve nazive svrstava ovde pominjani ruski kolokvijalni izraz *белобрысый* i njegov francuski prevodni ekvivalent *blondasse*, a takođe i odgovarajuća leksička rešenja za podsmevačko imenovanje crnomanjaste osobe — francusko *noiraud* i rusko *чернявый*, dok Ljudmila Popović (Поп. 1991 (a), 91)²⁴ ističe da se *рудий*, ukrajinski izraz za označavanje riđeg čoveka, „uglavnom... koristi u šaljivim pesmama ili kao sredstvo izraza negativnog emocionalnog stava“, što važi i za odgovarajuću francusku reč *rougeaud*, čiju podsmevačku semantiku (i semantiku drugih sličnih izraza u romanskim jezicima) pominje Rodica Marcu (Marcu 1965, 290).

Dok negativno emocionalno reagovanje na pojedina koloristička svojstva čoveka dovodi do tvorbenih inovacija — standardni inventar naziva antropoloških tipova se proširuje odgovarajućom pejorativnom leksikom, suprotan afektivni odnos, oličen u divljenju prema tom i tom kolorističkom svojstvu, ima direktnih reperkusija na sintaksičkom planu: folklorna poezija mnogih naroda prepuna je klišetiranih izraza za kolorističku determinaciju pojedinca, determinaciju koja se, u stvari, svodi na konvencionalizovano saopštavanje podataka o tome da je posredi ličnost čija spoljašnjost oličava ono što je, po shvatanju sredine o čijem se

²⁴⁾ Taj rad — kontrastivno osvetljavanje naziva boja u ukrajinskom, ruskom i srpskom — zasad još nije publikovan, ali sam ga ja dobila na uvid ljubaznošću autorke. Koristim se ovom prilikom da joj na tome još jednom zahvalim.

jeziku radi, ideal lepote ("Sintagme tipa *чорні очі, чорні брівці і crne oči i crna kosa*, koje su veoma česte u opisima junaka u ukrajinskim i srpskim narodnim pesmama... govore o antropološkim osobinama naroda, koje su uticale na formiranje ideala lepote u njihovoj psihologiji" — Поп. 1991 (b), 153; „В древнерусский стандарт человеческой красоты непременно входило составной частью белое лицо, белые руки, белое тело — Бахилова 1975, 75). Za šira antropološka proučavanja bilo bi dragoceno imati na raspolaganju što iscrpniye informacije o tome gde se sve u svetu, i koji sve pridevi, javljaju u ovakvoj funkciji svojevrsnih „razotkrivača“ estetskih poriva ljudskog roda²⁵.

Dosada smo razmatrali one kolorističke tipove koje ljudi egzemplifikuju sobom u ranijim, boljim godinama svog životnog doba. Kad pozniye naiđu, svi postaju po kosi (brkovima, bradi) iste boje — *sedi*.

Seda boja je po sebi upečatljiv spoljašnji znak starosti. Otuda pripisati nekome osobinu *sed* ili *prosed* (= delimično sed) znači neizbežno i ujedno ga bliže odrediti (nepovoljnem) konotacijom: 'ostareo', odnosno (u slučaju kad je posredi osoba po godinama daleko od starosti, za koju se zna da je iznenada posedela od jakog stresa) konotacijom 'nalik na ostarele'. U našem jeziku je toj „ljudskoj“ boji i naziv striktno „ljudski“, tj. neprimenljiv na predmete (osim, naravno, ako se radi o potetskom tekstu, kako smo već istakli, i nemoguće lako

²⁵⁾ Kad je o antičkim narodima reč, ovakvi će se "razotkrivači" naći i u određenim epitetima kojima su oni proprije pominjanje svojih božanstava — stari Grci su, na primer, boginju Heru nazivali „belolakatnom“ ("λευκωλενος, с белыми локтями" (о Герсе) — Гамкрелидзе/Иванов, 1984, I, 280).

postaje moguće), što kao pravilo nikako ne važi za sve jezike. U francuskom se, recimo, ono što imenuju naše reči *sed i prosed* iskazuje izrazima *blanc* i *gris*, tj. uobičajenim nazivima za 'belo' i 'sivo', ali se njima može determinisati samo ljudska kosa (brada i sl.), nikako sam ljudski stvor u svojstvu predstavnika onog antropološkog tipa čiju spoljašnjost na upečatljiv način obeležava „boja starosti“ (*Ses cheveux sont blancs/gris*, ali ne i **Il est blanc/gris*).

U značenju 'prosed' pojavljuje se i (kolokvijalni) leksički oblik *progrušan* (up. primer iz jezika Veljka Petrovića: *Neobično lep u licu, s progrušanim, oštrom podsečenim brcima* — Jocić Višњић 1991, s.v. *progrušan*) koji, za razliku od prideva *sed i prosed*, nije u stanju da neposredno determiniše samo ljudsko biće kao takvo: *seda/proseda kosa* — *sed/prosed čovek*, međutim — *progrušana kosa*, ali ne i **progrušan čovek*. Upravo taj test — datom se odredbenom rečju može/ne može determinisati ne samo ljudska kosa nego i njen sopstvenik — treba smatrati svojevrsnim direktnim dokazom činjenice da su se neke od razmatranih reči, za razliku od ostalih, u jeziku zaista potvrdile i kao oznake određenih antropoloških tipova; tu „potvrdu“ su sebi pribavili izrazi *plav, smeđ, rid, crn, (pro)sed*, a nisu *svetao, taman, pepeljast, kestenjast, progrušan* (*On ima svetlu/tamnu/pepeljastu/kestjenjastu kosu*, ali ne i **On je svetao/taman/pepeljast/kestjenjast*).

Kao što kosa ima svoju „nepovoljnu“ boju (ljudi nisu skloni da požele sebi osobinu 'biti (pro)sed'), tako je ima i koža: Naš izraz *bled* (nemački *blaß*, francuski *pâle* itd.) imenuje ono njeno kolorističko svojstvo koje je „na zlu glasu“ kao razotkrivač nepovoljnog fiziološkog ili psiholo-

loškog stanja onoga o čijoj je koži reč — taj ili nije zdrav, ili se iznenada jako potresao zbog nečeg. U standardnom jeziku, po jezičkom osećanju mnogih njegovih predstavnika²⁶, i reč *modar* spada među nazine „ljudskih“ boja, i to među one „nepovoljne“ — tu boju viđamo kod mrtvaca, dok se kod živih ona javlja na mestima uboja, tamo gde su podlivi krvi ispod kože (od *modar* je izvedena imenica *modrica*). Nije takođe nimalo dobro biti u licu *žut* ili *zelen* — i to su, za čoveka, „nezdrave boje“ (*žut* = „požuteo od bolesti, iscrpenosti“, *zelen* = „pozeleneo (u licu) od bolesti, ljutnje, besa i sl.“ — PCAHY s.v. *žut*, odnosno s.v. *zelen*); ali — mi ih u odnosu na njega, iskazujemo na uobičajen način, tj. onim leksičkim rešenjem koje bismo izabrali i inače, kad bi svojstvom ’žut’/’zelen’ trebalo determinisati bilo koju pojavu, a ne samo ljudsko biće. Drukčije rečeno, *žut* i *zelen*, i kad bliže određuju ljudе, ipak se po svojoj semantičko-sintaksičkoj prirodi ne svrstavaju među „ljudske“ nazine boja.

Svet „nezdravim“ bojama suprotstavlja „zdravu“: (prirodno) *crvenkast*²⁷ kolorit obraza, veruje se, pouzdan je svedok odlične zdravstvene kondicije onoga o čijim se obrazima radi. Tom crvenkastom tonu naš standardni jezik dode-

²⁶⁾ Na dijalekatskom terenu slika biva i drukčija, tj. ponegde se *modar* upotrebljava i „van sfere čoveka“.

²⁷⁾ ‘Crveno’ je omiljena boja mnogih naroda. Nju su, na primer, Slovenci od vajkada smatrali po sebi lepom, visoko je ceneći pri tom i kao „boju zdravlja“, o čemu postoje i svojevrsni dokazi: stara, opšteslovenska reč *красиња* javlja se danas, unutar slovenskog jezičkog sveta, negde sa značenjem ‘lep’, drugde sa značenjem ‘crven’ (više o tome v. Herne 1954, 51), a u nekim ruskim narodnim govorima arhangeljske oblasti ona iskazuje osobinu ‘zdrav’, ‘snažan’ (Herne 1954, 53).

Ijuje naziv „ljudske“ boje — zove ga *rumenim*²⁸, što čine i neki drugi jezici (up. englesko *ruddy* = *rumen*), mada nikako svi (karakterističan je, recimo, sledeći primer iz makedonskog jezika koji navodi PMJ s.v. црвен 2: девојката е бела и црвена). Biće potrebno prikupiti kompletnija obaveštenja i o tome koji sve jezici (i dijalekti) imaju/nemaju „ljudski“ naziv za onu „boju zdravlja“ koja se čoveku oličava na obrazima.

Suprotstavljanje „zdrave“ „nezdravoj“ boji ne mora se u svim jezicima sprovoditi po istovetnom principu. Po našim kriterijima, suprotnost bledilu (žutilu) kože je njen rumenilo, dok je za Grke Homerovog doba to bila njen preplanulost („bled/zdrav izgled kože iskazivao se izrazima ὠχρός/μέλος, odnosno, ὠχρότης/μελανία Dürbeck, 240, nap. 540). I na tu bi stranu nauka trebalo ubuduće da obraća veću pažnju — da pribavi iscrpne podatke o saglasnosti/razlazima među pojedinim sredinama u izboru boje koja se iskazuje kao za čoveka povoljna, „zdrava“ (i u tom svojstvu suprotstavlja nepovoljnim, „nezdravim“ bojama).

Po mogućnostima oličavanja takvih i takvih, odnosno ovakvih i ovakvih boja, čovek se, kao pojava, „raslojava“ na tri posebne „oblasti“: na svoje kosmate delove, na svoju kožu i na svoje oči. Jezici se međusobno razlikuju ne samo po broju leksičkih rešenja specijalizovanih samo za iskazivanje date „ljudske“ boje unutar svake od tih triju oblasti,

²⁸⁾ U poetskom izražavanju pridev *rumen* postaje prihvatljiva odredba i nekih imenica koje ne iskazuju ljudsko biće, nego neke od pojava van „sfere čoveka“ koje mogu da razgale, da budu čoveku prijatan doživljaj: *rumena zora*, *rumena jabuka*, *rumeno vino*.

nego i po izboru kolorističke nijanse kojoj se dodeljuje naročito ime. Mi, na primer, nemamo nijednu pridevsku leksemu koja bi iskazivala baš samo tu i tu konkretnu boju očiju, i to isključivo očiju, ničeg više, a Francuzi i Rusi imaju po jednu takvu svoju, ali im je značenjski sadržaj različit: *pers u les yeux pers* označava zelenkasto plave, a *kapue y kapue* glaza smeđe oči. Portugalski se, zajedno sa srpskim jezikom, suprotstavlja engleskom po tome što onu boju koju engleski dosledno imenuje rečju *brown*, bez obzira na to šta se konkretno njome bliže određuje — kosa, oči ili cipela, naziva različito, zavisno od objekta koji podleže determinaciji: kosa i oči dobijaju kao odredbu pridev *castanho = smeđ*, a cipela pridev *marron = braon*²⁹. Srpski je, s druge strane, siromašniji od nekih drugih jezika u pogledu „ljudskih“ naziva za boju kože — on, pre svega, nema posebnu reč za njenu tamniju nijansu, čime se odvaja, na primer; od poljskog, svog slovenskog „rođaka“ (up. poljsko *śniada cera*; više o slovenskoj situaciji u ovom pogledu v. Herne 1954, 58) i arumunskog, svog balkanskog „komšije“ (arumunsko *smead* znači 'koji ima zagasitu, mrku boju kože' — Ханегрефс 1980, 7), a njeno manje ili više izraženo bledilo, žućkasto-zelenkaste ili modrikaste nijanse naziva dosledno istom rečju *bled* (kojoj je, doduše, dostupna i oblička verzija *bleđunjav*), dok francuski, recimo, radi signalizovanja tih mogućih različitosti u oličavanju bledila, iskorišćava nekoliko posebnih leksičkih rešenja: *pâle, blême, blaſfard, livide*. Sve takve i njima slične pojedinosti trebalo bi pažljivo osve-

²⁹⁾ O nekim praktičnim aspektima razkaza u toj pojedinosti između portugalskog i engleskog govori se u studiji Miller/Park/Carson 1976, 122. Izložena zapažanja zaslужuju punu pažnju i psihologije i jezičke nauke.

tljavati iz mnogih razloga, pored ostalog i zbog toga da bi se nešto više saznao o problemu koji odavno zanima nauku uopšte, pa i jezičku: koliko je čovek antropocentričan, tj. koliko teži za tim da sebe postavi u centar svega, da potvrđuje svoju samosvojnost, tj. svoju različitost od svega ostatog što postoji na ovome svetu.

U sklopu razmatranja tog problema važno je dobiti i što tačniji uvid u to kako se odnos čovek/životinja prelama kroz sudbinu leksičke „ljudskih“ boja u svakom jeziku pojedinačno.

Nauci je dobro poznato da narodi ruralne civilizacije imaju po pravilu izvanredno bogat vokabular naziva boja domaćih životinja i naziva samih tih životinja po tim bojama. U njegov sastav ponegde ulaze i takve leksičke jedinice koje ne signalizuju samo tananu razliku u nijansi boje dlake, nego i to da li se data boja olicaava na ovoj ili na onoj životinjskoj vrsti (u litavskom se, recimo, za isti sivkast kolorit, kad su konji u pitanju, kaže *širmas* ili *širvas*, a kad su goveda — *šemas* — Herne 1954, 17). Sa našeg dijalekatskog terena, međutim, imamo sigurnih podataka i o tome da postojeći vokabular specifično „životinjskih“ boja narod rado proširuje uključivanjem u njega i „ljudskih“ naziva, pre svega onih kojima se imenuje „plav“ ljudski soj. Evo nekih od njih: *Dala bih... do dva vola plava da ne spavam sama*, kaže se u jednoj pesmi iz Vukove zbirke (RJA, s.v. *plav*); *plavuša* je „krava plave dlake“ stoji u РКМД s.v. *plavuša*; na području „Rovaca, Morače, pa i šire kolašinske zone“ u „širok spisak vezan za obilježavanje boje kod životinja“ spada i *plav*, konstataju Mato Pižurica — Пижурица 1977, 30, dok Svetozar Stijović ističe „da 'Bošnjaci', kao i pravoslavno stanovništvo u Podgoru, vrlo često daju volu ime *plavonja*“

— Стијовић 1979, 187, нап. 55. По малој анкети коју сам спровела међу автохтоним представnicima urbane (beograd-ske) civilizacije, податак о томе да неко може за vola da ustvrdi kako je *plav*, односно да kravu nazove *plavušom*, zvuči upravo šokantno; neki su tražili da priznam kako sam sve izmisnila ne bih li ih zasmejala! Ovakvo stanje stvari, oličeno u različitom pristupanju životinji seoskog i gradskog stanovnika, zasluguje najveću pažnju nauke. Na psiholingvistima i sociolingvistima ostaje da se dublje zaledaju na ovu stranu, posebno u kontekstu svojih razmišljanja o problemu antropocentrizma i njegovih mnogostrukih imlikacija.

To što je ovom prilikom izloženo nije, naravno, sve o čemu bi se moglo progovoriti u okviru, ili povodom teme o razlikovanju ljudi po boji. Ali — moj cilj i nije bio da kažem sve što bi se moglo reći, već da upozorim na glavne „problemske čvorove“ sa kojima se istraživač suočava prihvatajući se ovakve teme: ako je u tome bilo nekog uspeha, smatraću da mi trud nije bio uzaludan³⁰.

CITIRANA LITERATURA

Бахилина 1975: Н. Б. Бахилина, *История цветообозначений в русском языке*, Москва.

³⁰⁾ Dok sam pisala ovaj rad, mnogi moji prijatelji — ne samo kolege iz nazuže struke i oni iz nekih drugih, takođe humanističkih struka bliskih mojoj, nego i bibliotekari (mislim na Biblioteku SANU, na Institut za srpski jezik i na Seminar za klasične jezike) činili su sve moguće da me obaveste o raznim podacima u vezi s nazivima boja, da mi pribave neophodnu knjigu, pronađu meni nedostupni časopis. U ovo strašno vreme sankcija, bilo bi mi potpuno nemoguće da rad dovršim da njih nije bilo. Srećna sam što imam priliku da javno kažem koliko sam im duboko zahvalna.

- Berlin/Kay 1969: Brent Berlin and Paul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley and Los Angeles. University of California Press.
- Bidu-Vrânceanu 1976: Angela Bidu-Vrânceanu, *Systématique des noms de couleurs, Recherche de méthode en sémantique structurale* Ed. Academici Rep. Soc. România, Bucureşti.
- Wagatsuma 1967: Hiroshi Wagatsuma, The Social Perception of Skin Color in Japan, *Deadalus, Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Spring 1967, 407—443.
- WD: *Webster's New World Dictionary of the American Language*, College Edition, Cleveland and New York 1968.
- Вук Нар. пј. II: Вук Стеф. Карадић, Српске народне пјесме II, *Сабрана дела Вука Карадића* књ. V, Београд, Просвета.
- Вук Преп. II: Преписка II (1822—1825), *Сабрана дела Вука Карадића*, књ. XXI, Београд, Просвета.
- Гак 1977: В. Г. Гак, *Сопоставительная лексикология*, Москва.
- Гамкрелидзе/Иванов 1984: Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.
- Дан. Рј. III: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних стварина српских*, Дио трећи, Београд 1864.
- Детелић 1992: Мирјана Детелић, *Мийски јроспор и етика / = Пос. изд. САНУ*, књ. DCXVI, Одељење језика и књижевности књ. 46/, Београд.
- Dürbeck 1977: Helmut Dürbeck, *Zur Charakteristik der griechischen Farbbezeichnungen*, Bonn.
- Zaręba 1954: Alfred Zaręba, *Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego / = Prace jazykoznanawcze 3/*, Wrocław.
- Иванов/Топоров 1965: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период)*, Институт славяноведения АН СССР, Москва.
- Јосић Вишњић 1991: Мирослав Јосић Вишњић, *Азбучник йридева у српској јрзији двадесетог века*, Београд.
- Карић 1887: Владимира Карић, *Србија. Ойис земље, народа и државе*, Београд.
- Kikuchi/Lichtenberk 1983: Atsuko Kikuchi and Frantisek Lichtenberk, Semantic extension in the color lexicon, *Studies in Language* 7.1, 25—64.

- Lehrer 1974: Adrienne Lehrer, *Semantic fields and lexical structure* / = North Holland Linguistic Series 11/, Amsterdam — London.
- Marcu 1965: Rodica Marcu, Note privind vocabularul cromatic în limbile franceză, italiană și română, *Analele Universității București*, Seria Științe sociale. Filologie, anul XIV, 283—304.
- Menner 1945: Robert J. Menner, Multiple meaning and change of meaning, *Language* 21, No 2, 59—76.
- Miller/Park/Carson 1976: Floyd C. Miller, Cynthia D. Park, Nensa M. Carson, The Compound Bilingual as an Agent of Language Change: A Psychological Model of Bilingualism, *Kansas Working Papers in Linguistics*, Vol. 1, 115—134.
- Митковић 1988: Смиља Митковић, Лексика боја (у говору села Јелашнице код Ниша), *Друштвено и народно съваралаштво. Зборник реферата са научног склопа посвећеног двеста годишњици Вука Каракића*, Ниш, 99—104.
- Muryn 1992: Teresa Muryn, A propos de métonymie substantives, adjectives et verbales, *Etudes de linguistique romane et slave*, Cracovie, 405—410.
- Palmer 1977: F. R. Palmer, *Semantics. A new outline*, Cambridge.
- Пижурица 1977: Мато Пижурица, Боје у зоонимији, *Посебна издања АНУБиХ књ. XXXI*, Одјељење друштвених наука књ. 5. Сарајево, 29—45.
- Поповић 1991 (а): Људмила Поповић, *Семантички поштепцијал назива за боје у руском, украјинском и српскохрватском језику*. Магистарски рад одбрањен 1991. на Филолошком факултету у Београду.
- Поповић 1991 (б): Људмила Поповић, О семантици назива за боје у руском, украјинском и српском фолклору, *Зборник Матице српске за славистику* 41, Нови Сад, 149—154.
- RD: *Random House Dictionary of the English Language*, New York 1967.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- РКМД: Глиши Елезовић, *Речник косовско-македонског дијалекта I = Српски дијалектолошки зборник књ. IV, 1932 и књ. V, 1935/*, Београд.
- PMJ: *Речник на македонскиот јазик*, изд. Институт за македонски језик, Скопје.

- PMC: Речник српскохрватскога књижевног језика, изд. Матица српска, Нови Сад.
- RS: J. Chevalier, A. Cheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983.
- РСАНУ: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, изд. Српска академија науке и уметности, Београд.
- Стијовић 1979: Светозар Стијовић, О антропонимима изведеним од назива за боје код „Бошњака“ у Метохијском (Пећком) Подгорцу, *Јужнословенски филолог XXXV*, 177—187.
- Стојичић 1992: Ђоко Стојичић, *Сјај разговора. Лексикон српских народних изрека*. Треће, допуњено издање. Горњи Милановац.
- ТРС: *Турско-русский словарь*, АН СССР, Институт востоковедения, Москва 1977.
- Unbegaun 1963: B. O. Unbegaun, *Les anciens russes vus par eux-même*, *Annali. Sezione slava VI*, *Instituto Universitario Orientale, Napoli*, I—16.
- Фрумкина 1984: П. М. Фрумкина, *Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа*, Москва.
- Хенегрефс 1980: Ноел Хенегрефс, Наименования на цветовете в балканските езици, *Съпоставително езикознание V*, 2,3—19.
- Herne 1954: Gunnar Herne, *Die slavischen Farbenbenennungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung* / = Publication de l'Institut Slave d'Upsal, 9/, Uppsala.
- Чебоксаров 1971: Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова, *Народы, расы, культуры*, Москва.

O GLAGOLIMA IZVEDENIM OD NAZIVA „LJUDSKIH BOJA“*

Pod *ljudskim bojama* podrazumevaju se ovde one kolorističke datosti koje mogu biti svojstvene ljudskom biću — njegovoj koži, njegovim kosmatim delovima, njegovim očima, njegovim noktima.

Već sam imala prilike da naglasim¹: postoje u (standardnom) srpskom odredene reči koje imenuju boju ljudi, ali ne i stvari. Tako će, recimo, u novinama objavljeni opis umaklog razvojnika (koga su očevici izvršenog nedela uočili po nekim karakterističnim kolorističkim svojstvima) ovako glasiti: *To je povisok mladić RIĐE kose i SMEĐIH očiju, u CRVENOJ majici i BRAON pantalonama*. Makoliko da je boja majice dotičnog bila slična boji njegove kose, niko za nju neće reći: *riđa je*, kao što ni za pantalone niko neće kazati: *smeđe su*.

* Ovo je integralni tekst rada koji je, pod tim naslovom objavljen u almanahu *Danica za 1995.* godinu (izd. Vukova zadužbina).

¹⁾ V. *O razlikovanju ljudi po boji*.

U prideve koji su specijalizovani za iskazivanje „ljudskih boja“ spadaju, pored dosad pomintjanih, i sledeći izrazi: *rumen*, *crnomanjast*, *sed i bled*. Postoji, osim toga, i reč *plav* koja je u značenjskom pogledu sasvim neobičnog ponašanja: kad su ljudski kosmati delovi u pitanju, njome se imenuje sasvim svetao kolorit žučkastog tona, a kad su ljudske oči posredi, boja koju ima letnje nebo u vedre dane.

Inače, ljudski stvor (ili bar neki njegov integralni deo) može biti iskazan i kao *crn*, *beo*, *crven*, *modar/plav*, *žut*, *zelen* tj. na njega se mogu primenjivati i reči koje su kadre da imenuju boju u odnosu na najrazličitije pojave, pa, između ostalog, i na čoveka.

U radu *O razlikovanju ljudi po boji* ustvrdila sam da se izrazi *riđ*, *smed*, *crnomanjast* i *plav* (u značenju francuskog i nemačkog *blond*) poimaju danas prvenstveno kao leksičke oznake određenih kolorističkih tipova ljudi. Sad mi se ukazuje prilika da tu tvrdnju potkrepim autentičnim jezičkim dokazom: nijedan od tih izraza nema prema sebi odgovarajuću glagolsku izvedenicu, dok sve ostale pridevske reči kojima se čovek određuje po boji imaju (*crn* — *pocrneo*, *beo* — *pobeleo*, *sed* — *posedeo*, *bled* — *pobledeo*, *rumen* — *porumeneo*, *crven* — *pocrveneo*, *plav/modar* — *poplaveo/pomodreo*, *žut* — *požuteo*, *zelen* — *pozeleneo*, ali ne i: *riđ* — **poridio*, *smed* — **posmedio*, *crnomanjast* — **pocrnomanjastio*, *plav* — **poplaveo* = 'postao blond').

U tom je radu izneta još jedna tvrdnja: da reč *rumen*, za razliku od reči *crven*, iskazuje takvo 'crveno' koje se prima kao pozitivna, lepa, „zdrava“ boja. Upotreba glagola izvedenog od *rumen* svedoči o tačnosti zapaženog. Niko, name, neće reći: **Dosta s glupostima, neću zbog tebe pred sve-*

*tom da rumenim, *Ujeo me komarac, pa mi se sad to mesto rumeni* (nego: *Dosta s glupostima, neću zbog tebe pred svetom da crvenim, Ujeo me komarac, pa mi se sad to mesto crveni*).

Za razliku od prideva kao što su, na primer, *beo, rumen* ili *crn*, koji iskazuju boju bez ikakvih konotacija o njenoj proishodnji, pridevi *bled* i *sed* udružuju u svom značenju podatak o boji i podrazumevanje toga da je ona naknadno nastala, kao posledica nečeg neprijatnog (nedovoljne uhra-njenosti, neispavanosti, bolesti, straha i sl. — bledilo, odnosno starenja ili, eventualno, kakvog stresa — svojstvo 'biti sed'). Ta značenjska različitost između jednih i drugih prideva ima svojih karakterističnih odraza na tvorbenom planu. Za zube se, recimo, može reći ne samo *beli su* već i *bele se* (*Zubi joj se bele*), za obraze ne samo *rumeni su*, već i *rumene se* (*Obrazi joj se rumene*), dok se za lice kaže isključivo *bledo je*, a za kosu *seda je*, nikako **bledi se*, odno-sno **sedi se* (*Lice joj se bledi, *Kosa joj se sedi*). Glagolska derivacija je, dakle, svojevrstan probni kamen i za to da li je neki dati naziv „ljudske boje“ jednostavno ime takve i takve kolorističke datosti ili mu je značenje osložnjeno kakvim do-datnim podatkom u vezi s njom; ako je ono prvo posredi, pridev se ne protivi pretvaranju u glagol čijom se upotrebotom ispoljavanju same boje kao takve pridaje vid procesa u toku (*bled* ima, doduše, prema sebi *bledeti* i *sed* ima prema sebi *sedeti*, ali *bledeti* i *sedeti* ne znače ispoljavati bledu, odnosno sedu boju, nego *sticati je*).

Ljudi iz iskustva znaju da, ako neko ima po prirodi svetliju boju kože, on nju može, pod uticajem sunca, da iz-gubi, dok se obrnuto ne događa. S druge strane, čovek po-nekad, pod naletom silnog straha, gubi svoju normalnu boju

lica i to uvek u korist belje nijanse, nikad crnje. Zato je *pocrneti* glagol koji ne budi nikakve neprijatne asocijacije — ima čak dosta ljudi koji smatraju da je *pocrneti* nešto lepo, dok sa *pobeleti* stvari stoje drukčije; kad čujemo da se za nekoga kaže: *Pobeleo je k'o platno!* odmah nam je jasno da se dotičnom nešto strašno desilo.

U Vlajinčevoj zbirci reči iz Vranja i okoline² zabeležen je, između ostalog, i podatak da je za osobu svetlog tena, koju je sunce bilo opalilo, moguće reći, kad efekti sunca prođu i ona se vrati „u normalu“, da je *probeleta*, tj. ponovo postala bela (“*probeleti*: postati belji no što si pre bio (kad ko npr. prestane da ide mnogo po suncu)”). Iako su *beo* i *crn* u antonimijskoj korelaciji, prema glagolu *probeleti* = ‘postati ponovo beo’ (koji, uostalom, ni sam nije šire rasprostranjen izraz) ne postoji odgovarajući antonimijski korelat **procrneti* = ‘postati ponovo crn’. Taj tvorbeni „defekt“ po sebi samo verno odslikava odlučujuću ulogu ljudskog iskustva u određivanju sudbine reči: svi znaju da se iz naknadno stečenog tamnog kolorita koji mu je sunce podarilo po prirodi beloliki pojedinac može povratiti u svoj prvobitni, svetao kolorit; urođena tamnoputost, međutim, nije privremeno zamenljiva beloputošću, već ostaje čovekova osobina koja ga prati kroz ceo život.

Ukoliko je u pitanju plava boja očiju, to ‘plavo’ se iskazuje kako pridevom, tako i glagolom od njega izvedenim, bez ikakvih loših konotacija, čak naprotiv (up. *Oči su joj plave k'o različak. Plave joj se oči k'o različak*). Međutim,

²⁾ Tu zbirku reči sakupio je još 1900. godine dr Milan Vlajinac. Ona se nalazi u Institutu za srpski jezik SANU.

kolorističko svojstvo 'plav', a pogotovu 'modar' (= 'tamno plav'), ukoliko se otelotvoruje na drugim delovima ljudskog tela, neizbežno nosi sobom konotaciju neke velike nevolje koja je čoveka snašla: takav se ili gadno udario, ili su ga žestoko tukli, ili se razboleo, a možda je već i mrtav...³⁾ Od prideva *plav/modar* čijem se značenju boje pridružuje ova izrazito negativna konotacija izvodi se glagol prefiksiran sa *po-*⁴⁾. Radni pridev takvog glagola služi tome da naglasi ono što tu treba istaći, a što leksički oblici *plav* i *modar* nisu po sebi kadri da istaknu: to (neželjeno) 'plavo'/'modro' nije neka redovna, normalna koloristička odlika, već boja koja je naknadno stečena (up. (a) *Nokti su joj plavi* sa (b) *Nokti su joj poplaveli*, (a) *Noga joj je modra* sa (b) *Noga joj je pomodrela*; u (a) primerima ta relevantna naknadnost nije eksplisirana, a u (b) primerima jeste).

Ni 'žuto' ni 'zeleno' nisu za čoveka „dobre“, odnosno „zdrave“ boje. I jedan i drugi kolorit stičemo u prilikama kad smo u izuzetno lošoj kondiciji, bilo fizičkoj, bilo psihičkoj. Kad je čovek bolestan, on često *požuti* (pa je onda neko vreme *žut* sve dok se ne povrati u normalno stanje). I karakteristična zelenkasto-sivkasta boja ruži pokatkad bolesnika, ali, smatra se, još više onog pojedinca koga „jedu iznutra“ neka intenzivna zla osećanja. *Sav je došao zelen od jeda; Pozeleneo, nesretnik, od zavisti — kažu ljudi za one*

³⁾ Više podataka o ovome, i uopšte o nazivima za 'plav', v. u mome ovde priloženom radu *Plava boja kao lingvistički problem*.

⁴⁾ Kakve su sve mogućnosti prefiksiranja glagola izvedenih iz naziva „ljudskih boja“ u standardnom jeziku i dijalektima — to je sasvim posebna tema koja zasluguje vrlo pro dubljenu obradu, tako da je mi ovom prilikom nećemo načinjati.

koji se nađu u takvim za njih nepovoljnim emocionalnim okolnostima. Iz tih primera (*požuti-žut, zelen-pozeleneo*) jasno se razabira da su glagolska obrazovanja izvedena od *žut* i *zelen*, ukoliko se odnose na čoveka, opterećena isto onolikom negativnom konotacijom koliko i pridevi koji im otelotvoruju leksičku osnovu. Po maloj anketi koju sam sprovedla među predstavnicima beogradske gorovne sredine izlazi da je determinacija u smislu 'zeleno' rezervisana uglavnom za slučajevе kad je promena boje nastala usled nekog jakog negativnog osećanja, a determinacija u smislu 'žuto' kad je uopšte u pitanju nezdrav fizički izgled do kojeg je došlo iz bilo kakvog razloga. Definicije koje, pod odgovarajućim odrednicama, daje *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* kao da potvrđuju rezultat ove ankete: „*zeleneti*: dobivati sivozelenu, pepeljastu boju u licu (od ljetine, besa, zavisti i sl.)“, „*žuteti*: postajati bled, gubiti svežu boju“. Ostaje da se temeljitije proveri koliko je vođenje računa o ovakvoj značenjskoj distinkciji između 'zelenog' i 'žutog' zaista široko rasprostranjeno na prostorima где se ljudi služe našim jezikom.

Osim kolorističkih datosti koje su prirodna svojstva ljudskog bića, ima boja spravljenih ljudskom rukom a namenjenih tome da se nanose na kožu, ili kosu (eventualno i obrve, trepavice, bradu, brkove), ili nokte najčešće radi ulepšavanja, odnosno (u primitivnim sredinama) radi zaštite od uroka. Razgledanje glagola koji obaveštavaju o primeni ulepšavajućeg kolorističkog postupka zanimljivo je i sa jedne šire, kulturno-školske tačke gledišta, pa ćemo se stoga na njima posebniye zadržati.

U vreme kad je Vuk sazdavao Srbima nov književni jezik, kulturno-civilizacijske prilike na našim geografskim

prostorima bile su takve da su manje više svuda, tj. ne samo na selu nego i u gradskim sredinama, preovlađivali ujednačeni kriteriji procenjivanja ženske lepote. Vladimir Karić, u svojoj knjizi *Србија. Ојус земље, народа и државе* (Beograd 1887, na str. 99) primećuje: „Na crnomanjaste gleda se u Srbiji kao na tip lepote. Narodne naše pesme, opevajući lepotu, pominju vazda belo lice i crne oči, crne obrve i trepavice i mrke brke“. Na tom spisku „lepog“ nema crne kose, a bilo bi joj na njemu mesto. Slušala sam u detinjstvu od starih Beograđanki kako su, za vladavine Obrenovića, mnoge naše žene, u nastojanju da budu što lepše, „odlazile u amam da navrane kosu karabojom“. Vuk u svom Српском рјечнику beleži glagol *navraniti* objašnjavajući ga ovim rečima: „schwarz machen, reddo atrum: *Što si kosu navranila. To si mene namamila*“.

Izraz (*na)vraniti* kao termin za bojenje kose (obrva itd.) bio je široko raširen u mnogim delovima Srpstva tokom prošlog i početkom ovog veka. Potvrdu o tome daju nam, na primer, s jedne strane *Речник косовско-међохујског дијалектиза* Gliše Elezovića (Srpski dijalektološki zbornik knj. IV, 1932): „*navranit* obojiti kosu, obrve crnom bojom: *navranit veđe*“, a s druge strane dvojica vojvodanskih pisaca — Jovan Sterija Popović i Veljko Petrović; prvi je napisao ovu rečenicu: *Ni ona nije dobra žena koja neprestano gleda da se kit... kosu vrani*, a drugi ovu: *Bio je oženjen suviše mlađom ženom, pa je vranio brkove* (oba primera navodi *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, pod odrednicom *vraniti*).

Na dijalekatskom terenu uže Srbije (*na)vraniti* ima jakog konkurenta u glagolu (*na)garaviti*. *Obrve je garavila*,

dok je njega namamila pevalo se, oko 1900, u Resavi (taj je stih zabeležio Đorđe Melentijević sastavljujući zbirku reči iz Resave — v. Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, под одредником garaviti). I dan danas, uostalom, u Paraćinu ženski svet, kad želi da oboji kosu u crno, objasni tamošnjoj frizerki: Da me nagaraviš! (zahvaljujući ljubaznosti mr Safije Rakić-Milojković, koja je odande rodom, taj mi je podatak pribavljen sa najmerodavnijeg mesta — potiče od frizerke lično).

Rečnici beleže da se s istim tim značenjem pojavljuje i izraz *(na)crniti*; U Речнику српскохрватскога књижевног језика Маћије српске (одредница *crniti*) naveden je primer iz jezika Sime Matavulja: *Crnio je svoje sijede brkove*. Rečnik SANU ima i odrednicu *zacrniti* se sa značenjem „*namazati se crnom bojom, nagaraviti se*“; primer kojim se ono egzemplifikuje sastavila je sama Redakcija rečnika: *Što si se tako zacrnila tim krejonom?* Međutim, uprkos mojim upornim raspitivanjima na sve strane kod kompetentnih, tj. kod žena koje odlaze redovno u frizersku radnju „da se farbaju“, nisam uspela da dobijem dokaze o tome da je i glagol izведен od prideva *crn* takođe šire usvojen kao odgovarajući frizerski termin za pojam bojenja kose (obrva, trepavica, brkova, brade) u najtamniju kolorističku nijansu. Pokušaćemo da sagledamo okolnosti koje su ovakav glagol mogle lišiti ovakvog statusa u savremenom jeziku.

Treba, pre svega, imati na umu da u današnje vreme ‘*crno*’ kao boja kose nije više opšte prihvaćen koloristički ideal kojem valja težiti. I danas se u našoj sredini mnoge žene „*vrane*“ (prvenstveno one koje su u mladosti odista bile crnokose, a sada, veštačkim održavanjem tamnog kolo-

rita, prkrivaju fakat da su posedele), ali su na velikoj ceni i svetlijе nijanse; i crnke, i one smeđe (pogotovu te smeđe) rado se pomoću veštačke boje preobraćaju u riđokose i plavuše. Pošto se od takvih naziva „ljudskih boja“ kao što su *plava* (=blond), *smeđa* i *riđa* ne izvode odgovarajuća glagolska obrazovanja, tvorba tih obrazovanja izostaje i u slučajevima kad se pomenuti nazivi ne odnose na prirodne, već na veštačke boje. Registrujući podsvesno činjenicu da se, kad je imenovanje boje kose u pitanju, izraz *crn* povezuje s izrazima *plav* (=blond), *smeđ* i *riđ* u jedinstven leksički mikrosistem, govorni predstavnici današnjeg standardnog jezika, kao što je i normalno, osećaju potrebu za tim da njegovo gramatičko ponašanje usklade sa gramatičkim ponašanjem ostalih članova mikrosistema: kad se već za veštačko bojenje u *plavo* (=blond), *smeđe* i *riđe* ne kaže *(*na*)*plaviti*, *(*na*)*smeđiti*, *(*na*)*riđiti* zašto bi se, kad je *crno* posredi, govorilo (*na*)*crniti*?

Danas je uobičajeno da se svako veštačko nanošenje boje na kosu (obrve, trepavice, brkove, bradu) naziva *fарбанијем* (izvedeno od nemačke reči *Farbe = boja*), a postupak primenjivan u cilju dobijanja svelte kolorističke nijanse *блажованјем* ili *блажањем* (od nemačkog *bleichen = izbledeti*). Preobraćanje nerđokosih u riđokose ne iskazuje se nikakvim posebnim glagolom. Saznala sam, međutim (iz ovde već obelodanjenog izvora informacije), da u Paraćinu svoju nameru da postane riđokosa zainteresovana osoba obično frizerki ovako saopštava: *O farbaj me da vrišti!* Ovaj podatak je od prvorazrednog značaja za psihologe — dobijaju najneposrednije jezičko svedočanstvo o tome koliko je intenzivan vizuelni utisak koji proizvodi na čoveka jarkost 'crvenog' („vrišti“).

Izbor mogućih nijansi veštačkih boja je bogat, a za njihovo iskazivanje služe opisni termini tipa *mahagonija crveno, srednje smeđe* i sl. Neki od tih izraza zaslužuju posebnu pažnju ne samo lingvista, nego i psihologa. Tako je, recimo, jedna od mogućih nijansi *plavog* (= *blond*) „krštena“ *dečije plavo*, a druga *badem plavo*⁵. Sa prvim terminom je sve u redu — kad se reč *plavo* odnosi na dete, jasno je da se radi o značenju 'blond': *dečije plavo* = 'blond u onoj posebno nežnoj nijansi svojstvenoj detetu'; ali — kako stoje stvari s onim drugim terminom? Niko za oljušteni *badem* neće reći niti: *On je plav*, niti: *On je blond*. Oljušteni *badem* je entitet nekog sasvim svog, neizrazito žućkastog kolorita. Ostvareni spoj tih dvaju na ravni sintakse inače nespojivih leksičkih informacija — o entitetu s nazivom *badem* i o svojstvu s nazivom *plavo* — pokazuje u kojoj meri poimanje toga da se u datom slučaju radi o imenovanju svojstva ljudske kose (čija se žućkasta boja naziva *plavom*) nadjačava svest o apsurdnosti dovođenje u vezu imenice *badem* sa poimeničenim pridevom *plavo*. Ta hijerarhija u našem procenjivanju šta jeste / šta nije, i zbog čega, moguće združiti u jedinstvenu jezičku jedinicu od najvećeg je interesa za nauku. Inače, kad su takvi složeni nazivi veštačkih boja u pitanju, od njih se i ne može izvoditi glagolska reč koja bi imenovala odgovarajući postupak bojenja, što znači da se u službi tog imenovanja u takvim slučajevima pojavljuje isključivo složeno leksičko obrazovanje: (*o)farbati u srednje smeđe*, (*o)farbati u dečije plavo* i sl.

5) Svoju obaveštenost o frizerskim nazivima za veštačko *plavo* (= *blond*) dugujem, sa zahvalnošću, Ljubinki Vasić (Biblioteka SANU), koja se, u moje ime, raspitivala o tome na merodavnim mestima.

Nokti, obrazi i usne se mogu obojiti u razne nijanse crvenog. Sve te moguće nijanse, bilo na kom od pomenutih integralnih delova čoveka da se nanesu, iskazive su istim domaćim terminom: *nacrveniti* (*nacrvenila obaze*, *nacrvenila se*, *nacrvenila usne*, *nacrvenila nokte*). Samo za obaze rezervisan je još jedan domaći izraz, koji je bio češće korišćen u ranijim vremenima nego danas: *narumeniti* (*se*). Današnje se gradsko stanovništvo, kad se o obrazima i usnama radi, radije služi glagolima koji su izvedeni od francuskih naziva za crvenu boju — *ruž* (fr. *rouge*), i *karmin* (fr. *carmine*): *naružirala usne*, *naružirala obaze*, *naružirala se*, odnosno *nakarminisala usne*, *nakarminisala obaze*, *nakarminisala se*. „Ružiranje“ („karminisanje“) obraza obično ide udruženo s „ružiranjem“ („karminisanjem“) usana, pa stoga, ukoliko se posebno ne precizira šta je u pitanju, nego se glagol izgovori sa *se* kao da imenuje radnju koja se odnosi na datu osobu u celini (up. *Voli da se karminiše*, *Upadljivo se šminka* i sl.), podrazumljivo je da se radi i o jednom i o drugom, tj. i o obrazima i o usnama. Kad je moguće, a kad nije, neko dato svojstvo koje se ispoljava na nekom (nekim) od integralnih delova ljudskog bića (na licu, usnama i sl.) pripisati i samom tom biću kao takvom (up. pored *Obrazi joj se zacrveneli od stida* i *Ona se zacrvenela od stida*, s jedne strane, a s druge samo *Nos joj se zacrvaneo od kijavice*, ali ne i **Ona se zacrvenela od kijavice*) — to je problem od velikog teorijskog interesa u koji mi ovde, međutim, ne možemo zalaziti; razmatranje tog problema ostaje za neku drugu priliku.

Kad su, u Vukovim danim, nastojale da veštačkim putem promene nabolje izgled svoga tena, predstavnice žen-

skog roda su imale uvek jedan isti cilj: da postanu što belje; tada je u ideal ženske lepote obavezno spadala beloputost. U našem vremenu estetski kriteriji su se promenili. Mnogi od onih koji su po prirodi beloputi radije bi da izgledaju malo dohvaćeni suncem, dakle — tamniji, pa stoga puder i njima srodna kozmetička sredstva koja ženski svet stavlja na lice po pravilu nisu sračunata na to da korisnika tih sredstava čine što beljim. Što se konkretne boje tiče koja je nanošena na lice, o njoj se rečima *šminka*, (*na)šminkati* (*se*) ne kaže ništa; podrazumljivo je, doduše, da su usnama i obrazima dodeljeni crveni tonovi (a šta bi drugo i moglo doći u obzir?), ali zato o tzv. „senkama“ oko očiju ostajemo potpuno neobavešteni — jesu li one u datom slučaju plavog, zelenog ili nekog drugog kolorita?

U celini gledano, Vukov inventar glagola za oznaku nanošenja boja na čoveka jeste siromašniji od ovog današnjeg, i to neuporedivo siromašniji — ako se o bojenju kose radi, ali je, s druge strane, sastavljen od leksičkih jedinica koje, sve odreda, identifikuju boju koja je u pitanju, što se ne može reći za pojedine danas korištene glagolske lekseme sa značenjem kolorističkog ukrašavanja tena, a bez preciziranja kojom bojom. Najzad, Vukovi se glagoli razlikuju od ovih imena svakidašnjih po tome što je njima domaća reč leksički koren, a ovima — inostrana.

Tako se dogodilo i na planu vokabulara veštackih „ljudskih boja“ ono što se događa uopšte pri naglom kulturno-civilizacijskom izrastanju jedne sredine: što je više (relativno) odskora „uvezenih“ tekovina u nekoj konkretnoj oblasti života te sredine, to je manje domaćih reči za njih (i obrnuto, razume se). Nismo samo mi pogodeni tim pravilom; ono je univerzalnog karaktera.

PLAVA BOJA KAO LINGVISTIČKI PROBLEM*

Zahvaljujući na prvom mestu izveštajima antropologa, misionara i raznih drugih ljudi koji su nekim svojim poslom pohađali različite zemlje sveta¹, a zatim, i naročito, podacima izloženim u znamenitoj studiji Berlina i Keja o osnovnim nazivima boja, njihovoј univerzalnosti i evoluciji (Berlin/Kay 1969), nauka je već poodavno upoznata sa sledećom činjenicom (mada još nikako da joj iznađe dovoljno uverljivo objašnjenje): mnogi jezici nemaju posebnog naziva za plavu boju (nego istom rečju imenuju 'plavo' i 'žuto'² ili

* Ovaj tekst je objavljen 1994. godine u časopisu *Južnoslovenski filolog*. U njemu ništa nije menjano za ovu priliku, samo su neki citati na stranim jezicima izostavljeni, a neki prevedeni na naš jezik.

¹⁾ „Antropolozi, misionari i putnici primetili su da nekim jezicima nedostaje reč za plavo i roze“ — Lehrer 1974, 152.

²⁾ Žuto i plavo, crveno i zeleno — to su svojevrsni hromatski opoziti koje naša percepcija povezuje kao takve u odgovarajuće parove. O našem podsvesnom notiranju te međusobne povezanosti opozicionih parnjaka svedoči na svoj način *tritanopia* — bolest koja se manifestuje u nerazlikovanju žutog od plavog, odnosno zelenog od crvenog, tako da pojedini naučnici, ne bez razloga, pomišljaju na to da bi karakteristična situacija u nekim jezicima na planu iskazivanja ovih boja mogla imati fiziološku podlogu — McNeill 1972, 30.

'plavo' i 'zeleno'³, ponekad čak sve tri boje zajedno⁴, a ako ga u jednom periodu svoga razvoja i imaju, lako ga potom izgube⁵, našavši mu zgodnu zamenu bilo u nekoj reči iz sopstvenog vokabulara⁶, bilo u odgovarajućem terminu tuđega jezika⁷. Berlin i Kay (n. d.), koji su pokušali da utvrde redosled po kojem se ustrojavaju nazivi boja, uočili su da 'plavo' stoji u tom pogledu na nezavidnoj visini — pripada mu skromno peto mesto (ukoliko jezik ima samo dve posebne reči za boje, radi se uvek o imenovanju 'crnog' i 'belog', a ako ih je tri, treća reč obavezno „pokriva“ sobom 'crveno');

³⁾ Zeleno i plavo, upozoravaju naučnici, lako se simultano percipiraju, što, međutim, nikad nije slučaj sa žutim i plavim; otuda je moguće reći *zelenkasto plavo* ili *plavičasto zeleno*, a nije *žučkasto plavo ili *plavičasto žuto.

(Kay/McDaniel 1978, 620).

⁴⁾ Ono prvo karakteristično je, na primer, za ainu, jezik kojim govori starosedelački narod Japana istoga imena (McNeill 1972, 30) i za pojedine domorodačke jezike Australije, Polinezije i Amerike (Hickerson 1971, 269), ono drugo za keltsku grupu jezika (v. Palmer 1977, 75—76 i Martinet 1986, 257), dok ovo treće ilustruje slučaj zabeležen kao svojstven „prvobitnom japanskom“ (Kuihiro 1970, 328); japanski autori, naime, napominju kako je japanski u zaostalijim fazama svoga razvoja istom rečju *awo* iskazivao i plavo, i žuto, i zeleno — (Kuihiro, n.m.).

⁵⁾ Izraz *caeruleus*, na primer, koji je u klasičnom latinskom služio imenovanju plave boje, izgubio je tu nazivnu funkciju u danima pozogn latiniteta — Kristol 1980, 138.

⁶⁾ Poljski je, na primer, naknadno (u XVIII veku) definitivno uveo (takođe domaći) pridjev *niebeski* u ulogu leksičke oznake plavog, a dotle se služio svojom verzijom praslovenske reči *modrū* (koja je do danas sačuvana još samo u nekim ustaljenim izrazima, pre svega u sintagmi *modre oczy*) — Herne 1954, 85.

⁷⁾ Romanski narodi, koje je pozni latinitet ostavio bez posebnog naziva za plavo, preuzeli su za sebe ono što je kao odgovarajuće leksičko rešenje postojalo kod Germana — izraz *bleu* je francuska adaptacija german-skog *biao* (više o tome Marcu 1965, 287).

potom se izdeva ime 'žutom' i 'zelenom', odnosno 'zelenom' i 'žutom' — tu redosled ume da varira, dok imenovanje 'plavog' redovno dolazi u obzir tek pošto je sve ono prethodno „namireno“). Mada se kasnije pokazalo da ova hipoteza o evo-luciji „osnovnih boja“, koja 'plavo' (i neke druge hromatske vrednosti) rangira dosta nisko, nije baš u potpunosti potvrđena zatečenim stanjem (budući da ima jezika koji odstupaju od izloženog pravila⁸⁾), ipak u ogromnom broju slučajeva stvari stoje upravo onako kako su ih Berlin i Kay opisali; za 'plavo' se svakako ne može reći da olicava onu hromatsku datost kojoj ljudi obično žure da iznadu posebno ime.

Izgleda da je praindoevropskom poseban naziv za plavu boju bio uskraćen — nauka nije uspela da se osvedoči o njegovom postojanju (Herne 1954, 97), dok se za praslovenski zna da su u njemu postojala dva prideva, *sini* i *modrū*, čiji nam međusobni značenjski odnos nije dovoljno jasan⁹⁾, a koji su potom u nekim delovima slovenskog jezičkog sve-ta korišćeni kao leksičke oznake za 'plavo'. Danas s tim pridevskim odredbama stvari stoje ovako: neki jezici jednu ili drugu od njih uopšte ne upotrebljavaju (izraz *modrū*, na primer, nije pustio nikakvog korena u istočnoslovenskim jezicima, dok je češki, recimo, svojim pridevom *siný* jedno vreme iskazivao samo boju modrice, pa ga posle potpuno isključio iz upotrebe¹⁰⁾), negde je jedna, odnosno druga od

⁸⁾ Finski, na primer, spada u takve jezike — v. Михайлова 1993, 27.

⁹⁾ „Moguće je da se u praslovenskom izraz modru upotrebljavao kao opšta oznaka, dok se rečju *sini* iskazivala specifična nijansa („plavo ispod kože“). To se, međutim, ne može dokazati“ — Herne 1954, 97, [pred je moj — M.I.].

¹⁰⁾ Herne 1954, 83.

tih odredbi konačno usvojena kao opšti naziv za 'plavo' (tako u bugarskom *cuh*, a u češkom *modrý*) ili bar za tamnije 'plavo' (slučaj ruskog *синий*), dok se treće rešenje, čiju egzemplifikaciju pružaju fakta standardnog srpskog jezika, sastoji u tome da leksičko-morfološki produžeci oblika *sini* i *modru* još uvek, doduše, postoje, ali u sasvim specifičnoj, marginalizovanoj upotrebi.

Da bi se razumela celokupna srpska situacija u vezi s iskazivanjem plave boje (koja, valja nam odmah istaći, privlači posebnu pažnju svetske lingvističke javnosti), potrebno je, pre svega, dobro uočiti činjenicu da su ljudi od vajkada imali intenzivan psihološki odnos prema bojama — neke voleli, od drugih zazirali, tako da je sudsudbina naziva boja bila neminovno i njime određena.

Predstavnike davnašnjih civilizacija jako je plašila tama, a radovala svetlost; otuda su njihova raspoloženja u principu bila pozitivnija prema svetlijim nego li prema tamnjim kolorističkim nijansama, čemu su svojevrsni svedoci ne samo metaforizovane upotrebe naziva svetlog i tamnog kolorita u raznim jezicima, pa i slovenskim¹¹, već i ta okolnost da nijedna religija sveta ne povezuje s tamnom bojom sile dobra, nego sile zla (Krišna, po učenjima drevne Indije, u inkarnaciji božanske istine ima telo koje je svetlo plavo, ali čim se ovaploti kao običan smrtnik sklon grehu, dodeljuju mu se tamno plava ili crna boja¹²; po verovanju hrišćana, anđeli zrače svetlinom, dok taman kolorit dolikuje demonskim stvorovima; itd.).

¹¹⁾ V. podatke koji se daju u knjizi Иванов/Топоров, 1965, 138.

¹²⁾ V. Portal 1837 (1957), 96.

Pozitivan / negativan odnos prema određenoj boji javlja se, osim toga, i kao neposredna posledica pozitivnog / negativnog raspoloženja prema onoj pojavi kojoj je data boja karakterističan raspozajnji znak. Zna se, na primer, da su se antički Grci grozili tamno plavog — te karakteristične boje onih odvratnih muva koje sleću na strvine; svom mitskom demonu Eurinomosu, za koga su verovali da proždire tela umrlih, pripisivali su taj mrski im zagasito plavi kolorit (Dürbeck 77, 241, nap. 553). Ni oni, a ni mnogi drugi stari narodi, nisu voleli plavičastu boju mora, reke, vira ili jezera ne zato što su je smatrali ružnom, nego zbog toga što su od duboke vode jako zazirali; verovali su da u njoj obitavaju nečiste sile¹³.

Ljude je, međutim, 'plavo' ipak najviše plašilo zbog uočavane veze koja postoji između tog kolorita i nekih zlih stvari koje se s čovekom događaju: kad se gadno udariš / kad te gadno udare, iskoči ti na koži modrica; promrzli i teško bolesni poprime ponekad sivkasto-plavičastu boju, mrtvaci takođe...

Zato što je bilo na tako rđavom glasu, 'plavo' se, u zajednicama koje uvažavaju podelu na kaste, uvek dodeljivalo, kao raspozajnji znak, najnižem društvenom sloju — zemljoradnicima i zanatlijama (dok je za vojнике bilo rezervisano 'crveno', a za žrece 'belo')¹⁴, a bilo je i takvih

¹³⁾ V. Љ. Раденковић 1989, 138. Taj odbojni stav prema vodi razotkriva, između ostalog, i to što su, u raznim antičkim religijama, bogovi koji su imali neke veze s vodom predstavljeni u najzlokobnijim kolorističkim verzijama: u crnoj ili tamno plavoj boji — Portal 1837 (1957), 95.

¹⁴⁾ Tako je bilo ne samo u induskoj, već takođe i u avestijskoj i keltskoj kulturnoj tradiciji — Гамкелидзе/Иванов 1984, 788, nap. 5.

sredina gde se, povodom smrtnog slučaja, nije crna, već plava boja isticala kao obeležje žalosti¹⁵.

Situacija u leksikonu boja pojedinih jezika nedvosmisleno potvrđuje to mistično pripisivanje zlokobnosti određenim pojavama. U antičkom grčkom, recimo, postojale su, između ostalog, i ove dve determinativne reči: γλαυκός i κυάνεος. Semantizaciju u smislu 'plavog' (prva svetlog, druga tamnog) one su stekle tek naknadno; u početku im je značenje bilo sasvim drugačije. Izrazom γλαυκός upozoravano je, u Homerovim vremenima, na fascinantan, uznemiravajući utisak koji ostavljaju sobom pojedine pojave — na prvom mestu more, pa blistave oči boginje Atine i drugih mitskih božanstava, ali i lav u trenutku kad ga vidimo spremnog na ubilački skok... (Dürbeck 1977, 171—176). Tek mnogo pozniye γλαυκός počinje preuzimati na sebe označavanje pojma 'plavog', zadržavajući pri tom po pravilu i dalje, bar kad je o boji vode reč, konotaciju nečeg uznemirujućeg, zloslutnog¹⁶. Izraz κυάνεος je, s druge strane, prvobitno funkcionalao kao svojevrsni sinonim naziva za 'crno'¹⁷, — izrazu μέλας. Po mišljenju pojedinih stručnjaka, njegovom je značenju bila svojstvena konotacija o nečem magijskom, htoničnom (Dürbeck 1977, 240, nap. 535) —

¹⁵⁾ „Plava boja se smatra pogrebnom bojom na velikom prostoru u Levantu, tamo se ljudi u znak žalosti odevaju samo u plavo“ — Portal 1837 (1957), 100. Isti autor navodi i taj podatak da Kinezi plavu boju vezuju za mrtve, a crvenu za žive (n. d. 99).

¹⁶⁾ V. Portal 1837 (1957), 133.

¹⁷⁾ Među raznim potvrdama o povezanosti 'plavog' i 'crnog' u ljudskoj (pod)svesti nalazi se i ova leksičko-morfološka: današnji engleski nazivi za te dve boje — *blue* i *black* — postali su od istog (indoevropskog) korena **bhel* — (Derrig 1978, 93, nap. 8).

izbor je na njega padao kad je trebalo imenovati kolorističku situaciju tajanstvenog podzemnog sveta. Doduše, u Homerovim danima, a i jedno duže vreme posle tih dana, njime se ukazivalo i na tamnoću kose, obrva, trepavica i očiju (Dürbeck 1977, 151). U daljim razvojnim periodima ova reč je uvršćena u domaći vokabular boja sa ulogom leksičke oznake za 'tamno plav'¹⁸. Tako se u krajnjem ishodu iskristalisala upravo onakva situacija kakvu zatičemo danas u standardnom ruskom: ne postoji samo jedna osnovna reč za 'plavo', već dve; jedna od njih imenuje svetlu nijansu ove boje (u grčkom γλαυκός, u ruskom голубой), a druga tamnu (u grčkom κυανεός, u ruskom синий).

Na osnovu podataka koji potiču iz istorijske faze razvoja slovenskih jezika¹⁹, može se zaključiti da je od dveju praslovenskih reči za iskazivanje 'plavog' — *sini* i *modrū* — ona prva prvobitno, bar u nekim delovima slovenskog jezičkog sveta, bila kadra da pokrije svojim značenjskim potencijalom upravo ono što je bilo iskazivo grčkim izrazima κυανεός i γλαυκός u onim dalekim vremenima kad im još nije pripadala uloga leksičke oznake za 'plavo': informaciju, s jedne strane, o zloslutnoj tamnoći, a s druge o uznemiravajućoj svetlini. I za jedno i za drugo obilna sveđočanstva pružaju, pre svega, staroruski pisani spomenici.

¹⁸⁾ Duboko iza Homerovih vremena, kad se već odavno rečju κυανεός nije više iskazivao podatak 'taman' nego '(tamno) plav', opstojao je još uvek u poetskim tekstovima, po tradiciji, izraz κυανοχρώτης sa prvobitnim značenjem 'cmokos', koji je svakako morao čuditi neupućene, naglašava Dürbeck: kako se za nekoga može kazati da je „modrokos“?! (Dürbeck 1977, 222, nap. 349).

¹⁹⁾ U stručnoj je literaturi, u raznim prilikama, konstatovano da je teško dokučiti kakvo je bilo značenje pridjeva *sini* u periodu ranog praslovenskog zajedništva — V. na primer Heme 1954, 83. i Суровицова 1970, 153.

U tim se spomenicima, od najstarijih vremena²⁰, *синий* javlja kao svojevrstan sinonim za *черный*, i to u oba smisla — bilo da je posredi imenovanje kolorističke situacije 'crn' (up. *синяя яко сажса* 'crna kao čad'²¹, *Ефиопы сини* 'crni Etiopljani'²²), bilo da je u žiči pažnje pojma zloslutnog, zlobnog, đavolskog (od prideva *синий* postala je imenica *сунец* i upotrebljavana kao naziv kako „nečastivog“, tako i crnoputog predstavnika afričkog kontinenta²³).

Primerima poteklim sa sprskih i hrvatskih govornih prostora koje, uz odgovarajuća objašnjenja, navode dva reprezentativna rečnika — RJA i PMC (prvi pod odrednicom *sinj*, a drugi pod *sinji*) — potvrđuje se takođe, sa-

²⁰⁾ „U spomenicima XI—XII veka nalazimo primere u kojima *синий* znači 'taman', čak 'crn'“ — Бахилина 1975, 179.

²¹⁾ Primer je preuzet iz jednog svetačkog žitija (Unbegaun 1963, 9). Taj primer navodi i П. Я. Черных (Черных 1956, 91) kao ilustraciju za to da je *синий* mogao značiti i 'crn', ali pri tom usputno napominje da se baš u tom primeru ipak ne može u potpunosti isključiti ni tumačenje u smislu 'svetlucav'. Черных, naime, polazi od toga da je praslovensko obrazovanje *sinj* bio prvobitno leksička oznaka za osobinu 'svetlucav' i da se u tom svojstvu dugo upotrebljavao u slovenskim jezicima (n.d., 90).

²²⁾ Osim primera *Ефиопы сини*, protumačenog kao 'crni Etiopljani' („die schwarzen Äthioper“), Herne (n.d., 82) navodi još jedan (pisan u Pskovu 1473. godine) u kojem se pravi razlika između *crnih* ljudi i onih čija se boja kože iskazuje kao *sinja*: „И бывша у ней люди черны, а иные сини, und sie (die Kaiserin) hatte bei sich schwarze Leute und andere, die blauschwarz (braunschwarz) waren“ (n.m.). Za nauku bi bilo dragoceno da ima što precizniji uvid u sve sačuvane primere iz staroruskog i drugih (slovenskih i neslovenskih) jezika koji svedoče o eksplisitnom leksičkom razlikovanju boje ljudske kože po kriteriju 'izrazito crna' / 'tamna, ali umereno' (o lingvističkom značaju tog kriterija više podataka naći će zainteresovani u radu Јивић 1993. posebno na str. 6—8.

²³⁾ V. Unbegaun 1963, 9, Бахилина 1975, 178, i Черепанова 1983, 66.

svim nedvosmisleno, postojanje sinonimičnog odnosa između leksičko-morfološkog produžetka praslovenskog *sini* i domaćeg naziva za 'crn', i to bilo da je posredi bukvalno ili metaforizovano značenje. Tako RJA, između ostalog, skreće pažnju na činjenicu da se u Dalmaciji *sinjom mašću* naziva mast „crna, smolikava, kojom se mažu brodi“ [prored je moj — M.I.], da jedan Gundulićev stih ovako glasi: „noć priloži mrake siňje [prored je moj — M.I.], da se „u južnjem krajevima“ (v. *Paljetkovanje Luke Zora*) govori „sinja udovica ili crna udovica“, dok PMC beleži primere kao *Kako čula sinje gavranove, Ne bili joj mili nikoliko* (nar. pesma iz Vukove zbirke), *Ha, sijnu li mu dušu — čekni samo do sutra, pa da vidiš okršaja* (Svetolik Ranković), *Jao, kukavče sinji, pa ti si bos!* (Dobrica Čosić) i sl.

Sa ista ta dva područja slovenskog jezičkog sveta potiču i pouzdani dokazi za to da su se i pojave vrlo svetlog kolorita, a pri tom po sebi tajanstvene, zastrašujuće, takođe determinisale domaćom leksičko-morfološkom verzijom praslovenskog prideva *sini*. Bahilina, na primer, napominje kako je u ruskom upotreba reči *синий* u svojstvu kvalifikativa *муне* *девнашня*,²⁴ najstariji primer potiče iz speva Слово о полку Игореве: ... *препенециуть синии мльнии*²⁵ (n.d., 187, nap. 92). Što se srpskog jezika tiče, u narodnoj

²⁴⁾ U etimološkom rečniku Щиганенко 1989 za oblik *синий* u navedenom sintaksičkom spoju kaže se da znači 'ослепительные', što je u krajnjoj liniji tačno — intenzivno plavičasta svetlina o kojoj je reč imao doista zaslepljujući efekat, a taj se čoveka, u stvari, najviše i doima.

²⁵⁾ U staroruskim pisanim spomenicima, saopštava, osim toga, ista autorka (n.d., 36), oči pijanaca se odnekud dosledno opisuju kao *синие*, a u

poeziji koja je na njemu ispevana *more* se takoreći i ne pomirje izvan veze s atributom *sinje*²⁶ (up. i Njegošev stih: *Od Dunava do mora sinjega — PMC, s.v. sinji*). I *kamenu* je isti taj pridev takođe prikladan atribut: *Andelijo, moja verna ljubo, što si stala kako kamen sinji* (nar. pesma iz Vukove zbirke — PMC, s.v. *sinji*), pa čak i za *teret* (kojem, za razliku od *kamena*²⁷, nikakva posebna koloristička kvalifikacija ne može biti primerena): *sinji teret = „težak teret“* (RJA, s.v. *sinj*). U spoju *sinji grom*²⁸, koji PMC registruje pod pomijanom odrednicom (... *pištolj... puče kao sinji grom* — Janko Veselinović), razmatrani pridev, očevidno, ima takođe metaforizovano značenje: „zastrašujući, zlokoban grom“.

U slovenskom jezičkom svetu praslovenskim pridevom *sinj* imenovane su i one ozloglašene nijanse 'plavog' koje

tekstu Слово о полку Игореве čak je i vinu dodeljena ista ta kvalifikacija: *Чръпахутъ ми синее вино съ труъдомъ смесено.* Бахилина (n.d., 177—178) se pita: šta tu dati pridev u stvari iskazuje; možda označava osobinu 'mutan', 'lišen bleska'? Odgovor bi, najverovatnije, bio negativan. *Синий*, naime, ovde, po svoj prilici, služi onome čemu je i inače namenjen: ukazivanju na činjenicu da pojava koja se njime determiniše nosi u sebi neku neizvesnost, neku potencijalnu opasnost, nešto uznenimajuće; zloslutne su oči pijanog čoveka, a ni vino nije nimalo bezazlen napitak...

²⁶ Severoslovenska situacija u tom pogledu opisana je u radu Поповић 1991.

²⁷ Povodom upotrebe prideva *sinji* uz imenice *kamen*, *kamenjar* PMC napominje da tu njegovo značenje treba tumačiti u smislu „koji je boje pepela, siv“, što bi se u načelu i moglo prihvati kao tačno objašnjenje da nije onih drugih slučajeva, tj. njegove pojave u spoju s imenicama tipa *teret*, *grom* i sl., gde se njime, sasvim očigledno, iskazuje drugo nešto, a ne boja.

²⁸ Možda je i u srpskom, kao u ruskom, pridev o kojem je reč prvo bitno označavao plavičasto svetlucanje munje. Zanimljiv je podatak da u Smokvicama na Korčuli postoji izraz *sinjavina* kojim se označava, kako objašnjava Skok u svom etimološkom rečniku (s.v. *sinj*), „fosforescencija“.

nagrđuju kožu pretučenih, povređenih, teško bolesnih i umrlih ljudi. Češki, recimo, koji je samo u ranijim fazama svoga razvoja upotrebljavao taj pridev, iskazivao je njime, kao što smo već prethodno spomenuli, upravo boju modrice dok je staroruski protezao (i inače veoma razuđenu) upotrebu svoga oblika *cuhuň* na sve slučajeve bolesnog izgleda ljudske kože, uključujući tu širok raspon kolorističkih nijansi — od 'pobledelosti' do 'poplavelosti' — (Бахилина 1975, 175). Da se poplavelost kože mogla iskazivati i srpskim pridevom *sinji* svedoči leksika očuvana u pojedinim narodnim govorima — žitelji sela Krivi Vir, na primer, rečju *sinjica* označavaju modricu na koži zaklane stoke, dok je u selu Jablanica *sinjac* ime ovčijoj bolesti koja se manifestuje time što ovci vime pomodri i otpadne; u oba ta mesta, uostalom, izraz *sinj* još uvek postoji u značenju 'tamnoplav', 'modar'²⁹.

Danas se slovenski jezici, videli smo, razlikuju između sebe i po tome što imaju / nemaju domaću leksičko-morfološku verziju nekadašnje praslovenske reči *sini* u službi naziva za plavu boju. Oni koji takvu reč sa takvom službom nemaju (kao srpski, češki ili poljski) nisu nju ni u jednoj fazi svog istorijskog razvoja iskorišćavali u svojstvu opštег naziva za plavu boju (Herne 1954, 83), nego su njome označavali isključivo neku od onih plavičastih nijansi koje su svojevrsni vesnici zla, nikako dobra. U svom kritičkom osvrtu na Herneovu knjigu, George Shevelov³⁰ je izneo

²⁹⁾ Zahvalnost za priložene podatke dugujem mr Sofiji Rakić Milojković, koja ih je zabeležila prilikom svojih dijalekatskih istraživanja na terenu paraćinskog Pomoravlja.

³⁰⁾ V. Shevelov 1957, 181.

(opreznost stilizovanu) pretpostavku da je upravo ta okolnost što se *sinj* u poljskom specijalizovao za iskazivanje omražene nijanse 'plavog' uskratila tom pridevu mogućnost da vremenom bude usvojen od strane govornih predstavnika toga jezika kao osnovno ime za svako 'plavo'. Negativan odnos prema dатој vrsti boje preneo se, drugim rečima, i na njenu leksičku oznaku. Osmatranje odgovarajućih srpskih prilika navodi na zaključak da bi ovakvo tumačenje sudbine prideva *sinj* u poljskom moglo biti sasvim ispravno³¹.

Potpuno je, naime, jasno da je marginalizacija upotrebe srpskih prideva *sinji* i *modar* neposredna posledica odbojnosti prema onome što ta dva prideva označavaju — reč *sinji* je vrlo rano postala odredba koja pojave determiniše kao zloslutne, ili zlokobne, ili zlosrećne, dok je reč *modar*³² dugo služila kao osnovni naziv za 'plavo' (u literarnim tekstovima novijeg vremena ona je još uvek prisutna sa tom funkcijom — up. *Na njoj je kratko džube, povezana je modrom šamijom* — Bora Stanković; *Pavle se obrati jednom... u modroj pelerini* — Dobrica Čosić³³), ali se onda, u znat-

³¹⁾ Kao što je u prethodnom izlaganju već napomenuto, u poljskom se osim prideva *siny*, od najranijih vremena upotrebljavao i pridev *modry*, koji je sve do XVIII veka iskorišćavan kao osnovna leksička oznaka za 'plav', a onda ga je u toj službi zamenio leksički oblik *niebeski*. Ispuštanje poljskog prideva *modry* iz upotrebe je posebna tema koju ovom prilikom ne možemo načinjati.

³²⁾ O tome kako se praslovensko **modrъ*, na početku istorijske epohe, u zapadnim i južnim delovima slovenskog jezičkog sveta, zateklo među nazivima boja, ne znamo ništa pouzdano; etimologija, naime, tog izraza, uprkos brojnim pokušajima rasvetljavanja, ostaje i nadalje nejasna („Прасл. диал. (зап. и юж.) *модръ не имеет надежной этимологии” — ЭССЯ, с. в. **modrъ(jь)*).

³³⁾ Ove primere navodi PCAHY pod odrednicom *modar*.

nijem delu narodnih govora, počela specijalizovati za iskazivanje boje uboja, promrzlina, bolesničkog i mrtvačkog siro-plavičastog bledila, što je uticalo na drastično sužavanje njene upotrebe, a plavu boju koja je lišena negativnih konotacija ostavljalo bez odgovarajuće leksičke oznake. Bilo je neminovno da potom u to „prazno polje“ zakorači neka nova leksička jedinica kadra da oliči sobom ime svakog plavog kolorita. Nauku tu zbunjuje, međutim, jedno: zašto je tada izbor pao na izraz *plav*?

Etimologiju praslovenskog oblika **polvъ*, u čije se „potomke“ ubraja i srpski pridev *plav*, stručnjaci su bez teškoća razrešili: njegov leksički temelj produžava sobom isti onaj indoevropski koren **pol-* od kojeg su obrazovane i odgovarajuće odredbe nekih drugih jezika indoevropskog porekla — starogrčki izraz πολιός, latinski *pallidus*, nemački *fahl* itd.³⁴⁾ Pošto je tim odredbama zajedničko svojstvo njihova namenjenost iskazivanju sasvim bledih, neizrazitih hromatskih datosti (u rasponu od beličasto žute do plavičasto beličaste, odnosno beličasto sivkaste nijanse), prirodno je prepostaviti da je i obrazovanje **polvъ* služilo kao oznaka takvog najbleđeg, potpuno neizrazitog kolorita, za šta, uostalom, sigurnu potvrdu daju značenjske mogućnosti koje odlikuju njegove neposredne leksičko-morfološke produžetke u istorijskom vremenu. U radu Суровцова 1970, 150, konstataju se, na primer, da je davnjašnja ruska verzija pristarog **polvъ* označavala „sivu, nečistu, žućastu“ boju, dok drugi stručni izvori (između ostalih Fasmer 1971, s.v. *половыи*, no-

³⁴⁾ Više podataka daju radovi Specht 1947, 187, Kluge/Mitzka 1967, s.v. *fahl*, Pokorný 1969, 804.

ловој, Machek 1957, s. v. *plavý*, Brückner 1957, s.v. *płowy*) izveštavaju da je ne samo njegovim istočnoslovenskim, već i zapadnoslovenskim obličkim verzijama bilo svojstveno značenje izbledelosti, požutelosti. Svedočanstva u istom smislu dobijamo, uostalom, i sa južnoslovenskog jezičkog područja.

Odavno pažnju nauke privlači činjenica da se u tekstu Zografskog jevandelja (izdatom zaslugom Vatroslava Jagića 1879. godine u Berlinu) nalazi (na str. 141) i ovakva rečenica: **Бидите нивы ћеко плавы сјетъ къ жатвѣ.** Šta se tu htelo reći pominjanjem *plavih njiva*?

Grčki prevodni ekvivalent za *plav* koji zatičemo na tom mestu u jevandeljima glasi λευκός. Imajući, očigledno, to u vidu, Skok je u svom etimološkom rečniku naznačio da je „stesl. *plavъ*... značilo bijel, λευκός“³⁵. Međutim, kao što je poznato pridev λευκός je pod (1) označavao osobinu ‘biti svetao’, a tek pod (2) osobinu ‘biti beo’³⁶. Ne dolazi u obzir neka dilema oko toga da li je u primeru o kojem je reč λευκός bilo upotrebljeno u značenju (1) ili u značenju (2); interpretacija u smislu (2) se, po prirodi stvari, ovde isključuje. Njive, naime, čiji su usevi dozreli do žetve nisu više zelene kao što su pre toga bile, a pogotovu nisu, niti mogu biti, bele, već im je svojstvena boja slame, tj. izrazito svetao kolorit, oličen u bledo žućkastoj nijansi. Do istog se zaključka dolazi, uostalom, i pažljivijim razmatranjem značenja sa kojima su zatečena odgovarajuća pridevska

³⁵) I kod Miklošiča (Miklosich 1886) stoji: „*polvū*: asl. *plavъ weiss*“.

³⁶) V. npr. kako se λευκός definiše u rečnicima Menge 1903 i Majnařić/Gorski 1960.

obrazovanja od istog leksičkog korena u drugim indoevropskim jezicima. Primenivši taj postupak, Václav Machek (Machek 1957, s.v. *plavý*) nas obaveštava da je, po svoj priłici, i slovensko *polv* služilo kao koloristička odredba s jedne strane vegetacije, a s druge strane, ljudske kože, označavajući — kad su biljke u pitanju, onu *naknadno* (sa-zrevanjem) stečenu svetlu boju slame, a kad je o koži reč, onaj njen (opet naknadno stečen u ishodu preležane bolesti ili pretrpljenog straha) izgled bledila koji se, s razlogom, smatra „nezdravim“.

Iskazivanje neuobičajenog bledila kože datim leksičkim produžetkom praslovenskog *polv* — pridevom *половой/половый* — bilo je posebno rašireno na područjima russkih narodnih govora; tamo je zabeležena i česta upotreba glagola *пойоловейтъ*, koji je neposredno izведен od toga prideva, a znači 'pobledeti od straha' (Преображенский ЭССЯ, s.v. *половой*). Ne začduje otuda činjenica da su Kumane, narod po jeziku srođan Turcima, a poreklom iz Azije, čija je očigledno upadljivo bledunjava koža morala drastično odudarati od rumenkastog slovenskog i germaniskog tena. Rusi nazvali *Половцами*. Miklošič (n.m.) dodaše, u svom osvrtu na *plav*, upozorava kako je ime *Polovci* i njemu slične nazive pogrešno vezivati za taj pridev, koji, u odnosu na ljude, znači „blond“, a Kumani to nisu mogli biti ("Bei *plav* denkt man an die Kumanen, die r. *polovci*, č. *plavci*, magy. *palócz*, d. *die falben* heissen; wohl mit unrecht, da wir uns die Kumanen nicht als blond zu denken haben"). Iza ove konstatacije stoji Miklošičeva upoznatost sa situacijom koja je tipična za južnoslovenski jezički prostor: *plavom* se naziva svetla kosa

žućkaste nijanse³⁷, odnosno osoba sa kosom te boje i odgovarajućim svetlim očima³⁸. Međutim, ni na južnoslovenskom jezičkom terenu nije bila potpuno isključena pojava izraza *plav* u značenju 'bled'; RJA, među primerima navedenim pod tom odrednicom, beleži i ovaj: *Obraz imaše plav...* (Dubrovnik, 1520. godina), dodajući uz njega objašnjenje da tu *plav* znači 'blijed'. Uostalom, Kumane nisu nazivali *Polovcima/Plavcima* južni, nego istočni i zapadni Sloveni, drugim rečima — predstavnici upravo onih delova slovenskog jezičkog sveta gde je domaća verzija praslovenskog *polvъ*, prema potpuno pouzdanim svedočanstvima, služila kao uobičajena leksička oznaka pobledelosti, požutelosti ljudske kože. Ima, dakle, razloga za saglašavanje s onim (starijim³⁹ i novijim⁴⁰) autorima koji ne isključuju postojanje neposredne veze između značenja 'bled' i etnonima *Polovci/Plavci*⁴¹.

³⁷) Za slovenačko *plav* SSKJ pod (1) daje upravo takav podatak: svelta boja žućkaste nijanse, a navedeni primer pokazuje da se radi o kosi.

³⁸) U bugarskim narodnim govorima, po obaveštenju datom u Мъжлекова 1990, *plav* se kaže za čoveka koji je „plavokos i plavook“. O kvalifikovanju čoveka srpskim izrazom *plav* informiše rad Ивић 1993, posebno na str. 10—14.

³⁹) „Половой... бледный...; пополовьеый бледный. Сюда же: половец, мн. половицы имя народа“ zabeležio je u svoje vreme Преображенский (Преображенский, ЭСРЯ).

⁴⁰) Györffy 1987, 525, na primer, o Kumanima kaže ovo (njegove informacije se ovde navode u slobodnom prevodu sa mađarskog): Njihovo ime je u muslimanskim, mongolskim i kineskim izvorima „kipčak“, ali najviše naroda zvalo ih je rečju „bled, žućkastobled“ (jermenski: *Xartes*, ruski: *полоццы*, poljski i češki: *plavci*, nemački: *salben*, latinski i latinizirani nemacki *flavi, falones, phalangi, valani*); najzad, za njih treba vezati arapski etnonim šāri „žut, blond, žućkastobled“, koji je zabeležio Marvāzī.

⁴¹) Međutim, makoliko izgledala logična pretpostavka da su Kumani prozvani „bledunjavima“ zbog svog „nezdravog“, tj. žućkastog tena, koji

Kako se u najranijim istorijskim vremenima srpskog naroda pridev *plav* upotrebljavao, koje su sve pojave mogle biti njime determinisane po svojstvu vrlo svetlog, mada hromatski nedovoljno precizno uobličenog kolorita, a kad je potom, i pod kojim okolnostima, taj isti pridev počeo označavati i jednu vrlo određenu hromatsku datost — plavu boju, o tomě nemamo nikakvih bližih obaveštenja. Daničićev PKCC kolorističku odredbu *plav* uopšte ne registruje — takva se odredba nije zatekla u do nas dospeloj leksičkoj građi iz srpskih srednjovekovnih pisanih spomenika. Pouzdano, međutim, znamo da su već u XV veku postojala pridevska i imenička obrazovanja od leksičkog korena *plav-* kojima je imenovana plava boja. Tako, na primer, u tekstu iz XV veka poznatom pod nazivom Novakovićeva Aleksandrida⁴² nailazimo na sledeћу izjavu: **ИГДА ЛИ НА ПЛАВЕТ'НО КАМЕННИК ВЪЗИРАШЕ, ПРИБИВАШЕ СЕ ПЛАВЕТЬ КЪ ВѢЛОМОУ ЛИЦОУ ИК И НЕБЕСНИ ПЛАВОТИ ОВРАЗЬ ИК ПО-**

je, očigledno, ostavljao upečatljiv utisak na narode sa drukčijom; „zdravom“ bojom kože, ipak i tu moramo imati određenih rezervi; kad je etimologija u pitanju, moguća su svakojaka iznenađenja. Možda su Kumani impresionirali ostali svet svojom koloristički unoformnom odevenošću u bledo žuto? A možda je posredi nešto treće, nešto što nam nije ni na kraj pameti... Pomislimo samo, recimo, kako bi potonje generacije stručnjaka lupalе glavu oko toga da dokuče zbog čega se u francuskom bajka naziva „plavom pričom“ (*conte bleu*) da nije tajna na vreme rešena: dugi niz decenija (XVII—XIX vek) tekstovi sa sadržinom kakva danas spada u bajke publikovani su u knjigama čije su korice bile plave boje (Kikuchi/Lichtenberk 1983, 29—30).

⁴²⁾ „Novakovićeva Aleksandrida, rukopis nekadašnje Narodne biblioteke u Beogradu... druge polovine XV veka, jezik srpskoslovenski“ [prored je moj — M.I.] — Маринковић/Јерковић 1985, IX.

деб'латаше се.⁴³ У другој verziji истог teksta, tzv. Sofijskoj ilustrovanoj Aleksandridi, koja je takođe nastala u srpskoj kulturno-jezičkoj sredini petnaestog veka⁴⁴, ista izjava ova-ко glasi: *Бѣла ли на плаветноє каменіє Spexъ привишає се плавость камена на веломъ лицъ ее къ неимъ плавости поѧваше вѣраꙗ ее.*⁴⁵ Kao što se razabira, oba tek-sta saglasno potvrđuju korišćenje pridevskog obrazovanja *plavetan* u funkciji leksičke oznake 'plavog', dok se raz-mimoilaženje među njima ogleda u nejednakoj morfolo-gizaciji imeničke izvedenice: u jednom tekstu stoji *plavet*, a u drugom *plavost*. Ono prvo obrazovanje poslužilo je kao leksičko-morfološko polazište za izvođenje prideva *plavetan*, dok je obličko rešenje *plavost* izvedeno direktno od reči *plav*, čime se, u stvari, iako na posredan način, ipak nedvosmisleno potvrđuje da je i ta reč, takođe već u XV veku (a ne tek u XVI, kako konstataju RJA), funk-cionisala, uz leksičko-morfološku varijantu *plavetan*, kao naziv za plavu boju. Obrazovanje *plavetan* se, inače, ne javlja samo u Alkesandridi, već i u nekim dokumentima iz XV veka — Daničić, na primer, pod tom odrednicom, navodi iz njih dve potvrde za to⁴⁶. To obrazovanje se za-

⁴³) Новаковић 1878, 39.

⁴⁴) „B. Conev je konstatovao da je *Sofijska ilustrovana Aleksandrida* nastala u XV veku, što su potvrdila i kasnija istraživanja. Sudeći po jeziku kojim je pisan, ovaj spomenik, njegov osnovni tekst, ponikao je u srpskoj kulturno-jezičkoj sredini“, Соф. ил. ал. 1987, 33.

⁴⁵) Соф. ил. ал. 1987, 45.

⁴⁶) Daničić, osim toga, uvršćuje u PKCC i oblik *plavan* budući da je Miklošić, objavljajući testament Jelene Sandaljeve udovice, a Čerke kneza Lazara, u tom morfološkom liku pročitao tamo zabeležnu reč kojom se iska-

držalo u ulozi svojevrsnog konkurenta leksičko-morfološkom rešenju *plav* i u potonjim vekovima. Vuk ga je imao kao aktuelnu leksičku jedinicu u svom vokabularu — nji me (i njegovim derivatom *plavetnikast*) služio se pri objašnjavanju šta znaće pojedine reči pomenute u *Српском рјечнику* (glediš je, na primer, po Vuku „nekakav plavetan gušter“, a *mrazovnik* „cvijet... plavetnikast i crvenkast“; prored je moj — M.I.).

Izraz *nebeska plavet/plavost* svakako je davnašnji. Prirodno je pretpostaviti: kao što se, očigledno od najstarijih vremena, za čoveka svetle kose, svetle kože i plavih očiju govorilo *plav je*, tako se *plavim* nazivalo i svetlo, osunčano nebo, a *nebesnom plaveti/plavošću* njegova svetlina kao taka. Međutim, pojam o toj svetlini neizbežno je osložnjen određenom kolorističkom konotacijom: svetlo, osunčano nebo po boji je uvek *plavo* nebo. Karakteristično je da su se ne samo izraz *plav*, nego i drugi njemu slični izrazi koji su od samog početka bili semantički sposobljeni za ukazivanje na nebesku svetlinu, u pojedinim sredinama tokom vremena preobratili u naziv *plave boje* — slučaj poljskog dijalekatskog *jasny* i češkog dijalekatskog *s větly* (Zaręba 1950, 18; Shevelov 1957, 180).

U ovom kontekstu razmatranja posebnu pažnju zaslužuje upotreba turske reči *gök*. U standardnom turskom tom

zuje plava boja: тодоре моки ғибчице да се да поштоаъ на плавъном ткаин-
це (MS, 415). Međutim, istu tu kolorističku odredbu, u istom tom testamentu, Medo Pucić je pročitao drukčije — kao oblik плавъной (Спом. срп. II, 121), dok Ljub. Stojanović (Пов. I, 395) objavljuje Jelenin testament s odredbom плавећној na inkriminisanom mestu. Izgleda logično pretpostaviti da samo ta poslednja oblička verzija autentično oličava sobom ono što je tu trebalo da stoji (a što je pisareva ruka, pukim slučajem, nečitko ispisala).

se rečju imenuje i samo n e b o kao takvo, i plava boja svetle, nebu primerene nijanse (v. TPC i T—I), a u narodnim govorima povrh toga još i svojstvo svetline koje krasiti ljudsku kožu i kosu (Račeva 1984, 752), dok je *gökmen* narodni naziv za plavu osobu („*gökmen* блондин(ка) с голубыми глазами“ — TPC; „*gökmen*... blue-eyed; blond“ — T.I.). Ispostavlja se, dakle, da ne samo u srpskom, nego i u turskom jeziku ona ista reč koja nebo određuje po boji kao plavo biva takođe korišćena i za to da pojedinca, na osnovu žućkaste nijanse njegove kose i njegovih plavih ili zelenkastih očiju, okvalificuje kao predstavnika najsvetlijeg od postojećih kolorističkih tipova ljudi⁴⁷. Razlika, međutim, između ova dva balkanska jezika leži u tome što je u srpskom, ali ne i u turskom, ta tako upotrebljavana reč vremenom sebi prisvojila ulogu osnovnog naziva za plavu boju, ne lišavajući se, doduše, pri tom ni svog vajkadašnjeg „prava“ da, bar kad se o ljudskom stvoru radi, ona (a ne pridev žut ili koji drugi za to specijalizovani izraz tipa francuskog *blond*) bude i odgovarajuće leksičko sredstvo za iskazivanje svetlog, žućkastog kolorita kose (i dlake uopšte).

Upravo te dve okolnosti koje opisanu srpsku situaciju čine različitom od turske i dovode stručnjake u nedoumicu, navodeći ih da se suočavaju sa sledećim pitanjima: (1) kako se desilo da reč koja informaciju 'po boji plav' nije u sebi sadržavala kao svoje denotativno značenje (već evenutalno, i to sarno u određenim prilikama, kao konotativno) postane u (standardnom) jeziku osnovni naziv za plavu boju i (2) kako je, postavši to, ta ista reč ipak opstala i dalje u svojoj

⁴⁷⁾ Više o razlikovanju ljudi po boji v. Ивић 1993, posebno na str. 9.

dotadašnjoj ulozi regularnog naziva za žutu nijansu ljudske kose (i dlake uopšte)? Dok je na ono prvo pitanje i bilo pokušaja da se iznađe odgovor, na drugo nije, mada u stručnoj literaturi nisu izostala eksplicitna podsećanja na neobjašnjenost tog fenomena (Муръянов 1978, 104).

Oni koji su se bavili pitanjem preobraćanja izraza *plav* na južnoslovenskom jezičkom terenu u naziv za plavu boju pomicljali su po pravilu uvek na isto — na neposredan uticaj nemačkog jezika (to što *blau* i *plav* dosta slično zvuče odralo je tu, pretpostavlja se, presudnu ulogu). Međutim, s raznih strana izražavana su i (razložita!) neslaganja s takvom hipotezom. RJA, na primer, pod odrednicom *plav*, posle konstatacije da se taj pridev u značenju „modar“ javlja samo „u našem i slovenskom“ jeziku, nastavlja ovako: „za ovaj drugi jezik misli se da je to značenje uzeo iz nem. *blau*, za naš jezik to se ne može misliti jer se značenju *modar* nalazi potvrda već iz XVI i XVII vijeka u pisaca, za koje nije prilike misliti da su ga uzeli iz nem. jezika“, dok George Shevelov, povodom Herneove izjave da bi naša reč *plav* sa značenjem nemačkog *blau* mogla biti pozajmljenica iz nemačkog (V. Herne 1954, 90), primećuje: u XIV veku nemački uticaj na srpsko-hrvatski jezik je beznačajan; izuzetak predstavlja rudarska terminologija, ali u nju izraz *plav* ne spada⁴⁸.

Jedno je izvesno: da bismo sudbinu prideva *plav* u srpskom jeziku pravilno rastumačili, moramo je sagledavati u kontekstu određenih zbivanja unutar domaćeg vokabulara boja zbog toga što su tom vokabularu posledice tih zbivanja usmerile dalji razvoj.

⁴⁸⁾ V. Shevelov 1957, 187.

Sasvim je jasno da se prvobitna značenjska sadržina srpske reči *plav* podvrgavala resemantizovanju u onim gospodarskim sredinama u kojima je, faktom marginalizovanja upotrebe kako prideva *sinj*, tako i prideva *modar*, fond domaćih imena boja ostao bez opšteg naziva za 'plavo'; *plav* se može naći i dan danas u svom prvobitnom značenju isključivo tamo gde je, iz nekih razloga, izostalo marginalizovanje bilo jednog, bilo drugog od dvaju pomenućih prideva (žitelji sela Štitarci kod Knjaževca, na primer, posebno oni stariji, čiji je lokalni govor, zbog svog geografskog položaja, bio izložen jakom bugarskom jezičkom uticaju, plavu boju nazivaju *sinjom*, dok im reč *plav* iskazuje značenje 'nežno žut', 'belo-žut' — Првуловић 1992). U početku je informacija o plavoj boji bivala prisutna u izražajnom potencijalu izraza *plav* isključivo kao okazionalno, konotativno značenje. Konotativno se značenje, znamo, pod za to povoljnim uslovima, lako vremenom preobraća u denotativno. Upravo to se u našem slučaju i dogodilo: kada je, u jednom trenutku jezičkog razvoja, mesto osnovnog naziva za 'plavo' unutar domaćeg vokabulara boja ostalo upražnjeno, ništa nije bilo normalnije nego da reč *plav* na njega „uskoči“. Zašto bismo silom nastojali da sagledamo neke tuđinske uticaje tamo gde ih nikako nije moglo biti? Sve je tu teklo prirodnim putem, onako kako se i moglo očekivati.

Pred nama sad стоји još samo jedno pitanje, naizgled baš teško: zašto naši ljudi za kapu žute boje kažu da je *žuta*, a za kosu žute boje da je *plava*? Ukoliko se pažnja obrati na principe koji regulišu jezičko razlikovanje ljudi po boji, do odgovora se lako dolazi.

Pokazalo se (v. Ивић 1993, posebno na str. 11) da ustrojenost domaćeg (standardnog) mikrosistema leksičkih jedinica u službi razlikovanja ljudi po boji počiva na uvažavanju ovih principa: (1) obavezna je (ako ne baš potpuna, a ono bar delimična) leksička uskladenost između oznake određenog kolorističkog tipa i naziva boje kose koja takvom tipu odgovara: *plav čovek — plava kosa, riđ čovek — riđa kosa, crnomanjast* čovek — *crna kosa*; (2) normalno je (ali ne i obavezno — izuzetak je tu izraz *crn*; o njemu i njegovom odnosu prema izrazu *crnomanjast* v. Ивић 1993, na str. 11—12) da boja po kojoj je nazvan određeni koloristički tip čoveka bude imenovana drukčije nego što se imenuje inače kad je iskazujemo kao svojstvo ne bića, nego stvari: *smeda* osoba, ali *braon* (a ne *smeda*) kapa, *riđa* osoba, ali *crvena* (a ne *riđa*) kapa, *plava* osoba, ali *žuta* (a ne *plava*) kapa, *crnomanjasta* osoba, ali *crna* (a ne *crnomanjasta*) kapa. Izraz *plav*, koji je zatečen u istorijskom vremenu srpskoga jezika kao leksička oznaka i svetlog tipa ljudi, i svetle boje kose, zadržan je u tom svojstvu unutar razmatranog leksičkog mikrosistema i u novijem razvojnem periodu (kada je već uveliko taj izraz bio i osnovni naziv *plave* boje) upravo zato što je on na valjan način egzemplifikovao sobom primenu kako principa (1), tako i principa (2). Doduše, time što se nije oslobođio svoje prastare funkcije onda kad je postao osnovni naziv za 'plavo', on nas je doveo u položaj da se, naizgled, svakodnevno ogrešujemo o logiku — kako se može reći za *plavu* kapu i *žutu* kosu isto: *plava je?*! Ali — postoji li uopšte na svetu i jedan jezik koji bi baš u svakoj svojoj pojedinosti ostajao u najpotpunijem saglasju sa zahtevima logike? Odavno je slavni Ferdinand de Saussure pri-

metio: u jeziku nije toliko važno ono što se izgovara koliko ono što se pod tim podrazumeva.

Ponašanje izraza *plav* u srpskom jeziku pruža nauci izvorna obaveštenja o nekim pojavama od izuzetnog teorijskog interesa. Od svega što smo saznali najvažnije je ovo: pokazuje se mogućim da ljudi, čak i kad dođe do sasvim drastičnog konflikta između principa logičkog rasuđivanja i određenog organizacionog principa delotvornog unutar nekog datog jezičkog mikrosistema, lako žrtvuju logiku samo zato da bi delotvorni jezički princip ostao i dalje „na snazi“. To saznanje imaće svakako odgovarajuće odjeke u opštoj lingvistici.

CITIRANA LITERATURA

- Бахилина 1975: Н. Б. Бахилина, *История цветообозначений в русском языке*, Москва.
- Berlin/Kay 1969: Brent Berlin and Paul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Brückner 1957: Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Вук, Српски рјечник: *Српски рјечник исйтумачен њемачијем и латинскомјем ријечима*. Скупши га и на свијет издао Вук. Стеф. Карапић. Четврто државно издање, Београд 1935.
- Гамкрелидзе/Иванов 1984: *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Тбилиси.
- Даничић РКСС: Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних стварија српских*. Дио други, Београд 1863.
- Dürbeck 1977: Helmut Dürbeck, *Zur Charakteristik der griechischen Farbenbezeichnungen*, Bonn.

- Derrig 1978: Sandra Derrig, Metaphor in the Color Lexicon, *Papers from the Parasession on the Lexicon*, Chicago Linguistic Society, April 14—15, 1978, Chicago Illinois, 85—96.
- Györffy György 1987: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III*, Budapest.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, под ред. О. Н. Трубачева, Академия наук СССР, Институт русского языка, Москва.
- Zaręba 1950: Alfred Zaręba, Nazwy barw niebieskich w dialektach i historii języka polskiego, *Język polski XXX*, Kraków, 11—51.
- Иванов/Топоров 1965: Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров, Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период), Институт славяноведения АН СССР, Москва.
- Ивић 1993, Милка Ивић, *О разликовању људи по боји*, Јужнословенски филолог XLIX, 1993, 1—21.
- Kay/McDaniel 1978: Paul Kay and Chad K. McDaniel, The linguistic significance of the meaning of basic color terms, *Language* Vol. 54, №3, 610—646.
- Kikuchi/Lichtenberk 1983: Atsuko Kikuchi and Frantisek Lichtenberk, Semantic extension in the colour lexicon, *Studies in Language* Vol. 7, № 1, 25—64.
- Kluge/Mitzka 1967: Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage, bearbeitet von Walter Mitzka, Berlin.
- Kristol 1980: Andres M. Kristol, Color systems in southern Italy: A case of regression, *Language* Vol. 56, № 1, 137—145.
- Kunihiro 1970: Tetsuya Kunihiro, A contrastive study of vocabulary, *Studies in General and Oriental Linguistics Presented to Shirō Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, edited by Roman Jakobson and Shigeo Kamamoto, Tokyo.
- Lehrer 1974: Adrienne Lehrer, *Semantic fields and lexical structure* (= North-Holland Linguistic Series 11), Amsterdam-London.
- Majnarić/Gorski 1960: *Grčko-hrvatskosrpski rječnik*. Na osnovu Žepić-Krkljuševa rječnika priredili Oton Gorski i Niko Majnarić, Zagreb.
- Маринковић/Јерковић 1985: Радмила Маринковић и Вера Јерковић, *Српска Александрида св. II*, САНУ, Критичка издања српских писаца II, Београд.

- Marcu 1965: Rodica Marcu, Note privind vocabularul cromatic in limbile franceză, italiană și română, *Analele Universității București, Seria științe sociale. Filologie* anual XIV, 283—304.
- Martinet 1986: André Martinet, *Des steppes aux océans. L'indo-Européen et les „Indo-Européens“*, Paris.
- Machek 1957: Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Menge 1903: *Taschenwörterbuch der griechischen und deutschen Sprache*. Teil I. Griechisch-Deutsch. Zusammengestellt von Professor Dr. Hermann Menge, Berlin — Schöneberg.
- Miklosich 1886: Franz Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.
- Михайлова 1993: Т. А. Михайлова, Происхождение и семантическое развитие группы слов с общим значением „красный“ в ирландском языке, *Принципы составления этимологических и исторических словарей языков разных семей* Москва, 25—30.
- McNeill 1972: N. B. McNeill, Colour and colour terminology, *Journal of Linguistics* Vol. 8, № 1, 21—33.
- MS: *Monumenta serbica*, Edidit Fr. Miklosich, Viennae 1858.
- Муръянов 1978: М. Ф. Муръянов, К интерпретации старославянских цветообозначений, *Вопросы языкоznания* № 5, 93—109.
- Мъжлекова 1990: Мария Мъжлекова, *Речник на старобългарски думи в днешните български говор*, София.
- Новаковић 1878: Стојан Новаковић, *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности* (= Гласник српског ученог друштва књ. IX), Београд.
- Palmer 1977: F. R. Palmer, *Semantics. A new outline*, Cambridge.
- Пов.: Јуб. Стојановић, *Старе српске јовеље и њисма књ. I* (= Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, књ. XIX, Српска краљевска академија), Београд — Сремски Карловци 1929.
- Pokorny 1959: Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern-München.
- Поповић 1991: Mr Људмила Поповић, *Семантички поштенијај назива за боје у руском, украјинском и српскохрватском језику*. Магистарска теза одбрањена 1991. године на Филолошком факултету у Београду.

Portal 1837 (1957): Frédéric Portal, *Des couleurs symboliques dans l'antiquité, le moyen-age et les temps modernes*, Paris 1837. Nouvelle édition 1957.

Праволовић 1992: Др Борислав Прволовић, Лексика боја у говору села Штитарца код Књажевца, *Зборник майстеријала са научног склопа „Говори призренско-шумадијске зоне и суседних дијалеката“ који је одржан у Нишу 17—20. јуна 1992. године*. Организатори Филозофски факултет Универзитета у Нишу и Институт за српски језик САНУ у Београду (у штампи).

Преображенский ЭСРЯ: А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, Москва, 1958.

Раденковић 1989: Љубинко Раденковић, Символика цвета в славянских заговорах, *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*. Отв. редактор Н. И. Толстой, Москва, 122—148.

Рачева 1984: М. Рачева, *Zur semasiologisch-etymologischen Farbbezeichnung *zelenъ*, *Zeitschrift für Slawistik*, Band 29, Heft 5, 1984, 748—783.

RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

PMC: *Речник српскохрватског књижевног језика*, изд. Матица српска, Нови Сад.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности.

Skok, Etimologički rječnik: Petar Skok, *Etimologički rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1973.

Соф. ил. Ал.: Софијска илустрована Александрида. Фототипско издање. Народна библиотека Србије и Народна библиотека „Кирил и Методиј“, Београд 1987.

Спом. срп. II: Медо Пупић, *Синоними српски II*, Београд 1862.

SSKJ: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, izd. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.

Суровцова 1970: М. А. Суровцова, Выражение цветовых значений в общеславянском языке, *Этимологические исследования по русскому языку*, выпуск VII, изд. Московского университета, 136—155.

T—I: *Türkçe-İngilizce*, Redhouse sözlüğü, İstanbul 1968.

- ТРС: *Турецко-русский словарь*, АН СССР, Институт востоковедения, Москва 1977.
- Черепанова 1983: О. А. Черепанова, *Мифологическая лексика русского севера*, Ленинград.
- Черных 1956: П. Я. Черных, *Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период*, Москва.
- Unbegau 1963: B. O. Unbegau, *Les anciens russes vus par eux-mêmes, Annali. Sezione slava VI*. Instituto Universitario Orientale, Napoli, 1—16.
- Фасмер 1971: Макс Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, Москва.
- Herne 1954, Gunnar Herne, *Die slavischen Farbenbenennungen. Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung* / = Publication de l'Institut slave d'Uppsala, 9/, Uppsala.
- Hickerson 1971: Nancy P. Hickerson, prikaz knjige Berlin/Kay 1969, *International Journal of American Linguistics*, Vol. XXXVII, № 4, 257—270
- Цыганенко 1989: Г. П. Цыганенко, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.
- Shevelov 1957: George Y. Shevelov, prikaz knjige, Herne 1954, Word Vol. 13, № 1, 179—188.
- Specht 1947: Fr. Specht, *Der Ursprung der Indogermanischen Deklination* Göttingen.

O ZELENOM KONJU*

U civilizacijama koje su prethodile ovoj našoj, motorizovanoj, konji su bili na vrlo visokoj ceni — oni su ljudima omogućavali prevoz, obavljanje poljoprivrednih radova i rastovanje. Tih plemenitih životinja bilo je nekad neuporedivo više nego danas. Bilo ih je raznih vrsta, odnosno boja, o čemu je, kako jezici svedoče, pomno vođeno računa — izdašno su kovani nazivi za konjske kolorističke posebnosti (krajem prve polovine ovog veka zabeleženo je da argentinski uzgajivači govedi i konja raspolažu sa preko dvesta naziva za „konjske“ boje — Vossler 1946, 98). Kako u širem slovenskom, tako i u „komšijskom“ neslovenskom balkanskom svetu, Srbi i Bugari su se odavno bili pročuli, zahvaljujući pre svega svojoj folklornoj peoziji, po tome što u „konjske“ boje ubrajaju i *zelenu* — up. srpsko *zelen konj*, bugarsko *zelen kon*. Prema toj „slavi“ svojih najbližih suseda Rumuni su se podsmevački odredili, sudeći bar po

*) Ovaj tekst je nedavno objavljen u časopisu *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske XXXVII.*

frazeologizmu¹ *cai verzi pe pereți* (bukvalno: 'zeleni konji na zidinama') kojim se oni služe kad žele izneti sud u smislu 'to je sve koješta', 'to su nebuloze, maštarije'.

Da li je uopšte iko ikad video zelenog konja?

To je pitanje u lingvistici već postavljano, a na njega su davani i pozitivni odgovori. Tako je, na primer, Helmut Dürbeck, povodom toga što je Rimljanin Gellius pomenuo *color viridis* kao jednu od „konjskih“ boja², ispričao kako ga je u prvi mah ta Gelliusova opaska zaprepastila, pa se onda naknadno prisetio jednog konja, viđenog jednom prilikom, čija je boja *zelene plesni* pobudivala opštu pažnju — svi su u tog konja piljili kao u svojevrsno svetsko čudo (Dürbeck 1977, 42). S druge strane, objašnjavajući kako se na krajnjem severu Rusije mornari obraćaju odnekud jedni drugima sa *зеленая лошадь*³, mada niko tamo inače ne kaže za konja da je zelen, G. F. Odincov podseća na činjenicu da i konji, kad ostare, na svoj način takođe posede — postaju beličasti s izrazitom primesom *zelenog* (Одинцов 1975, 100).

Nažalost, ni ona prva, ni ova druga informacija ne mogu pripomoći rasvetljavanju srpskih i bugarskih leksičkih

¹⁾ Izuzimajući navedeni frazeologizam, inače nikakvog traga o tome da se u rumunskom konji bliže određuju i nazivom za zelenu boju — Račeva 1984, 749.

²⁾ Gellius (rođen oko 130. godine) učinio je to u svome napisu o sličnostima / razlikama između grčkog i latinskog imenovanja boja — Dürbeck 1977, 38.

³⁾ Tom izrazu odgovara naše kolokvijalno *čoveče* — up. prevod primera koji Odincov navodi (Одинцов 1975, 99): *Да познакомъся же с ним, зеленая лошадь! = Pa upoznaj se s njim, čoveče!*

prilika; niti je, naime, „konjska“ boja koja se u tim jezicima proglašava *zelenom* nalik na onu boju budž koja je toliko impresionirala Dürbecka, niti su zeleni konji ikako mogli biti ostarele životinje — zar bi takve jahali svi oni proslavljeni junaci koje u vezi sa *zelenim konjima* pominje narodna pesma? Očigledno je da se severnoruska situacija koju opisuje Odincov mora posmatrati za sebe, potpuno odvojeno od bugarskih i srpskih leksičkih fakata, koji joj ni po značenju ni po upotrebi nisu nikakva paralela.

Bugari *zelenim* nazivaju konja koji je svetle boje sa tamnim mrljama (Račeva 1984, 751⁴). Pri razmatranju tog neobičnog fenomena važno je, upozorava (s razlogom!) ponuđena autorka (na str. 750), ne gubiti izvida sledeće okolnosti: (1) u starim se tekstovima kao *камы зеленъ* ne pominje samo smaragd, već i oniks — poludragi kamen s *белым* i *црним* prugama; (2) u Suprasaljskom kodeksu leksema *зеленъ* nema u latinskom prema sebi, kao prevodni ekvivalent, reč *viridis* (= 'zelen') nego *pallidus* (= 'bled'); (3) u bugarskim se dijalektima plav čovek s plavim očima naziva *зеленок*. Naime, ta tri podatka uzeta ukupno pokazuju da se od davnina u bugarskom rečju *зелен* iskazivala ne samo zelena boja, nego i svaka ona koloristička stvarnost koja se, svetlinom ostvarene nijanse, gotovo poistovećuje s belim, uključujući tu i slučajevе kad je takva stvarnost samo

⁴⁾ Prethodno je (na str. 748) ista autorka citirala i definiciju koju daje *Български тълковен речник за израз зелен кон* u bugarskom književnom jeziku: „weißes oder hellgraues Pferd mit seltenen und kleinen schwarzen Flecken“. *Речник на българския език* Bugarske akademije nauka, pod rednicom *кон*, kaže da se u narodnoj poeziji *zelenim* naziva konj „които е сив с доста черно и изглежда зеленикав“.

osnovni koloristički fon na kojem su, inače, tu i тамо видljivi tragovi tamnog kolorita. S druge strane, Račeva (*n.m.*) upozorava i на чинјеницу да се у југоzapадним bugarskim говорима и braonkasto-žućkasta боја назива *zelenom*. Taj podatak, додуше, не доприноси непосредно изналаžењу одговора на пitanje зашто се за светлог конја са тамним mrljama kaže: *zelen je*, али нам у замену дaje dragoceno обавештење о ширини upotrebnog raspona bugarskog назива за 'zeleno'.

На пitanje које smo управо поставили pokušao je da odgovori, još pre dvadesetak godina, St. Ilčev (Илчев 1975, 103). Beličasti konji, подсећа он, имају обavezno tamne mrlje dok су млади, па како је slovenskom pridevu зеленъ од вакада bilo svojstveno и metaforizовано značenje 'mlad'⁵⁾, то су се njime, у том metaforizovanom smislu, determinisali, između ostalog, i konji (*zelen kon* = 'mlad konj'), они светле длаке, при том увек и уз конотацију о својој одговарајућој, tj. mladalačkoj, kolorističkoj устројености; vremenom se, међутим, основно značenje ('mlad') sasvim занемарило у корист пратеће konotacije ('tamne mrlje na светлом fonu').

Pošto ni sam nije bio dovoljno uveren da je pogodio pravi odgovor, Ilčev je ponudio оvo alternativno objašnjenje: на проширење semantičkog potencijala reči sa osnovним značenjem 'zelen' mogao je непосредно uticati primer nekog (zasad neidentifikovanog) susednog jezika u којем je odgovarajuća reč за 'zelen' služila i kao oznaka neke posebniјe kolorističke nijanse, bliske beloj ili sivoj boji.

⁵⁾ Račeva (на str. 748) upozorava на чинјеницу да metaforizovanje ovog prideva u smislu 'nezreo', 'neiskusan', 'mlad', 'svež' („'unreif', 'unerfahren', 'jung', 'frisch'“) spada u opštесловенске semantičke pojave.

Stajući uz Ilčeva, a nasuprot Odincovu, u razmišljanjima oko toga da li je mladost / starost konja mogla u načelu biti od presudnog značaja za protezanje naziva *zelen* i na određenu „konjsku“ boju, Račeva je ipak najspremnije prihvatila ono drugo njegovo objašnjenje — pretpostavku o povođenju za stranim modelom. Njen glavni doprinos celoj diskusiji je pokušaj razotkrivanja tog tajanstvenog balkanskog suseda koji je poslužio kao uzor; sagledala ga je u turskom jeziku (Račeva 1984, 752).

Turci imaju izraz *gök* koji znači na prvom mestu '(nebesno) plav', ali takođe i 'svetao uopšte', pa se primenjuje i na ljude, određujući ih kao predstavnike svetlog, severnjačkog tipa, dok se konji njime determinišu kao svetli po boji, beličasto-sivkastog kolorističkog tona (up. *gök at*; od tog je napravljena naša reč *dogat*⁶). Nevolja s tim turskim izrazom je, međutim, u tome što njegovo osnovno značenje nije 'zelen' (zelenoj boji odgovarajuća leksička oznaka je *yeşil*), nego 'plav'. Iz ugla srpskih jezičkih prilika gledano, ako se uopšte može govoriti o preuzimanju turskog modela, onda se ta mogućnost nikako ne odnosi na leksemu *zelen*, nego na leksemu *plav*: *plav*, naime, znači, upravo kao *gök*, plavu boju kad je reč npr. o nebu, a svetlu kad se radi o čoveku odnosno o životinji (u narodu je sasvim obično za kravu / vola reći *plava/plav*⁷, dok se konju takva kvalifikacija daje po

⁶ U Škaljićevom rečniku turcizama (Škaljić 1979) pod odrednicom *dogat* stoji: „bjelkast konj, bijelac, bjelaš; < tur. *gök at*; tur. — plav, otvorene boje“.

⁷ Više podataka o determinaciji ljudi i životinja odredbom *plav* naći će zainteresovani u radu Јвић 1993.

izuzetku, nikako po pravilu⁸⁾). Ukoliko je semantizovanost bugarskog prideva *zelen* zaista plod nekog tuđinskog uticaja, onda je, čini mi se, prikladnije tog inostrang „krivca“ prepoznavati u (antičkom) grčkom nego li u (na Balkan poznije prispeлом) turskom jeziku.

Srođno, naime, bugarskom izrazu *зелен*, i odgovarajući grčki naziv za 'zeleno' χλωρός, bio je kadar da iskaže, osim zelene, još i beličasto sivkastu, pa čak i žućkastu, odnosno braonkasto-žućkastu boju⁹⁾. Nije isključeno da su neke od negrčkih etničkih skupina sa područja antičkog Balkana, čija su staništa potom bila preplavljena slovenskim življem — precima današnjih Bugara, takođe uvažavale taj grčki princip upotrebe naziva za 'zeleno', pa se on, njihovim posredstvom, vremenom nakalemio i na jezičke navike slovenskih došljaka. No, sve su to puke pretpostavke; umesno je nglasiti: mada za grčku reč χλωρός znamo da je mogla iskazivati manje više sve one kolorističke datosti koje su se pokazale dostpunim i bugarskoj reči *zelen*, mi ipak na osnovu samo tog podatka (a drugih nemamo!) ne možemo smatrati podrazumljivim da se u antičko doba na geografskim prostranstvima gde je dominirao grčki kulturno-jezički uticaj govorilo baš χλωρός ἵππος (= *zelen konj*). Postoji, međutim, ovde već pominjano svedočanstvo Aulusa Gelliusa

⁸⁾ U jednoj pesmi koja se u doba Dositeja Obradovića, po njegovom ličnom svedočenju (Доситеј 1989, 104), pevala u narodu, jedan stih ovako glasi: *I rado bih dala tri konja plava... da ne spavam sama*. RJA (s.v. *plav*) navodi, međutim, slične stihove (preuzete iz Vukove zbirke narodnih pesama) u kojima mesto konja figurišu volovi: *Dala bih... do dva vola plava da ne spavam sama*.

⁹⁾ Javlja se, s jedne strane, kao koloristička odredba peska, a s druge meda — v. Dürbeck na str. 112.

o tome da se, upravo u periodu rimske dominacije na Balkanu (a to je II vek naše ere), latinsko *viridis* (= zelen) upotrebljavalo i kao koloristička odredba imenice *equus* (*konj*). Ovo su, u najkraćem, podaci koje Gellius iznosi (Dürbeck 1977, 39):

Leksičke oznake boja su u principu nepouzdane ("uncertae") u tom smislu što ne iskazuju sobom samo jednu kolorističku nijansu nego više njih. Onu npr. boju kakvu ima *zelen konj* (*viridis equus*) Vergilije imenuje rečju *glaucus*, koja je grčkog porekla (γλαυκός), mada se sasvim lepo mogao poslužiti i autentično latinskim leksičkim oblikom *caeruleus*, što je on izbegao, budući, očevidno, svestan činjenice da je to domaće leksičko rešenje ređe u upotrebi¹⁰ od onog inostranog kojem se priklonio.

Izloženi Gelliusov osvrt na Vergilijev postupak pruža nam, u stvari, ne jednu nego dve ključne informacije: (1) bilo je i za konja prikladno reći: *viridis*, a (2) pri tom se mislilo na onu „konjsku“ boju koju iskazuje (u književnim spisima najčešće upotrebljavana) „konkurentna“ pozajmljениčka *glaucus*¹¹. Da bismo, jednom rečju, mogli dokučiti koje

¹⁰) Postoje dokazi za to, naglašava Andres Kristol (Kristol 1980, 138), da je izraz *caeruleus* iščezao iz upotrebe pre IV veka, tj. pre onog istorijskog razdoblja kada je romanski vokabular boja potpao pod snažan utisak germanskog vokabulara.

¹¹) Budući da konji mogu eventualno biti zelenkasto-sivkasti ili zelenkasto-braonkasti, ali ne baš zeleni, potrebno je na odgovarajući način relativizovati Kristolovu tvrdnju o tome da je latinsko *viridis* funkcionalo u jeziku isključivo kao oznaka svojstva 'zelen' (Kristol 1980, 138). Činjenica, uostalom, da danas u italijanskim dijalektima reč koja produžava sobom latinsko *viridis* ne znači 'zelen' nego 'plav' (Kristol, na str. 143) već po sebi govori u prilog prepostavci da je u okviru semantičkog potencijala latin-

je boje bio konj za koga su ljudi govorili da je *viridis*, najvažnije nam je da budemo dovoljno obavešteni o tome kakve su bile značenjske mogućnosti kolorističke odredbe *glaucus*.

Držeći se podataka koji su navedeni u latinsko-nemačkom rečniku Karla Ernsta Georges-a (Georges 1843., s.v. *glaucus*), Dürbeck (na str. 42) napominje da su se *glauci equi* odlikovali, u stvari, sivim koloritom, a ovaj je mogao biti ostvaren u rasponu od sasvim svetle do tamnije nijanse, dok Mirko Divković u svom latinsko-hrvatskom rečniku (Divković 1906, s.v. *glaucus*) latinskom *glaucus equus* daje kao prevodne ekvivalente izraze *čilaš* i *zelenko*. Za prvi od ova dva izraza u Škaljićevom rečniku turcizama (Škaljić 1979., pod odgovarajućom odrednicom) se kaže: „*čilaš* pje-gav, bobičast konj < tur. *çıl at* pje-gav, šaren konj“, dok je *zelenko* u Vukovom Srpskom rječniku semantički razjašnjen izrazom *Apfelschimmel* kojim Nemci označavaju konja svetle boje sa tamnim mrljama¹².

Zaključak, na osnovu izloženog, nije teško izvesti: ako već valja među balkanskim neslovenskim jezičkim situacijama tražiti inspiratora obrazovanju i semantizaciji bugarskog leksičko-sintaksičkog spoja *zelen kon*, onda izgleda najrazboritije upirati prstom u (pozni) latinitet; u svakom slučaju — Turke u ovo ne treba mešati.

Dosad nam je u centru pažnje bio bugarski *zelen kon*; a šta je sa srpskim *zelenim konjem*?

skog prideva *viridis* relativno rano dolazilo do određenih značenjskih pomeranja. Gelliusovo svedočanstvo, verovatno, može biti od izvesne koristi onima koji su zainteresovani za utvrđivanje hronologije tih procesa.

¹²⁾ „*Apfelschimmel*: weißes Pferd mit grauen Ringen oder Flecken“ — Wahrig 1968, pod navedenom odrednicom.

Za razliku od bugarskih leksičkih prilika, odgovarajuće sprske bile su dosada lišene adekvatnog lingvističkog razmatranja, što je šteta, budući da nas takvo osvetljavanje suočava sa nekim problemima od šireg lingvističkog interesa.

Na južnoslovenskim jezičkim područjima koji su locirani zapadnije od Bugarske, davnajnje postojanje izraza *zelen konj*, odnosno (tom sintaksičko-semantičkom spoju odgovarajućeg imeničkog obrazovanja) *zelenko* ne samo da je bogato zasvedočeno narodnom pesmom, nego ga beleže i Vuk (v. Crpski pječnik pod odrednicom *zelenko*) i rečnici iz prethodnih vremena, u čijoj se leksičkoj građi odslikava leksička stvarnost hrvatskih narodnih govora (v. podatke koje daje RJA s.v. *zelen* i *zelenko*).

Boju *zelenog konja*, odnosno *zelenka* oličava sobom pretežno sivkasti ton, čemu svojevrsno svedočanstvo daje činjenica da se i neke druge životinje, upravo zbog takvog kolorita, u narodu bliže određuju kao *zelene* — pas¹³, na primer, ili *vuk*¹⁴. U pogledu otvorenosti/zatvorenosti tog sivkastog tona ne uočavaju se nikakva posebna ograničenja;

¹³⁾ *Zeljovom* se naziva „zelen pas, graulicher Hund, canis canus“ (prored je moj — M. I.) obaveštava nas Vuk (v. Crpski pječnik, s.v. *zeljov*).

¹⁴⁾ Raspolažemo pouzdanim podacima o kvalifikovanju vuka odredbom *zelen* na terenu Bosne i Crne Gore. Iz jedne bosanske narodne pesme (objavljene sredinom prošlog veka u časopisu *Bosanski prijatelj*) potiče, na primer, sledeći stih (navodi ga RJA, s.v. *zelen*): *Opremajte... četiri debela judeka, sva zelena ka četiri vuka*, dok Branko Čopić svojom poznatom pričom *Bašta sljezove boje* (v. Branko Čopić, *Bašta sljezove boje*, Beograd 1988, str. 24—25) daje izuzetno upečatljivu potvrdu o tome da je njegov deda pripadao generaciji koja je za vuka tvrdila: *zelen je*. Što se Crne Gore tiče, Mićun M. Pavićević, u svome spisu *Narodna poređenja (Crna Gora)* (*Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena* knj. XXX, sv. 1, Zagreb 1935, 233—238), između ostalih po-

dok, recimo, hrvatski leksikograf Pavao Vitezović (kraj XVII, početak XVIII veka) za *zelenka* kaže da je *albineus equus*, tj. beličast konj (v. RJA s.v. *zelenko*), srpski dijalektolog Gliša Elezović (PKMD, pod datom odrednicom) objašnjava kako reč *zekonja* (koja takođe стоји u etimološkoj vezi s pridevom *zelen* — v. Skokov *Etimološki rječnik*, pod tom rečju) označava „vola zatvorene, sive dlake“ (prored je moj — M. I.). I ona koloristička stvarnost o kojoj govore Vuk povodom našeg, a Bugari povodom svog *zelenog konja* — tamne mrlje na svetlom fonu — pretače se u krajnjoj liniji u našoj svesti takođe u utisak o nečem što je na sredini između crnog i belog, a to je *sivo*. Karakterističan je i ovaj podatak koji daje jedna narodna pesma (*Ženidba od Zadra Todora*, Byk Hap. пјесме III, str. 121—122): prilikom usklađivanja konja i njihovih jahača po boji (crni konj — u crno odevan jahač, brkovi mu crni; riđ konj — u crveno odevan jahač, brkovi mu riđi¹⁵), jahaču na belom konju (u beloj odeći) dodeljuju se plavi brci, a onome na zelenom (u zelenom) smeđi¹⁶, iz čega nije teško razabrati

ređenja navodi i ovo (str. 238): *zelen ka vuk*. Veoma sam zahvalna kolegi Božidaru Zonjiću, profesoru srpskog jezika u Beranima (inače rodom iz Andrijevice), koji me je obavestio da se i dan danas u govoru Vasojevićajavljaju izjave kao što je sledeća: *Naš Željov je zelen ka vuk, a kad se olinja, ima žučastu dlaku*.

¹⁵) Za njima je do pet konjanika / Sve u crnoj čohi Vedeničkoj / Sve u crnu, na vranjem konjma, / A naprijed junak na vrančiću, / Crnih, Mujo, do ramena brka (str. 122); A naprijed pred svatov'ma, Mujo, / U crvenoj čohi Vedeničkoj, / Tude idu devet konjanika, / A pod njima konji alatasti, / A naprijed junak na alatu / Ridih, Mujo, do ramena brka (str. 121).

¹⁶) Za njima su do tri konjanika / U bijeloj čohi Vedeničkoj, / A pod njima konji dogatasti, / A naprijed junak na dogatu, / Plavi su mu do ramena brci (str. 122); Za njima je sedam konjanika / U zelenoj čohi Vedeničkoj, / U zele-

šta je za boju *zelenog konja* hteo reći narodni pevač — kao što smed' čovek stoji u kolorističkom pogledu na sredini između crnomanjastog i plavog, tako i *zelenko* zauzima srednje mesto između *vranca* i *dogata*; on je, dakle, siv konj.

Siva konjska boja bila je u prošlosti, po svemu sudeći, na visokoj ceni manje više svuda u slovenskom svetu. U našoj narodnoj poeziji *zelenko* je ne samo sadrug junaka u njegovim ratničkim pohodima, već i paradni konj, prikladna pojava na svečanostima moćnih i bogatih¹⁷⁾. Razmatrajući mnogobrojne pomene *zelenih konja* u bugarskim narodnim pesmama, Račeva zaključuje da su se oni, očigledno, odnosili na jahaće konje jedne retke i skupe rase — (*n.d.*, 750), dok Odincov skreće pažnju na činjenicu da su uzgajivači konja iz prethodnih epoha izuzetno cenili konje mišje, siv-kaste boje, za čije je iskazivanje bio u ruskom nadležan privredni dev *голубой* (“голубая (лошадь) ‘мышиастая, непельно-серая, сизая’” — *n.d.*, 102).

Izrazom *zelen* se, u srpskom folkloru, pored rasnog konja, kvalificuje i jedna za uglednike iz feudalnih vremena izuzetno važna ptica — *soko* (*Mitar pusti zelena sokola* — RJA, s.v. *soko*). Doduše, uz *zelen* se, kao alternativni kvalifikativ sokola, javlja i izraz *siv* (*Dmitar ište konja starješinstvo, vrana konja i siva sokola* — RJA, s.v. *soko*), koji se

nu, na zelenim konjma, / A naprijed junak na zelenku, / Smedih, Mujo, do ramena brka (str. 121).

¹⁷⁾ Ilustrativni su u tom pogledu sledeći stihovi (iz pesme *Ženidba Zmaj—Despota Vuka* — Вук, нап. пјесме II, 418): *Na gradu se otvoriše vrata, / Izidoše dva banova sina, / Izvedoše konja zelenoga / Sa suvijem okićena zlatom, / I na njemu Rosandu devojku / Obasutu mrežom od bisera / Sa vrh glave do zelene trave.*

ponekad ostvaruje čak i u kombinaciji sa *zelen* (*Doleti joj siv zelen sokole / Od stolice cara čestitoga* — Вук, Народније пјесме III, 133)¹⁸. Соко је за народног певаčа створ у којем се оличава најплеменитија одваžност, највећа неустрашивост, па отуда није ретко да јунаци, пхвале ради, буду соколовима названи (*Pa ovako govori vladika: / Slušajte me, braćo Crnogorec! / Ovakvoga sivoga sokola / Još Srpinja porodila nije* — *Pogibija Vuka Mićunovića*, Вук, Народније пјесме IV, 30).

Javlјајући се као стални квалификовани *sokola*, птице која симболизује собом одваžност, срчаност, убојитост, привреду и сам бивao пonekad upotrebljavan na odgovarajući начин u metaforizovanom значењу — као својеврstan назив особине одваžnosti, срчаности, убојитости, о чему, на primer, сведочи njегова upotreba u sledećem стihu (preuzetom iz zbirke *Osvetnici* — v. RJA, s.v. *siv*): *Što velite, vitezovi sivi?* (stih je dopunjен komentarom Уредништва РЈА: „t.j. војсковође, соколови сиви“). Има добрих razloga za pretpostavku da se i привреда *zelen* u прошlosti javljaо sa истом том (metaforičnom) значењском interpretacijom.

Poznato je, naime, da se i оружје u srpskom folkloru takođe determiniše као *zeleno*: *zelen mač*, *zelena sablja*, *zelena puška*, *zelen top* — v. обилje примера које navodi RJA под одgovarajućim odrednicama. „Овоме значењу ријечи *zelen* неће се чудити, тко узме на ум, да је постала од коријена *zel*, који значи sjati се, како се види у именице *zlat*“,

¹⁸⁾ Kombinovani spoj *siv beo* kao epitet *sokola*, koji se ostvaruje u бугарском (*сивъ бялъ соколъ* — Геров РБ, s.v. *сивий*) nije svojstven srpskom folkloru.

napomenuo je svojevremeno T. Maretić, pa te njegove reči RJA (s. v. *zelen*) dodaje kao objašnjenje uz svoju konstataciju (pod e) da *zelen* znači i „sjajan, blistav (o oružju)“. Međutim, postoji jedna narodna pesma — *Sultanije robinje* (Вук, Нар. пјесме III, на str. 75) koja nam daje izuzetno dragocen podatak o tome šta, u stvari, iskazuje *zelen* u spoju sa nazivom oružja. Po kazivanju narodnog pevača, turski sultan Ibrahim se raspituje kod svojih lala i vezira koji bi junak po hrabrosti i umešnosti bio najpozvaniji za to da mu se dodeli odgovarajući vojni čin i obezbede sva potrebna ovlašćenja radi osvajanja Malte, a ovi mu uglas odgovaraju: „*Gospodine sultan-Ibrahimel / Ovde ima Ćuprilijć vezire, / Zelena mu i sablja i ruka, / A bijela do pojasa brada, / Njega ćemo vrći serašćerom*“ / (prored je moj — M. I.). Dakle — izabranik lala i vezira ima, s jedne strane, *sedu* bradu, što simbolizuje razboritost poodmaklih godina, a s druge *odvažnu* (*zelenu*) ruku, odnosno *ubojitu* (*zelenu*) sablju. Jednom rečju — nije svetlina, blistavost u bukvalnom smislu termina ono što u borbi krasiti junačku ruku, odnosno oružje kojim junak rukuje, već svojstvo odvažnosti, (te ruke), odnosno ubojitosti (tog oružja).

Bodrost, krepkost, pa onda i odvažnost, silovitost — to su osobine koje se lako asociraju sa svojstvom 'biti mlad', a to svojstvo je, po svedočanstvu tolikih jezika sveta, neizbežna, spontana metaforična transpozicija pojma zelenog u ljudskoj svesti (*zeleno* liše je *mlado* liše!). Karakteristično je da se baš u rumunskom, dakle u jednom od balkanskih jezika, naziv zelene boje iskorišćava i za iskazivanje ljudskih osobina 'bodar', 'krepak', 'snažan', 'kočope-

ran', 'odvažan'¹⁹. U folklornim umotvorinama, *zelen konj*, *zelen soko* i *zelen mač* pominjani su kao *zeleni* svakako ne zbog svoje boje, nego zato da bi se tim epitetom naglasila njihova podobnost za efikasno delovanje radi savlađivanja protivnika. Treba se na ovom mestu podsetiti na takođe karakterističnu činjenicu da je i u antičkom grčkom naziv αἴρων (= bledo žuta lavlja boja — v. Dürbeck, str. 182) bivao korišćen ne samo i ne toliko radi identifikovanja određene kolorističke stvarnosti, koliko za to da pojedine primerke životinjske vrste (lavove, lisice, jastrebove, vukove, pse) bliže odredi po srodnjoj im sklonosti ka nasrtanju na druge stvorove (v. Dürbeck, str. 182 i 183).

Krajnji zaključak celokupnog ovog izlaganja je sledeći: južnoslovenska leksičko-sintaksička tvorevină *zelen konj* ponikla je na tlu Balkana pod uticajem nekih (neslovenskih) jezičkih modela koji su tu „bili u igri“ u vreme slovenskih osvajanja balkanskih prostranstava; problem *zelenog konja*, prema tome, ne spada toliko u domen slavistike, toliko balkanologije.

CITIRANA LITERATURA

- Български тълковен речник: *Български тълковен речник*, София 1963.
 Wahrig 1968: Gerhard Wahrig, Deutsches Wörterbuch, Berlin 1968.
- Вук, Нар. пјесме II, III и IV: *Сабрана дела Вука Карадића* V, VI и VII, изд. Просвете, Београд.
- Вук, Српски рјечник: *Српски рјечник (1918)*. Дела Вука Карадића, изд. Просвета Београд, 1969.
- Georges 1843: Karl Ernst Georges, *Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*, Leipzig 1843.

¹⁹) V. podatke koji su dati u DLR i PPC pod odrednicom *verde*.

- Геров РБ: Найден Геров, *Речник на българския език*. Фототипно издание, част пета, София 1978.
- Divković 1906: Mirko Divković, *Latinско-hrvatski rječnik za škole*. Izdanje drugo, Zagreb 1906.
- Dürbeck 1977: Helmut Dürbeck, *Zur Charakteristik der griechischen Farbbezeichnungen*, Bonn 1977.
- DLR: *Dictionarul limbii române moderne*. Editura Academiei republicii populare române 1958.
- Доситеј 1989: *Досицеј. Избор из дела*. Едиција „Читалачке значке“ Књижевне јаједнице Новог Сада, Културно-просветне јаједнице Војводине, 1989.
- Ивић 1993: Милка Ивић, *О разликовању људи по боји*, Јужнословенски филолог XLIX, Београд 1993, 1—23.
- Илчев 1975: Ст. Илчев, *Из живота на думите*, София 1975.
- Kristol 1980: Andres M. Kristol, *Color systems in southern Italy: A case of regression*, Language 56, № 1, 1980, 137—145.
- Одинцов 1975: Г. Ф. Одинцов, *О розовых зеленых и голубых лошадей*, Русская речь 4, 1975, 99—103.
- Račeva 1984: Maria Račeva, *Zur semasiologisch-etymologischen Behandlung der slawischen Farbbezeichnung *zelen*, Zeitschrift für Slawistik, Band 29, Heft 5, 1984, 748—753.
- Речник на българския език: Речник на българския език. Том. V. Българска академия на науките, София 1987.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- РКМД: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта I = Српски дијалектологијски зборник*, књ. IV, 1932.
- RPC: *Румынско-русский словарь*. Под редакцией Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи, Москва 1953.
- Skok, Etimologijski rječnik: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1973.
- Vossler 1946: Karl Vossler, *Volksprachen und Weltsprachen*, Welt und Wort. Literar. Monatschrift. Jg. 1, 1946, 97—101.
- Škaljić 1979: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979.

ROD I BROJ U JEZIKU

O REČIMA KOJE ISKAZUJU LJUDSKI STVOR U NAJNEODREĐENIJEM SMISLU*

U srpskom jeziku, kao u tolikim drugim jezicima sveta, postoje reči koje iskazuju ljudsko biće na sasvim neodređen način, ne precizirajući čak ni njegov pol. Onaj ko govori služi se njima u dva slučaja: (1) kad ne zna (neće da kaže) da li je muško ili žensko u pitanju (up. *NEKO zvoni*, *vidi ko je*; *Povređeno je jedno LICE* i sl.)¹ i (2) kad uzima jednakob u obzir oba pola.

Ovo poslednje on ne može izbeći ukoliko se njegovo kazivanje ne odnosi ni na koga konkretno, već je sasvim načelnog karaktera² (up. *Narod duže pamti nego POJEDINAC*; *ČOVEK je smrtan* i sl.). Inače, kad je o konkretnom stvoru reč, a radi se o jedrini, dvojno asociranje pola se isključuje. Ono postaje ostvarljivo tek pod okriljem množi-

*¹) Ovaj je tekst preuzet iz časopisa *Južnoslovenski filolog* XLVI, 1990; intervencije izvršene u njemu ovom prilikom su zamemarljive.

¹) Napominjem da su primeri koji se navode u ovom radu preuzimani iz razgovornog jezika autohtonih Beograda i iz tekuće beogradske štampe.

²) Više o razlikovanju konkretnog od načelnog kazivanja v. u mome ovde priloženom radu *O razlikovanju načelnog od konkretnog saopštavanja*.

ne; ako, naime, nije samo jedna ljudska jedinka u pitanju, nego ih je više, otvara se, prirodno, mogućnost za to da neke od njih budu muškog, a druge ženskog roda (up. *Među POJEDINCIMA koji su se bunili najglasniji su bili baš taj čičica i jedno sićušno, plavooko devojačje; Ljudima je naredeno da se postroje u dva reda — žene napred, a muškarci pozadi i sl.*).

Iz dosad izloženog proizodi: prvo, da ima situacija u kojima nepreciziranost pola služi, u stvari, obelodanjuvanju njezove „dvojnosti“; drugo, da reči koje ovde razmatramo podležu nejednakim principima semantizacije u jednini i množini.

Množinski oblik već po sebi obezbeđuje tim rečima prijemčivost za „dvojnu“ interpretaciju pola. Ukoliko se, međutim, ostvare u singularskoj formi, njihova semantizacija zavisi od toga da li je kazivanje uopšteno ili referencijalno³⁾. U prvom slučaju „dvojnost“ se dopušta, a u drugom isključuje (jer — čak ako se za konkretnu ljudsku jedinku i ne zna tačno da li je muško ili žensko, podrazumeva se bar toliko da je ili jedno, ili drugo, nikad i jedno i drugo).

Ima situacija kad na ljudski stvor treba ukazati isključivo kao na predstavnika određene vrste živih bića. Za takvo njegovo iskazivanje neki su jezici izdvojili posebnu leksemu (nemački, recimo, leksemu *Mensch*), dok drugi (srpski, na primer) nisu, nego jednom istom rečju, zavisno od komunikativnog konteksta, ekspliciraju ili znače-

³⁾ U ovom radu, a shodno savremenoj terminološkoj praksi u opštoj lingvistici, izrazi izvedeni od *referencija* (engleski *reference*) — *referencijalan, referencijalno, referencijalnost* — upozoravaju na činjenicu da se u danom slučaju izrečeno odnosi na konkretno biće, predmet, dogadjaj (konkretna bića, predmete, događaje).

nje 'muški stvor' ili značenje 'predstavnik ljudskog roda' (onako kako to srpski čini svojom rečju *čovek*).

Homofonski odnos između leksičke jedinice sa značenjem 'muški stvor' i one koja je semantizirana u smislu 'predstavnik ljudskog roda' dovodi do konfliktnih situacija koje, po prirodi svojoj, mogu biti interesantne i sa jedne opštije, teorijski relevantne tačke gledišta. Ja ću se ovom prilikom osvrnuti na dve pojedinosti olicene u faktima srpskog jezika; napominjem, međutim, da bi trebalo obaviti odgovarajuća istraživanja i na drugim stranama, tj. ponaosob u svakom onom jeziku u kojem isti tip homofonije dolazi do izražaja.

Glasovnim sklopom *čovek* moguće je otelotvoriti leksičku jedinicu sa značenjem 'muški stvor' i prilikom konkretnog kazivanja (up. *Na to ČOVEK pride svojoj ženi i može joj da ustane* i sl.) i prilikom načelnog (up. *To je bilo vreme kad je ČOVEK ženi zapovedao, a ona bespogovorno slušala* i sl.), dok leksičku jedinicu sa značenjem 'predstavnik ljudskog roda' ostvarujemo isključivo onda kad govorimo sasvim načelno (up. *ČOVEK sebi obično opraća ono što drugima neće* i sl.). Sa glasovnim sklopom *ljud-*, koji služi kao koren za izvođenje množinskih oblika u oba slučaja, tj. i kad je prva i kad je druga leksička jedinica u pitanju, stvari stoje ovako: ne samo da je njime značenje 'muški stvorovi' iskazivo kako u konkretnom smislu (up. *LjUDI su stajali pognutih glava, a žene plakale* i sl.) tako i u načelnom (up. *LjUDIMA se po pravilu to češće dogada nego ženama* i sl.), već to isto važi i za značenje 'predstavnici ljudskog roda' (up., s jedne strane, *On je nameravao da se obrati okupljenim LjUDIMA, ali je, primetivši da se i ona nalazi među njima, od toga odustao* i sl., a s druge — *Istorija*

Ljude vekovima poučava, ali se oni pokazuju izuzetno lošim đacima i sl.). Ta nejednakost u mogućnostima semantiziranja leksičkih korena čovek- i ljud- pokazuje se odgovornom za izbor brojnog izraza kojim se, prilikom izbrojavanja muških, odnosno i muških i ženskih ljudskih stvorova, iskazuju izbrojane količine.

Kao što je poznato, u srpskom važi ovo pravilo: uz *dva*, *tri* i *četiri* imenica ne dobija pluralski oblik, a uz ostale brojeve (doduše — pod uslovom da se ne završavaju na *jedan*, *dva*, *tri* i *četiri*)⁴ veće od *jedan* dobija (up. *dva vola* i sl. sa *pet volova* i sl.). Shodno tom pravilu, vršeći izbrojavanje sa *dva*, *tri* i *četiri*, govorni predstavnici srpskog jezika umesto pluralskog korena *ljud-* biraju singularski *čovek-*: *dva (tri, četiri) čoveka* (a *pet (šest, sedam...) ljudi*). Postupajući tako, oni (uprkos činjenici da se tu *čovek-*, po izuzetku, ne odnosi na jedinu nego na množinu) ne prestaju semantizovati imenicu s pogledom na pol datih jedinki po istom onom principu kojeg se moraju držati u svim ostalim prilikama kad je posredi glasovno sazvuće *čovek*, a upotreba referencijalna — dodeljuju joj značenje 'muškarac'. Obavezom samo takve semantizacije izneveravaju, međutim, jedan drugi princip — onaj po kome se, pod okvirima množinske označenosti, imenica može odnositi i na konkretne ljude „mešanog“ pola.

Konfliktnu situaciju o kojoj je reč razrešio je sam jezik time što je, radi obezbeđivanja primene ovog drugog principa, „uveo u igru“, uz proste, i zbirne brojeve⁵, povezujući

⁴⁾ Bliže podatke o tome šta ova umetnuta napomena podrazumeva v. u mome ovde priloženom radu *Neka započanja o broju i rodu*.

⁵⁾ Izbrojavanje po ovom principu ostvaruje se i na drugim stranama slovenskog jezičkog sveta. Odgovarajuću poljsku situaciju, na primer, Han-

ove druge s pluralizovanom verzijom imenice (*DVOJE ljudi, TROJE ljudi* itd.) i dodeljujući im ulogu sredstva za eksplikiranje informacije 'i muško i žensko' pri izbrojavanju ljudskih stvorova u količinama koje su veće od one početne — 'jedan'⁶. Samim faktom da se „dvojna“ interpretacija pola dosledno vezala za zbirni broj, prostom je preostala uloga upozoravanja na značenje 'muško', tako da on nju osvaruje i u slučajevima kad uz njega upotrebljena imenica ima pluralizovani oblik — up. *ŠESTORO ljudi* i sl. kao *TROJE ljudi* i sl. (za značenje 'i muško i žensko'), a *ŠEST ljudi* i sl. kao *TRI čoveka* i sl. (za značenje 'muško').⁷

na Dalewska-Greń i Kazimierz Feleszko (u svome radu *Mesto brojeva u određivanju gramatičkog roda i broja u srpskohrvatskom i poljskom jeziku*, Naучни sastanak slavista u Vukove dane 13/1, Beograd 1984, 29—40) opisuju ovim rečima (str. 37, nap. 16): „U govornom jeziku često se mogu čuti konstrukcije dwaj ludzie, dwóch ludz koje znače 'muškarci' za razliku od dwoje ludzi 'muškarac i žena'", ali takve konstrukcije ostaju „još uvek izvan književno-jezičke norme“.

⁶ Ima, međutim, brojeva koji se ne podaju zbirnom obrazovanju: *sto* (i sve ostale brojne jedinice čiji je završni deo izveden pomoću *sto*: *dvesta, trista* itd., kao i leksema *stotina*), *hiljada, milion* (i sve slične reči na — *on* : *bilion* itd.), *milijarda*. Kad se takva leksička rešenja pojave, bilo sama ili u sastavu složenog brojnog izraza (*dve hiljadе, osam miliona* i sl.), izostaje svaka mogućnost za to da se pri izbrojavanju signalizuje razlika 'muško/žensko'. Imenica *ljudi*, jednom rečju, ostaje u takvim slučajevima, u tom pogledu, semantički neprozirna.

⁷ Pošto tema moga rada nisu brojevi nego pojedine imenske reči vrlo specifične semantike, ja se ovde neću osvrnati na obrazovanje tipa *dvojica, petorica* i sl., mada i njih srpski jezik uključuje u službu razlikovanja po polu — uloga im je, kao što je poznato, da naglase informaciju 'muško'. Ostaje, međutim, kao budući zadatak da se precizno utvrde principi po kojima govorni predstavnici, ukazujući na muškarce, biraju sintetičko leksičko rešenje (*trojica, osmorica* i sl.) umesto analitičkog (*tri čoveka, osam ljudi* i sl.).

Potrebno je, u ovom kontekstu razmatranja, podsetiti se na činjenicu da i one po svom morfološkom liku „muške“ imenice koje ljudsko biće označavaju s pogledom na njegovo pripadništvo određenoj vrsti ljudi (*učenik, nastavnik, svedok, putnik* i sl.) podležu istim principima iskazivanja pola kao imenica *čovek*: u svom singularskom obliku one su primenljive i na muško i na žensko samo pri nereferencijalnoj upotrebi, a pri referencijalnoj nisu; ukoliko se, međutim, ostvare u pluralskoj formi, referencijalnost prestaje biti prepreka za „dvojno“ sagledavanje pola. Zato što je to tako, i uz njih se brojevi veći od *jedan* uboličavaju po istom onom principu koji važi u slučaju imenice *čovek*: prost broj se bira onda kad je posredi značenje ‚muško‘ (*tri učenika, šest putnika* i sl.), a zbirni kad se radi o „mešanom“ rodu (*troje učenika, šestoro putnika* i sl.)⁸⁾.

Pošto suprotstavljanje prostog broja zbirnom ne služi, dakle, samo u jednom nego u većem broju slučajeva kao razlikovno sredstvo imeničke semantike, trebalo bi mu posvećivati primereniju pažnju prilikom opisa srpskih gramatičkih prilika. Ovo tim pre što je i s opstelingvističke tačke gledišta posmatrano takvo suprotstavljanje zanimljiv fenomen; nije, naime, svakodnevna pojava u jezičkom svetu da to kako će se razumeti značenje imenice upotrebljene uz

⁸⁾ U svome radu *Upotreba zbirnih brojeva sa imenicama u množini* (Naš jezik n.s. knj. XIII, 1963, na str. 53) Branko Milanović napominje da i u prilikama kad se ove imenice, iskazane u množini, „istovremeno odnose na lica i jednoga i drugoga pola“ uz njih ipak češće javlja prost broj nego zbirni. Pošto je Milanovićevo ispitivanje ove pojave vršeno pre više od dvadeset i pet godina, bilo bi zanimljivo ponoviti ga da bi se proverio aktuelni frekvencijski odnos.

brojni izraz ne bude zavisno od njene, nego od njegove morfološke organizacije.

Imenica *čovek* (i njoj odgovarajući izrazi u drugim jezicima) pojavljuje se u funkciji rečeničnog predikata kako sa odredbom (up. *Ona je zaista PLEMENIT ČOVEK* i sl.) tako i bez nje (up. *Da si ti bio ČOVEK prema njoj, ona to ne bi uradila* i sl.). U ovom drugom slučaju imeničkom značenju „predstavnik ljudskog roda“ implicitno je pridodata odredba ‚pravi‘, ‚tipičan‘, čime je ono preobraćeno u izrazito pozitivan kvalifikativ (čovečanstvo, očigledno, ima visoko mišljenje o svojoj vrsti, što kao pojava zavređuje temeljitiće osvetljavanje sa psihološke tačke gledišta).

Posebni problemi iskrasavaju kad pokušamo postaviti u predikatsku poziciju imenicu *čovek* sa bližom odredbom, a u subjekatsku reč kojom iskazujemo žensko lice. Evo u čemu je stvar:

U srpskom⁹ za žensko lice možemo reći: *Ona je dobar čovek, Ona je osetljiv čovek, Ona je pitom čovek, Ona je sebičan čovek* i sl., a ne možemo: *Ona je visok čovek, Ona je snažan čovek, Ona je stasit čovek* i sl. Zašto?

⁹⁾ Da je ovaj rad sračunat na iscrpnost opisa sintaksičkog ponašanja imenice *čovek*, kao što nije, ne bismo se smeli zadržavati isključivo na pitanjima njene determinacije u predikatu, već bismo morali sačiniti minuciozan pregled svih njenih distribucionih mogućnosti na sintaksičkom planu. U tom slučaju došle bi pod reflektor pažnje još neke zanimljive sintaksičke okolnosti. Zadržavajući se samo na ruskim jezičkim prilikama, Daniel Weiss je pojedine od njih već stavio na dnevni red sintaksičkih razmatranja svojim radom *Kuricu ne ptica, (a) baba ne čelovek*, Slavistische Linguistik 1987. Referate des XIII. Konstanzer Slavistischen Arbeitstreffens Tübingen 22.—25.9.1987., Herausgegeben von Jochen Raecke / = Slavistische Beiträge 230/, München 1988, 413—443.

Zato što intuitivno razabiramo da razliku između muškog i ženskog stvora ne olicavaju njihove nevidljive, psihičke osobine, već one vidljive, fizičke, pa, shodno tome, dosledno izbegavamo da naziv fizičkog svojstva, koje se pripisuje ženskom licu, povežemo s imenicom u čijoj se značenjskoj sadržini ne ističe podatak 'žensko', odustajući, s druge strane, od takve doslednosti čim nije spoljašnja, nego unutrašnja osobina u pitanju. Drukčije rečeno, u ovom drugom slučaju opredeljujemo se po slobodnom izboru ne samo za *Ona je hrabra žena*, *Ona je uvidavna žena* i sl., već i za *Ona je hrabar čovek*, *Ona je uvidavan čovek* i sl. Doduše, nije sasvim isključeno ni ovo da se zbude: istu pridevsku reč tumačimo na dva načina, zavisno od toga da li se ona pojavljuje u spoju sa „ženskom“ imenicom ili s izrazom *čovek*. U srpskom se sa tim fenomenom suočavamo po pravilu onda kad žensko lice treba okarakterisati po svojstvu 'biti pošten'. Ako onaj ko govori izjavi: *ONA je pošten ČOVEK*, ostali učesnici komunikacije razumeće da izrečenom pridevu treba pripisati isti onaj smisao koji mu pripada u izjavama tipa *ON je pošten ČOVEK*; ako, međutim, rečenica ne glasi tako, nego ovako: *ONA je poštena ŽENA* pomisliće se, bar u onim sredinama gde se ženskim licima ne dopušta svaka sloboda u odnosu na osobe suprotnog pola, da se ta pozitivna kvalifikacija 'poštена' dodeljuje „njoj“ pre svega, ili čak isključivo, s pogledom na „njeno“ (po važećim socijalnim merilima) uzorno ponašanje prema muškarcima.

Da bi se sve sociolingvističke i psihološke implikacije ovakve pojave mogle temeljito sagledati, potrebno bi bilo znati prethodno nešto više i njenoj rasprostranjenosti u je-

zičkom svetu; međutim, zasada se obaveštenost nauke o tome pokazuje nedovoljnem¹⁰.

“Dvojno” asociranje pola nemoguće je izbeći još u jednoj komunikativnoj situaciji — onda kad ljudski stvor svidimo na jedinku izdvojenu iz mnoštva kome pripada i njemu suprotstavljeni.

Neki jezici, među njima i srpski, imaju reč koja je posebno specijalizovana za označavanje ljudskog bića u tom smislu (up. u srpskom *pojedinac*) dok je drugi nemaju¹¹, nego jednim istim leksičkim rešenjem, zavisno do datih komunikativnih okolnosti, iskazuju jednom prilikom podatak ‘osoba’, a drugom ‘pojedinac’ (up. u francuskom *individu*¹²). Čak i kad jezici po istom principu posebnom leksičkom oznakom eksplisiraju značenje ‘pojedinac’, to još uvek ne znači da je semantički naboј te posebne oznake u svakom od tih jezika identičan; karakteristično je, recimo, da poljska imenica *jednostka*, koja na prvi pogled u potpunosti odgovara našoj imenici *pojedinac*, može, za razliku od ove, da

¹⁰) Kad je o imenici *čovek* reč, nije manje važno ni to pitanje pod kojim sve uslovima ona može svojim semantičkim opsegom da obuhvati i pojam ‘dete’. U jednini, pri načelnom kazivanju, očigledno može (up. primer *Čovek je smrtn*, gde se pod izrazom *čovek* podrazumeva ljudsko biće bilo kog pola i bilo kog uzrasta). Nejasno je, međutim, koje su sve mogućnosti u tom pogledu dostupne množinskom obliku *ljudi*. Zasada, pre svega zato što još uvek ne raspolažem dovoljno eksplicitnim potvrdoma u jezičkom materijalu, odustajem od bližeg razmatranja ove teme.

¹¹) O tome sam već govorila u svome radu *Quelques réflexions autour des termes signifiant 'individu', '(une,la) personne'*, Études de linguistique romane et slave, Cracovie 1922, 287—290.

¹²) V. primere i objašnjenja koja se daju pod tom odrednicom u reprezentativnom rečniku francuskog jezika *Trésor de la langue française*. Tome dixième, Paris 1983.

se pojavi, praćena odredbom, u predikatskoj poziciji (up. poljski primer *Był wysoko cenionym osobnikiem, SOLIDNA JEDNOSTKA¹³*; [=bio je visoko cenjena osoba, ljudska jedinka čvrstoga kova]; u srpskom se, međutim, ne ostvaruju rečenice tipa **Bio je solidan (ozbiljan, pametan i sl.) pojedinac*). Kojeg su dometa i šta sve impliciraju u teorijskom pogledu razlike koje postoje među pojedinim jezicima na toj strani, ostaje tek da se precizno sagleda i na odgovarajući način formuliše.

Što se konkretno tiče našeg izraza *pojedinac*, on u jednini nikada ne dobija referencijalnu funkciju (up. nepostojanje rečenica tipa **Pojedinac je na to ovo rekao...*, **Čuo sam to od nepoznatog pojedinca* i sl.), a pri nereferencijalnoj (koja, međutim, dosledno ne uključuje predikatsku upotrebu) obavezno podrazumeva „dvojno“ asociranje roda (tj. u načelnim izjavama kao *POJEDINCA možeš obmanuti, ali ceo narod ne možeš naziv pojedinac* primenljiv je i na muško i na žensko). Za razliku od jednine, množina omogućuje ovoj imenici referencijalno označavanje ljudskih jedinki, uz podrazumevanje da je njih malo i da pri tom u obzir mogu doći oba pola (up. *Pojedincima, a među njima baš toj starici i njenom unuku, dodeljena je i izvesna pomoć za opravku stana*). Relativno često korišćenje množinske forme ove imenice od strane govornih predstavnika neposredna je posledica činjenice da ta forma, u stvari, funkcioniše u jeziku kao antonimijski parnjak visokofrekventnom izrazu *mnogi ljudi*. Naime, naš prilog *malo* ne podleže adjektivizaciji kao njegov antonim *mnogo* (*mnogo ljudi* → *mnogi ljudi*), tako da

¹³⁾ Primer je preuzet iz reprezentativnog rečnika poljskog jezika *Słownik języka polskiego PANU*, odrednica *osobnik*.

se ta leksičko-morfološka „praznina“ na ravni antonimijskih odnosa nadomešta dodeljivanjem parnjačke uloge imeničkim oblicima *pojedinci i nekolicina*.

Reč koja je specijalizovana za to da, iskazujući ljudsku jedinku, ostavlja ovu u punoj anonimnosti, može po svojim gramatičkim odlikama biti kako imenica tako i zamenica. Jezik obično iskorišćava ova ova leksičko-gramatička rešenja, dodeljujući im pri tom neidentičan raspored na sintaksičkom planu.

Ni inventar, a ni pravila sintaksičkog ponašanja ovako semantizovanih leksičkih jedinica ne pokazuju se svuda istim. Nasuprot, recimo, dvema našim imenicama — *osoba* i *lice* stoji samo jedna slovenačka — *oseba*; srpskoj imenici *lice* nije dodeljiv kvalifikativ tipa *zanimljiv, pametan* i sl. (up. neprihvatljivost rečenice **Bio je zanimljivo lice*), a ruskoj *lico* jeste (up. *Карл Федорыч был презанимательное лицо*)¹⁴; govorni predstavnici srpskog jezika se nikad jedno drugom ne obraćaju sa *Osobo!* (nego, eventualno, sa *Coveče!*, odnosno sa *Ženo!* — ukoliko je ženski stvor u pitanju), dok govorni predstavnici češkog, sa svojim izrazom *osoba*, to i te kako čine (up. *Ale, osoba, rád bych zvedel, je-li to tak všude*¹⁵ (= *Ama, човече, я бих волео да сазнам да ли је то тако свуде* i sl.) itd. Sve ovakve različitosti koje postoje u slovenskom jezičkom svetu trebalo bi što pre podrobno, precizno popisati i opisati. Bolja obaveštenost nauke o takvim pojedinostima donela bi u krajnjem ishodu, pored ostalog,

¹⁴⁾ Primer je preuzet iz reprezentativnog rečnika ruskog jezika *Словарь русского языка* AN SSSR, odrednica *лицо*.

¹⁵⁾ Primer je preuzet iz reprezentativnog rečnika češkog jezika *Příruční slovník jazyka českého ČAVU*, odrednica *osoba*.

i poboljšanje leksikografske obrade odgovarajućih reči u svakom od tih jezika ponaosob.

Drugi zadatak koji bi takođe trebalo obaviti svodi se na istraživanje principa po kojima se, u svakome od razmatranih jezika pojedinačno, biraju tamo postojeći nazivi za ljudsku jedinku s anonimnom označenošću. Ja ću, sa svoje strane, pokušati ovom prilikom da uočim princip koji je u tom pogledu „na snazi“ u našem savremenom jeziku.

Nameravajući da iskažu ljudsku jedinku kao svojevrsnu nepoznanicu, govorni predstavnici (standardnog) srpskog se intuitivno priklanjuju jednom od sledećih izraza: *neko, osoba, lice, ličnost*¹⁶. Njihov izbor se pri tom ne ostvaruje na sumice, već uz puno poštovanje izvesnih u jeziku važećih pravila o upotrebi ovih izraza.

Iako se po svom morfološkom ponašanju reč *neko* ne svrstava među imenice nego među zamenice (tipa *niko, sva-ko, bilo-ko* itd.), nju su njena semantičko-sintaksička svojstva udružila s imenicama *osoba, lice i ličnost* u jedinstven mikrosistem leksičkih rešenja namenjenih istoj komunikativnoj službi. Pošto se ne podaje pluralizovanju / izbrojavanju, zamenica *neko* biva, pod tim okolnostima, redovno zamenjena imenicom — članicom zajedničkog im mikrosistema (up. *To mora NEKO da potvrди*, s jedne strane, a s druge: *To moraju DVE OSOBE da potvrde*; iz istih razloga dolazi

¹⁶⁾ Pošto moj opis naših jezičkih prilika ne pretenduje na iscrpnost (nego na to da pripomogne sagledavanju problema sa principske strane), ja u ovaj spisak ne uvršćujem iz tugeg jezika preuzete reči *individua i persona*, imajući u vidu činjenicu da one, po frekvenciji upotrebe, daleko zaostaju za izrazima sa priloženog spiska.

do zamene reči *nešto* rečju *stvar*¹⁷ u sledećim primerima: *Rekao mi je NEŠTO što me je iznenadilo / Rekao mi je DVE STVARI koje su me iznenadile*). Sa semantičke tačke gledišta posmatrano, *neko* je najneutralniji član mikrosistema kojem pripada. Neidentifikovanost, naine, o kojoj se izborom reči *neko* saopštava može biti shvaćena kako u specifikovanom smislu¹⁸ (tj. *neko* može upućivati na jednu specifičnu ljudsku jedinku — up. *Danas ču se sresti s nekim ko je i tebi vrlo drag* i sl.) tako i u nespecifikovanom (tj. ne mora biti jasno da li se pod *neko* podrazumeva jedno isto ili više raznih lica — up. *Obično joj neko izjutra doneće novine, jednom ja, drugi put Vera... i sl.*)¹⁹.

Izrazi *osoba*, *lice* i *ličnost* nisu u stanju da iskažu takvu nespecifikovanost (up. prethodno navedeni primer sa primjerom *Jedna osoba joj svakog jutra donosi novine*); oni se, po toj svojoj odlici, suprotstavljaju izrazu *neko* kao markirani

¹⁷ V. o tome više u mom radu *O jednom prosentencijalizatoru čije je postojanje zavisno od neispustivog determinatora*, Wiener Slawistischer Almanach Band 13, 1984, 109—111.

¹⁸ Izrazi *specifikovana* / *nespecifikovana neodređenost* (engleski *specific/non-specific indefiniteness*) upotrebljavaju se ovde shodno terminološkoj praksi u savremenoj logici i opštoj lingvistici.

¹⁹ Dešava se ponekad da treba praviti razliku između nekoliko konkretnih ljudskih jedinki, a pri tom ih sve zadržati u punoj anonimnosti. U takvim slučajevima govorni predstavnici srpskog jezika pribegavaju suprotstavljanju izraza *neko* bez ikakvog dodatka tom istom izrazu sa dodatkom rednog broja počev od *drugi* pa nadalje, već prema tome koliko se konkretnih lica ima u vidu: *NEKO je predložio da se odmah napiše odgovor, NEKO DRUGI je rekao da s odgovorom ne treba žuriti, a NEKO TREĆI je jetko dobačio: „Ma kakav odgovor, jeste li vi, ljudi, normalni!”* i sl. To kojim se sve leksičkim sredstvima vrši ovakvo razlikovanje u pojedinim jezicima predstavlja problem za sebe, koji tek očekuje svoju obradu.

(u jakobsonovskom smislu reči) članovi mikrosistema nemarkiranom.

Ono što označavaju sobom *osoba*, *lice* i *ličnost* u prva dva slučaja nije „snimljeno“ ni iz kakvog posebnog ugla, a u trećem jeste — 'ličnost' je ljudska jedinka sagledana kao ovapločenje ukupnosti ličnih joj svojstava. Ovaj treći izraz, jednom rečju, u poređenju sa prethodno pomenutim, izdvaja se nešto specifičnijom semantikom, pa mu stoga i pripada perifernije mesto u datom mikrosistemu.

Pri obavljanju referencijalne službe, nijedna od triju pomenutih imenica ne istupa sama, već samo u spoju sa kakvom odredbom (zbog toga se od njih i ne obrazuje oblik posesivnog prideva²⁰; *neko*, međutim, ne zavisi od odredbe, pa otuda i ima prema sebi posesivno obrazovanje — *nečiji*). U predikatskoj poziciji nedeterminisani²¹ mogu biti izrazi *ličnost* i *neko* (up. *Ona nije jednostavno dete, ona je LIČNOST; Ma pusti ga! Ti si NEKO, a on je niko*²² i sl.). Tu *ličnost* iskazuje značenje 'osoba sa izrazitim ličnim osobinama', dok se semantički sadržaj izraza *neko* (koji pod ovim sintakšičkim okolnostima redovno стоји u eksplisitnom

20) Ne obrazuje se ni od imenice *pojedinac*, ali iz drugih razloga — zato što ta imenica u jednini nema referencijalno značenje.

21) Time se hoće reći samo to da se oni mogu javljati i bez e k s p l i c t n o g prisustva odredbe. Inače, odredba je uvek implicitno tu (v. objašnjenje koje sledi o tome šta u takvim prilikama znače *ličnost* i *niko*), kao, uostalom, i onda kada se bez eksplisitne determinacije imenica *čovek* postavi u predikatsku poziciju (imenicu *čovek* tada, naime, redovno interpretiramo u smislu 'PRAVI čovek').

22) Često se u izjavama ovog tipa, radi veće ekspresivnosti, izrazu *neko* dodaje, kao svojevrsno pojačanje, *i nešto*, pa se sve to stavlja u kontrast sa *niko i ništa*: *Ti si neko i nešto, a on je niko i ništa*.

ili implicitnom kontrastu prema *niko* = "bezvredna osoba") tumači u smislu 'osoba od ugleda'²³.

Zbog svoje specifične semantiziranosti, imenica *ličnost* ne dopušta bliže određivanje po nekoj ljudskom stvoru inherentnoj osobini, a priklanja se determinaciji po utisku koji taj stvor ostavlja na druge, po njegovoј uspešnosti i sl. Dručije rečeno, govorni predstavnici našeg jezika ne kažu **mlada ličnost*, **glupa ličnost*, **lepuškasta ličnost*, **punačka ličnost* i sl., a kažu *zanimljiva ličnost*, *poznata ličnost*, *nesvakidašnja ličnost*, *kontroverzna ličnost* i sl.

Imenica *lice* ima svoju primenu prvenstveno u tekstu službenih izveštaja, pravnih propisa i kancelarijskih akata. Otuda se s tom imenicom povezuju odredbe kojima se ukaže na nečiji društveni status ili uzrast — up. *vojno lice*, *službeno lice*, *svešteno lice*, *raseljeno lice*, *maloletno lice* i sl., dok je potpuno nemoguće ostvariti kvalitativnu determinaciju (up. neprihvatljivost iskaza tipa **pametno lice*, **lepo lice*, **neprijatno lice*, **punačko lice* i sl.). Razlog doslednom odustajanju od takve determinacije treba tražiti u sledećem: budući da se u spoju sa kvalitativnom odredbom pojavljuje homofona reč *lice* čije je značenje „prednja strana glave u čoveka“²⁴, nazivu neidentifikovanog ljudskog stvora taj se spoj uskraćuje očigledno zato da bi se onemogućile nepriimerene asocijacije.

²³⁾ Do ovakve semantičke interpretacije izraza kome je svojstveno značenje 'neko' dolazi i u drugim jezicima; up. recimo u (razgovornom) engleskom: *He's a somebody*.

²⁴⁾ Definicija je preuzeta iz *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, odrednica *lice*.

Za razliku od imenica *ličnost* i *lice*, *osoba* se bez teškoća povezuje sa pridivima koji iskazuju inherentnu osobinu: *lepa osoba*, *pametna osoba*, *vredna osoba*, *razgovorna osoba* i sl. Ne protivi se ni kvalifikaciji po izazvanom utisku, uspešnosti i sl.: *zanimljiva osoba*, *značajna osoba* i sl., a može se bliže određivati i po kriteriju uzrasta: *starija osoba*, *maloletna osoba* i sl. Međutim, determinaciju po društvenom statusu po pravilu ne prihvata (tj. ne kaže se **vojna osoba*, **sveštena osoba* i sl.)²⁵ po svoj prilici zato što je za prihvatanje takve determinacije (u jeziku pravne službe) specijalizovana imenica *lice*.

Zbog toga što se izrazi *žena/devojka* iskorišćavaju radi razlikovanja po osobini 'udata/neodata', kad je reč o mlađom ženskom stvoru čije se bračno stanje ne zna (ne želi otkriti), govorni predstavnici standardnog jezika obično odustaju od ovih izraza pa mesto njih biraju semantički potpuno neutralno i samim tim neuporedivo prikladnije leksičko rešenje — imenicu *osoba* (up. *To je sasvim mlada osoba, nema možda ni dvadeset...* sa *To je sasvim mlada žena, nema možda ni dvadeset...*, odnosno sa *To je sasvim mlada devojka, nema možda ni dvadeset...*). Pošto, zahvaljujući toj svojoj specifičnoj prednosti nad imenicama *žena* i *devojka*, izraz *osoba* (baš u tom singularskom morfološkom liku, koji je pri tom i u gramatičkom pogledu „ženski“) u brojnim primjkama zauzima njihovo mesto na sintaksičkom planu, njeni se prvenstveno pripisuje svojstvo oznake ženskog li-

²⁵ Podsećam na to da se u ovom radu opisuje pre svega ona leksička realnost koja je svojstvena centralnim oblastima srpskog jezičkog područja; na teritoriji Hrvatske sasvim su obični primjeri kao *pravna osoba* i sl.

ca²⁶; kad se radi o predikatskoj poziciji u kojoj se singularski ostvarena imenica *osoba* bliže određuje po inherentnoj osobini, čak je nemoguće rečeničnim subjektom označiti muškarca (tj. reklo bi se, recimo, *On je za tu priliku nepoželjna osoba*, zato što 'biti nepoželjan' nije neka unutrašnja osobina subjekta „on“, ali se nikako ne bi moglo reći za „njega“ **On je lepa, mlada osoba*, **On je ljubazna osoba* i sl.). Međutim, čim se sa jednine pređe na množinu, nema više никакvih prepreka za to da u obzir budu ravnopravno uzeta oba pola (up. *To je škodljivo za starije osobe*, gde se pod iskazom *starije osobe* podjednako podrazumeva i muško i žensko).

Ostaje nam da na kraju izvedemo neke zaključke od opštijeg značaja povodom svega što je ovde rečeno. Evo tih zaključaka:

(I) Leksičke jedinice koje spadaju u kategoriju „zajedničkih ili opštih“²⁷ imenica razlikuju se među sobom po datim im referencijskim sposobnostima, pa se stoga razmatranje pomenute kategorije ne može smatrati potpunim ukoliko u njemu izostaje odgovarajući osvrt na ovu pojavu.

²⁶⁾ *Słownik języka polskiego PANU*, objašnjavajući kako se poljskom rečju *osoba* (koja je smisao ekvivalentna srpskoj istoga sazvučja) označava "jednostka ljudzka, człowiek" dodaje i napomenu da, ukoliko je imenica ostvarena u jednini, ona referiše češće o ženskom licu. Naši domaći rečnici, međutim, po pravilu izostavljaju svaki osvrt na ovaj primat „ženske“ interpretacije imeničkog značenja. Reprezentativni *Rечник српскохрватскога књижевног језика* Матије српске, штавише, naglašava sposobnost izraza *osoba* da označi ljudsku jedinku „bez obzira na pol“ (v. pod tom odrednicom napomenu datu između zagrada u definiciji). Ovakvu našu leksičku praksu svakako bi trebalo na odgovarajući način što pre poboljšati.

²⁷⁾ Naziv te kategorije upotrebljen je ovde shodno našoj domaćoj terminološkoj praksi — v. Mihailo Stevanović, *Савремени српскохрватски језик I*, Beograd 1964, na str. 177.

(II) Pri kontrastiranju množine sa jedinom, nije uvek dovoljno imati u vidu samo morfološku situaciju imenice; pluralizacija ponekad menja na bitan način princip njenog semantizovanja, što bi takođe trebalo pažljivo registrovati.

(III) Pošto se, prilikom iskazivanja ljudskih stvorova, ne vodi samo računa o razlici 'muško/žensko', već i o trećoj mogućnosti — 'muško i žensko', potrebno bi bilo, u svakom jeziku ponaosob, precizno istražiti kojim se sve leksičko-gramatičkim sredstvima postiže signalizovanje ove treće, „mešane“ situacije.

(IV) Ispostavilo se da imenice sa značenjem „osoba“, „lice“ ne mogu funkcionisati na sintaksičkom planu bez prisustva odredbe, što je podatak vredan svake pažnje — proširuje saznanje jezičke nauke o mogućim vidovima fenomena poznatog pod nazivom „obavezna determinacija“²⁸.

28) Više podataka o tom fenomenu i njegovom nazivu naći će zainteresovani u mojoj knjizi *Lingvistički ogledi*, Beograd 1983, na str. 189—196.

O GRAMATIČKOM RAZLIKOVANJU NEUDATIH ŽENSKIH OSOBA OD UDATIH U NEKIM POLJSKIM DIJALEKTIMA*

U svome radu *Osobliwa zmiana rodzaju naturalnego w dialektach polskich* (Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXVII—XXVIII, Novi Sad 1984—1985, 243—247) Alfred Zaręba je osvetlio okolnost pod kojima se, na području južnog Šljonska, a pre svega u češinskoj oblasti, ostvaruje pojava iskazivanja ženskog lica u srednjem ili muškom rodu: *jo było* ili *jo był* u značenju standardnog poljskog *ja byłam* (= *ja sam bila*), *prziniż' mu jabłuszko* u značenju *przynieś jej jabłuszko* (= *donesi joj jabućicu*) i sl. Svojom relevantnošću ističu se dve njegove opaske: (1) da ovakva „defeminizacija“ mimoilazi udata, a pogarda neudata ženska lica, i to u svim starosnim dobima; (2) da nju primjenjuju svi predstavnici narodnih govora o kojima je reč, uključujući i neudate ženske osobe u prilikama kad same o sebi govore. Zaręba je, osim toga, ukazao i na one tvorbene, od-

*) Ovaj je rad objavljen 1992. godine u poljskoj publikaciji *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej*. Seria „*Język na Pograniczech*“, N4, Warszawa.

nosno semantičke (emocionalne) faktore koji su mogli pokrenuti jezički razvoj u pravcu opisanih gramatičkih ishoda. Preostaje sada još samo da se iznađe odgovor na jedno jedino pitanje, čija važnost nikako nije za potcenjivanje: zbog čega se ova čudna pojava, kojoj inače nema paralele na drugim slovenskim jezičkim prostranstvima, pa ni šire, pokazuje neprimenljivom na žene u braku?

Zbog toga, očigledno, što njen smisao i leži upravo u obavljanju takve razlikovne službe kojoj je cilj da suprostavi neudati deo ženskog sveta udatome.

Da se u mnogim civilizacijama pridaje poseban značaj bračnom statusu ženskog lica, potvrđuje ta okolnost što u brojnim jezicima nailazimo na leksičke opozicione parnjake koji omogućuju razlikovanje ženskih osoba po kriteriju neudata/udata: *gospodica/gospoda* u srpskom, *Fräulein/Frau* u nemačkom, *mademoiselle/madame* u francuskom i sl. S druge strane, u vokabularu istih tih jezika redovno izostaju parnjačke lekseme koje bi u odgovarajućem smislu razvrstavale muškarce na neoženjene i oženjene; umesto njih, pojavljuje se jedno jedino leksičko rešenje, jednakо prikladno kao oznaka i oženjenom i neoženjenom muškarцу: u srpskom *gospodin*, u nemačkom *Herr* u francuskom *monsieur*. Primetivši ove činjenice, predstavnici feministički orijentisane lingvistike su ih uvrstili u spisak onih jezičkih postupaka kojima ljudski rod ispoljava izvestan diskriminatorski odnos prema ženskom delu čovečanstva¹. Međutim, opisano stanje

¹⁾ V. o tome Daniel Weiss, *Frau und Tier in der sprachlichen Grauzone: diskriminierende Strukturen slavischer Sprachen*, Slavistische Linguistik 1984 / = Slavistische Beiträge 184, München 1985, na str. 318—333.

stvari bi ipak trebalo procenjivati iz nešto drugačijeg ugla. Ono se, naime, u suštini svodi na jezički odraz jednog sa-svim tačnog kolektivnog zapažanja iz prošlosti: pod datim uslovima društvenog ustrojstva, brak kao socijalni događaj bitnije zadire u život žene nego li u život muškarca, pa je važnije stoga njime nju determinisati, nego njega.

Ovde pominjani leksički parovi koji razvrstavaju ženska lica po bračnom kriteriju iskovani su, očigledno, u urbanim sredinama. Ali — i u seoskim ambijentima se takođe ozbiljno vodi(lo) računa o bračnoj situaciji datog ženskog stanovništva. Od dvaju osnovnih izraza za oznaku odrasle, a pri tom još uvek neostarele ženske osobe, kojima raspolaže svaki nama bliže poznati jezik, jedan svojom semantikom sugerira njenu neudatost (srpsko — *devojka*, nemačko *Mädchen* i sl.), a drugi udatost (srpsko *žena*, nemačko *Frau* i sl.). No, počešće na dijalekatskom terenu zatičemo, osim toga, još i neka posebnija leksička rešenja sa službom označavanja ženskog lica po bračnom statusu (u selima po Srbiji, na primer, udatu mlađu žensku osobu, za razliku od neudate, ljudi nazivaju *snašom*). Ono čega zaista po pravilu nigde nema, bar ne na evropskom jezičkom prostoru, to je upotreba gramatičkog prosedera u funkciji onog sredstva kojim se eksplicira značenje 'neudata'. Kako, u svetlu te realnosti, shvatiti postojanje gramatičkog obeležavanja (ne)udatosti na tlu narodnih govora južnog Šljonska?

Kao (u načelu uvek moguć!) izuzetak od pravila, do kojeg je ovde konkretno došlo zbog toga što je, pod uticajem onih faktora na koje pomišlja Alfred Zaręba, tok jezičkog razvoja krenuo nesvakidašnjim pravcem. Jednom stečena inovacija u okvirima tvorbenih mogućnosti vokabulara pre-

usmerena je ka široj, obuhvatnijoj razlikovnoj nameni i u tom cilju poopštена i na širem gramatičkom planu. Takvim je inovacionim činom u najvećoj meri udovoljeno podsvesnoj težnji sredine da se njen ženski deo što doslednije raspoznae po obeležju '(ne)udata'. Kao da je u tom šljonskom (češinskom) slučaju ono inače toliko rasprostranjeno suprostavljanje u smislu 'gospodica'/'gospoda' jednostavno prebačeno sa usko leksičkog na širi gramatički plan, što je imalo za posledicu maksimalan dobitak u ekspanziji — od obeležja 'gospodica' ne ostaje tamo pošteđen ni dečiji uzrast.

Postoje uopšte u životu ljudi razne socijalno relevantne kategorije razlikovanja koje, međutim, jezici više po izuzetku nego po pravilu obelodanjuju gramatičkim putem. Nijedna ljudska sredina, na primer, nije nesvesna značajne trojne distinkcije u smislu 'odrastao muškarac' / 'odrasla ženska osoba' / 'dete'; pa ipak, retko se u jezičkom svetu događa ono što je pravilo u čečenskom: da se saopštenje 'ja sam' iskazuje sa *suo wu* ako potiče od odraslog lica muškog pola, sa *suo ju* ako potiče od odraslog lica, ali ženskog pola, sa *suo du* ako je taj ili ta što govori još uvek dete²⁾. Zašto je to tako, tek ostaje da se izbliže prouči. U svakom slučaju, opštelingvistička literatura zasluzuje da bude obogaćena što potpunijim spiskom tih nesvakidašnjih (pa zato i neobičnih!) jezičkih „otkrivanja“ o čoveku i njegovoj proceni značaja pojedinih pojava sa naglašenom socijalnom dimenzijom. Si-

²⁾ V. Otto Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1951, na str. 227. Ovde, iz razmuljivih razloga, ne možemo ulaziti u to koliko jeste ili nije sa ovom čečenskom gramatičkom situacijom saizmerljiva pojava razlikovanja po rodu u slovenskom perfektu, mada bi i to, istini za volju, bila po sebi zanimljiva tema za razmatranje.

tuacija u govorima južnog Šljonska (na češinskom području) treba što pre da bude razglašena kod odgovarajućih stručnjaka i, samim tim, stavljena na pomenuti spisak. A Alfredu Zarębi sleduje naše priznanje što je na pravi način doveo pod reflektor naučne pažnje jedan sasvim redak (unikatan?) semantički princip gramatikalizacije u slovenskom (i ne samo slovenskom?) jezičkom svetu.

NEKA ZAPAŽANJA O BROJU I RODU*

I

Ovo izlaganje, koje se bavi isključivo faktima našeg jezika, neće težiti ka iscrpnosti. Obuhvatiće samo imenice sa naspramnim deklinacionim oblicima za razlikovanje množine od jednine¹, a kad je o rodu reč, samo one među njima kojima je označen ljudski stvor².

Imenici sa naspramnim singularsko/pluralskim običkim realizacijama nemoguće je, prilikom pluralizovanja, us-

*) Ovo je, uz neke sasvim sitne, nebitne izmene, tekst koji se 1989. godine pojavio u časopisu *Južnoslovenski filolog XLV*.

1) Moje opaske o imenicama kojima je takva naspramnost uskraćena izložene su u radovima: *Quelques remarques concernant les „singularia tantum“ et les „pluralia tantum“ slaves*, Prace filologiczne tom XVIII cz. 2, Warszawa 1964, 29—35, *O „partikularizatorima“*, Južnoslovenski filolog XXXVI, Beograd 1980, 1—12, *Slavic Fruit and Vegetable Names and Countability*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics XXV/XXVI, 1982, 209—211 i *Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem* — odeljak u knjizi *Lingvistički ogledi*, Beograd 1983, na str. 9—36.

2) Više o rodu naših imenica v. u morme radu *Obeležavanje imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku*, Naš jezik knj. X, sv. 7—10, 1960, 192—211.

kratiti gramatičko obeležje množine ukoliko je njena upotreba referencijalna, tj. ukoliko se svest o množini udružuje sa svešću o konkretnim pojedincima, a moguća u slučajevima kad naglasak pažnje nije na pojedincima kao takvima, već na pojavnjoj vrsti koju oni sobom egzemplifikuju (up. ne samo *Tada su mnoge majke zaplakale, To je bilo u vreme kad su Švabe navalile na Srbiju i sl.*, već i, sporadično, doduše, *Tada je mnoga majka zaplakala, To je bilo u vreme kad je Švaba navalio na Srbiju i sl.*). Prilikom razmatranja problematike broja, ovde će se u obzir uzimati samo one imenice čija upotreba ima referencijalni karakter.

Što se imeničkog roda tiče, pod tim terminom ovde treba razumeti na prvom mestu onu gramatičku situaciju koja je primerena imenici u nominativu, a oličavaju je karakteristični kongruencijski nastavci atributa i imenskog dela predikata: u jednini „muški“ nastavak -ø, odnosno, ali samo kad je atribut posredi, -i, „ženski“ -a, „srednji“ -o; u množini „muški“ nastavak -i, „ženski“ -e, „srednji“ -a. Ova tri gramatička pokazatelja — „muški“, „ženski“ i „srednji“ — dovoljna su za opis osnovnih principa po kojima se sprovodi kako razlikovanje ljudskih jedinki po polu, tako i suprotstavljanje jednine množini³.

³⁾ Ovo je potrebno posebno naglasiti zbog toga što u novije vreme pojedini lingvisti odstupaju od tradicionalnog poimanja termina *imenički rod* time što se opredeljuju za mnogo razuđenije kriterije obličkog razlikovanja, tako da u njihovim gramatičkim opisima ne postoje samo tri „roda“, nego ih je više (slavistima se za upoznavanje sa ovim problemom posebno preporučuje studija Greville G. Corbett, *Gender in Slavonic from the Standpoint of a General Typology of Gender Systems*, The Slavonic and East European Review Vol. 66, № 1, 1988, 1—20). Ponekad je takav postupak koristan, a ponekad se njime suviše komplikuje analiza, sve zavisno od konkretnih priroda u jeziku o kojem se radi. U onim najekstremnijim slučajevima kada se

II

Kao što sam već imala prilike da istaknem⁴⁾, u našem se jeziku razlika između jednine i (neizbrojane) množine ne gramatikalizuje uvek po istom principu. Većina imenica u množini ostvaruje oblike koji su već po sebi obeleženi kao pluralski, čemu je primerena i kongruencija: *TA ženA, TE ženE, TOJ ženI... / TE ženE, TIH ženĀ, TIM ženAMA...* i sl. Manji deo imenica, međutim, i tu ostaje u singularskom li-

zbog sasvim sitnog odstupanja od normalnog gramatičkog ponašanja neki dati imenički oblik uvršćuje u poseban „rod“ lako dolazi do svojevrsnog poricanja jezičke stvarnosti (tako je, na primer, dosledno sa zauzetim principijelnim stavom, za srpsku reč *braća*, koja u jeziku funkcioniše kao legitimna množinska verzija imenice *brat*, doslovno ovo konstatovano: „Prema našem shvatanju su *brat* i *braća* dve različite lekserne koje ne obrazuju posebnu paradigmu“ — Hanna Dalewska-Greń i Dr Kazimierz Faleszko, *Mesto brojeva u određivanju gramatičkog roda i broja u srpskohrvatskom i poljskom jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 13/1, Beograd 1984, na str. 32). Tačno je da u slovenskim (i tolikim drugim) jezicima gramatička kategorija broja neuporedivo doslednije služi određenom semantičkom razlikovanju od gramatičke kategorije roda (razmatrajući poljske jezičke prilike, Kazimir Feleško je tu nesaobraznost između ovih dveju kategorija tačno zapazio, formuljući ovako svoju opasku: „Kategorija broja je u visokoj meri semantizovana, tj. stoji u korelaciji sa uočavanjem razlike između jednog i mnoštva, dok je korelacija između gramatičkog i prirodnog roda (obeležja seksa) zastupljena u niskom stepenu“ — Kazimierz Faleszko, *Polish DWAJ, DWÓCH and DWU*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XVII—XVIII, 1984—1985, na str. 845). Međutim, uprkos toj upadljivo „niskoj“ semantiziranosti, imenički rod u srpskom jeziku ima neke svoje gramatičke manifestacije koje se mogu i nadalje uspešno osmatrati uz uvažavanje tradicionalne trojne podele (na „muško“ rešenje, na „žensko“ i na „srednje“), što će, nadam se, pokazati analiza koja sledi.

⁴⁾ U radu *Relationship of Gender and Number in Serbo-Croatian Substantives*, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics VI, 1963, 51—57.

ku, što verno odslikava sobom antributska odredba, a obličku različitost obezbeđuju, udruženi, drukčiji deklinacioni tip imeničke paradigmе i promenjeni pokazatelj toga: *TAJ brat, TOGA bratA, TOME bratU... / TA braćA, TE braćE, TOJ braćI...* i sl. Ovakvo stanje stvari svedoči o tome da je u srpskom, pri suprotstavljanju množine jednini, izbor konkretnog lika imenice od sekundarnog značaja. Bitnom se pokazuje sama oblička različitost kao takva. Njome je označeno pluralizovanje.

Pored neizbrojane postoji, razume se, i izbrojana množina. Njeno iskazivanje podleže posebnim gramatičkim pravilima.

Tu princip gramatikalizacije nije dosledno semantički uslovљен, budući da uvažava sledeću formalnu okolnost: čim se imenica nađe u sintaksičkoj konstrukciji s brojnim izrazom koji se ili svodi na reč *jedan*, ili tu reč sadrži u себи kao posebnu leksičku jedinicu⁵, njoj se, bez obzira na konkretnu brojnu označenost, obavezno dodeljuje singularsko morfološko rešenje: *JEDNA ženA, dva-deset i JEDNA ženA, JEDNA i po stranA, sto i JEDNA stranA* i sl.; u ostalim slučajevima morfološka rešenja su drugačija.

Pošto je uočeno da se uz odgovarajući brojni izraz za količinu „jedan i po“ naša imenica, za razliku od engleske, oblički ne pluralizuje, izneta je u nauci pretpostavka da će

⁵) Ovakvom formulacijom pravila isključuju se, s jedne strane, obrazovanja tipa *jedanaest, sto jedanaest* i sl., a uključuje, s druge, konstrukcija *jedan i po*. Inače, na činjenicu da se kao (završni) sastavni delovi brojnih konstrukcija *jedanaest* i *jedan* nejednako ponašaju (kao i na sudbinu složenih brojnih izraza sa završnom rečju *dva*, odnosno *tri*, odnosno *četiri*) prvi je skrenuo pažnju Pavle Ivić, u svome radu *O deklinacionim oblicima u srpskohrvatskim dijalektima*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu IV, 1959, na str. 197.

to biti zbog toga što „množina u engleskom jeziku znači „više od jedan“, dok množina u srpskohrvatskom jeziku ima značenje „dva i više od dva“...“⁶. Takvoj se pretpostavci, međutim, suprotstavlja činjenica da su u „srpskohrvatskom“ i količine neuporedivo veće od „jedan i po“, pod opisanim formalnim okolnostima, isključivo singularski iskazive.

Karakteristično je da govorni predstavnici našeg jezika, koji inače ne uskraćuju atributsku odredbu imenici ostvarenoj uz brojni izraz (up. *dve ODABRANE stranice teksta, POSLEDNjIH dvadeset kandidata* i sl.), u ovakvim slučajevima upravo to čine⁷ (tj. ne govore **jedna i po odabrana stranica, *poslednjih dvadeset i jedan kandidat* i sl.) svakako zato što osećaju da bi odslikavanje imeničke morfološke situacije u spoljašnjem liku atributa samo naglašavalo duboki nesklad između singularske forme date konstrukcije i njene pluralske označenosti. Dovoljno je, međutim, da reč *jedan* ne bude izgovorena, iako se njeno „dubinsko“ prisustvo podrazumeva, pa da atributska odredba bez teškoća stane uz imenicu, ukazujući pri tom svojim oblikom na množinu: *čekao sam je DOBRIH sat i po* i sl.

⁶) Dr Radmila Đorđević, *Kategorija broja imenica u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 13/1, 1984, na str. 142.

⁷) Uopšte, u spojevima srpske imenice s brojnim izrazom najčešće vladaju takve morfološke okolnosti da zbog njih, u određenim prilikama, ti spojevi gube sposobnost za normalno sintaksičko ponašanje. To, recimo, što se može reći *Srela je svojih pet priateljica* ili *Mislila je na svojih pet prijateljica*, a ne može **Obratila se (svojim) pet prijateljica* samo je posledica činjenice da je *pet* indeklinabilna reč (tu je pojavu osvetlio Ljubomir Popović u svome radu *Reperkusije neoznačenosti dativa nepromenljivih brojeva na gramatički sistem i na strukturu teksta u srpskohrvatskom jeziku* Studia gramatyczne V, 1982 / = Prace Instytutu języka polskiego 44/, na str. 149).

Ukoliko se isključe slučajevi kada je singularska oblikovanost formalno uslovljena, sve što znači više ili manje od 'jedan' iskazuje se drukčije od jednine.

Značenje 'manje od jedan', koje susrećemo pri merenju, gramatikalizovano je po ovom principu: imenica ostaje u singularskom obliku, dok se njenoj atributskoj odredbi dodeljuje pluralska morfološka struktura: *DOBRIH četvrt sata*, *SVAKIH pola sata* i sl. Mogućnost pojave pluralske kongruencije pod okolnostima ovakve brojne označenosti samo je jedan dokaz više toga da u srpskom, prilikom razlikovanja u brojnom smislu, izbor konkretnog tipa razlikovne forme nema presudnu važnost, već se dato brojno stanje koje nije 'jedan' suprotstavlja onome koje to jeste pre svega sa-mom obličkom različitošću kao takvom.

Kao što je poznato, kad se radi o količinama saopštenim rečima *dva*, *tri* i *četiri* ili bilo kojim drugim brojnim izrazom u čijem se sastavu nalazi neka od ovih reči, srpski jezik primenjuje na imenice i njihove atribute drukčiji princip gramatikalizacije od onog koji važi u ostalim slučajevima izbrojane množine — up. *TE dve ženA, poslednjA tri čovekA, našA četiri selA*, odnosno *tE dvadeset i dvE ženE, poslednja trideset tri čovekA, našA osamdeset i četiri selA* i sl. sa *tIH pet ženA, poslednjiH dvadeset LjUDI, našIH sto selA* i sl. Taj fenomen zaslužuje ovde poseban osvrt.

To što označavaju sobom reči *dva*, *tri* i *četiri* po sebi je mala množina. Neki jezici razlikuju gramatički malu množinu od velike, dok drugi to ne čine. Tamo gde takvo obličko suprostavljanje postoji, jezički stručnjaci, prilikom opisivanja date gramatičke situacije, primenjuju termin *pa-ukal* na malu množinu, rezervišući pri tom izraz *plural* za

veliku. U poslednje vreme javljaju se u nauci mišljenja da i srpski spada među jezike s paukalom⁸ zbog pomenute morfološke posebnosti imenice i njenog atributa u spoju sa izrazima *dva*, *tri* i *četiri* (a ta posebnost je odista vrlo izrazita, pogotovo u kongruencijskom pogledu). Doduše, takvim mišljenjima, bar na prvi pogled, protivreči činjenica da se u srpskom i velika množina iskazuje kao mala kad god se susteknu određeni formalni uslovi za to, tj. kad god se u datom brojnom izrazu pojavi reč *dva*, odnosno *tri*, odnosno *četiri* — up. *TA dvadeset dva ČOVEKA*, *TA trideset tri ČOVEKA*, *TA četrdeset četiri ČOVEKA* i sl. (kao *TA dva ČOVEKA*, *TA tri ČOVEKA*, *TA četiri ČOVEKA*). Tu se, međutim, treba podsetiti na to šta se događa s imenicom onda kad se u složenom brojnom izrazu za veliku množinu, u kojem je ona upotrebljena, zadesi reč *jedan* — dodeljuje joj se ista onakva gramatikalizacija kakvu dobija pri označenosti „brojno stanje ‘jedan’“. Po tome, dakle, što se nameću kao regulator oblikovanja imenice u složenim brojnim izrazima — čiji su sastavni deo, reči *dva*, *tri* i *četiri*, u stvari, samo oponašaju ono što u jeziku ostvaruje početna leksička jedinica za izbrojavanje. Činjenica da do takvog oponašanja dolazi svojevrstan je dokaz toga da se, prema jezičkom osećanju go-

⁸⁾ O tome je prvi u nekoliko navrata govorio Edward Stankiewicz, po red ostalog i u svom referatu posvećenom IX međunarodnom kongresu slavista: Edward Stankiewicz, *The Collective and Counted Plurals of the Slavic Nouns*, American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Kiev, September 1983, Vol. I. Linguistics, edited by Michael S. Flier, Columbus 1983, Slavica. Godine 1983. U Beogradu, na međunarodnom sastanku slavista u Vukovе dane, zastupao je istu tu tezu i Hans Kristian Mikkelsen: Hans Kristian Mikkelsen, *O nekim problematičnim slučajevima kongruencije u srpsko-hrvatskom jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 13/1, 1984, 73—79.

vornih predstavnika, izrazi koji služe izbrojavanju izrazito malih količina jedinki, a to su brojevi od *jedan* do *četiri*, svrstavaju u poseban oblički niz, suprotstavljujući se onom drugom nizu brojeva od *pet* pa nadalje svojim specifičnim značenjem. Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da se u Vukovom jeziku vršilo ovo karakteristično razlikovanje (koje je, doduše, danas većini predstavnika književnog jezika tuđe): izrazom *nekolika čovjeka* iskazivala se množina ljudi isključivo do 'pet', a izrazom *nekoliko ljudi* množina 'pet' ili nešto malo iznad toga, što je doista upečatljiv primer suprotstavljanja paukalne semantičke situacije pluralskoj. Ispostavlja se, jednom rečju, da su u pravu oni koji tvrde da srpski paukalnom značenju dodeljuje posebne gramatičke pokazatelje. Preostaje samo da se, uz tu tvrdnju naglasi kako u srpskom perceptivna granica izrazito male množine sudeći bar po gramatičkim faktima, pada neposredno iza 'četiri', što nije obavezno slučaj u svim „paukalnim“ jezicima — dogada se da se ona postavlja iza značenja 'pet'⁹⁾.

U našem starom jeziku, kao što je poznato, u početku se, uz plural, pojavljivao i dual, tj. poseban tip gramatikализације posvećen oznaci brojnog stanja 'dva', ali je njemu relativno rano oduzeta ova razlikovna služba. Nepostojanje duala redovno se pominje u svim onim opisima savremenog srpskog koji su dati s osvrtom na širu, opštесlovensku gramatičku situaciju.

Međutim, pri tom se po pravilu čutke prelazi preko činjenice da ipak, u jednom sasvim specifičnom slučaju, taj

⁹⁾ Takvo je stanje stvari karakteristično, na primer, za bejso, jedan od jezika Etiopije — v. podatak koji je dat u studiji G. G. Corbett and R. J. Hayward, *Gender and Number in Bayso*, Lingua 73, 1987, na str. 9.

jezik, bar u nekim govornim sredinama¹⁰, i dan danas razlikuje dualsku situaciju posebnim morfološkim sredstvom. Reč je o prezimenima, koja dobijaju regularni pluralski oblik kad se množina ne odnosi na bračni par, a drugčiji, poseban, kad se odnosi; dakle, *Petrovići*, *Popovići* i sl. ukoliko nisu posredi isključivo muž i žena, a *Petrovićevi*, *Popovićevi* i sl. ukoliko jesu. Zuzanna Topolińska, koja je sličnu pojavu „bračnog“ duala zapazila u poljskom i makedonskom, prva je napomenula da smo tu, u stvari, suočeni sa svojevrsnim suprotstavljanjem dualske morfologizacije pluralskoj¹¹, što je, po mom uverenju, potpuno ispravan zaključak.

Pluralska obrazovanja tipa *Popovićevi*, *Petrovićevi* i sl. iskazuju množinu ne samo kao izbrojanu (brojno stanje ‐dva‐), već i kao obeleženu u pogledu roda: posredi su osobe različitog pola (združene u bračnu zajednicu). U tom se gramatičkom ostvarenju prepliću, dakle, na svoj način, semantički problemi i roda i broja. Gramatičke prilike srpskog jezika su, uostalom, i inače takve da je ponekad upravo nemoguće ozbiljnije govoriti o broju imenice, a pri tom mimoilaziti njen rod, odnosno obratno.

Podsetiću s tim u vezi na ono što je već na početku ovog izlaganja spomenuto: uvođenje singularski skrojenih imeničkih oblika u ulogu naspramne množinske paradigmе obavezno prate dva gramatička postupka — menjanje de-

¹⁰) Za izvor ovde izloženih obaveštenja o našem savremenom jezičkom uzusu uzimala sam samo autentične govorne predstavnike Beograda.

¹¹) V. Zuzanna Topolińska, *Remarks on the Slavic Noun Phrase*, 1981 /= Prace Instytutu języka polskiego 37/ na str. 68 (povodom poljskih primera tipa *Władcowie zaraz przyjdą*, *Kowalscy się spóźniają* i sl., odnosno makedonskih tipa *Cūacosu*, *чичкови* i sl.).

klinacionog tipa i menjanje kongruencijskog pokazatelja roda (*TO detE, TOG detetA... / TA decA, TE decE...* i sl.). Ovu bi opasku trebalo sad dopuniti odgovarajućim zaključom: u srpskom, pod određenim okolnostima, i oznaka imeničkog roda doprinosi morfološkoj organizaciji značenja množine.

Uostalom, čak i u normalnim prilikama, tj. i kad postoji regularna množinska paradigma, oznaka o kojoj je reč nije u načelu imuna na promenu u pluralu. Ukoliko do promene dođe (što biva, doduše, po izuzetku) drukčiji rod se iskazuje ili samo kongruencijski (up. *TAJ vladika / TE vladike* i sl.) ili i kongruencijski i paradigmatski (up. *TAJ dokument / TA dokumentA¹²* i sl.).

Govorni predstavnici srpskog jezika kao da nisu svesni izmenjene kongruencijske (odnosno kongruencijsko-paradigmatske) situacije u množini — na pitanje o rodu pluralizovane imenice, odgovaraju podatkom koji je primeren njenoj jednini¹³. Ovakvo stanje stvari više je nego dovoljan razlog za to da se u gramatičkim opisima toga jezika (posebno onima koji se namenjuju strancima, početnicima u njegovom učenju!) obrati dužna pažnja uobičavanju kongruencijskog pokazatelja u slučajevima kad je posredi značenje množine.

¹²⁾ O tome koji su deklinacioni nastavci imenica obeleženi u pogledu roda, a koji nisu v. u mome radu *Gender and Number in SerboCroatian Substantives*, na str. 53—56.

¹³⁾ Šezdesetih i sedamdesetih godina, u vreme kad sam predavala naš savremeni književni jezik studentima Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, redovno sam, na prvim časovima vežbanja, vršila ovakvu proveru, uvek sa istim rezultatom.

Kao što je poznato, gramatičko obeležavanje roda u srpskom nije dosledno usaglašeno sa razlikovanjem po polu — „mušku“ odredbu *taj* ne dobijaju samo *junak*, *mladić*, *vladika* i sl., već i *babac*, a „žensku“ *ta* ne samo *žena*, *devojka*, *lepotica* i sl., već i *ljudina*. Ako usaglašenosti nema u jednini, neće je biti ni u množini (up. *TAJ junačina / TE junačine*, *TAJ babac / TI bapci* i sl.), a ako je u jednini ima, to po sebi ne prejudicira istu situaciju u množini, bar kad je muški rod u pitanju¹⁴ (o čemu svedoče primeri tipa *TAJ vladika / TE vladike*¹⁵). Isključena je jedino ona poslednja mogućnost: da usaglašenost odlikuje množinu imenice, a ne odlikuje njenu jedninu.

Kad je već o označenosti prirodnog roda reč, treba istaći i ovu krupnu razliku koja postoji između imeničke jednine i množine: ono što se imenuje u jednini ili je muško, ili žensko, ili nema roda, dok je u množini ostvarljiva i četvrta semantička situacija — mešani rod, tj. zastupljenost predstavnika oba pola.

„Mešanoj“ situaciji primereni su, prilikom iskazivanja neizbrojane množine, u glagolu „muški“ kongruencijski refleks, a u izrazu kojim se iskazuje reciprocitet „srednji“: *Olga i Laza su poštovali jednO drugO*, *Olga i Laza su ličili jednO na drugO* i sl. (nasuprot *Olga i Milica su poštovaLE jednA drugU*, *Olga i Milica su ličilE jednA na drugU* i sl.,

¹⁴⁾ Ženski rod, za razliku od muškog, odlikuje u tom pogledu potpuna stabilnost — v. *Obeležavanje imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku*, na str. 199.

¹⁵⁾ Kod ovog tipa imenica, međutim, u zapadnoj verziji standardnog jezika javlja se u množini kongruencijsko rešenje drukčije od ovoga — v. *Obeležavanje imeničkog roda u srpskohrvatskom književnom jeziku* na str. 200.

odnosno *Laza i Predrag su poštovali jedan drugog, Laza i Predrag su ličili jedan na drugog i sl.*), dok se prilikom izbrojavanja uz imenicu upotrebljava brojni izraz specifičnog, zbirnog tipa: *troje putnika, petoro studenata* i sl. (nasuprot *tri // trojica putnika, pet // petorica studenata* i sl., odnosno *tri putnice, pet studentkinja* i sl.). Jednoim rečju, značenje „mešanih“ polova ima svoja posebna pravila gramatikalizacije, što bi trebalo redovno na odgovarajući način evidentirati u gramatičkim opisima srpskog jezika.

Činjenica je, doduše, da u srpskom „mešanost“ sa istim ovim kongruencijskim ishodima postoji i kao striktno gramatički fenomen, bez ikakve semantičke motivacije. Dovoljno je da subjekatski iskazane imenice budu po svojim gramatičkim obeležjima roda različite, pa da ta različitost izazove karakteristično kongruencijsko reagovanje — oblikovanje predikatskog elementa na „muški“ način, a izraza za reciprocitet na „srednji“: *pasoš i lična karta kao da su bili slepljeni jedno za drugo* i sl.

Ekspanzija „muškog“ kongruencijskog rešenja u okviru množinski označenog predikata ne ostaje, međutim, ograničena na „mešane“ situacije. U stručnoj literaturi je već registrovana činjenica da srpski „mušku“ kongruenciju proširuje čak i na slučajeve kada su date imenice jednorodno gramatički određene — sve kao „srednje“, odnosno sve kao „ženske“¹⁶.

¹⁶⁾ Pažnje vredna zapažanja o toj pojavi dali su B. П. Гудков (*Dodatak pravilima slaganja predikata sa više subjekata*, Književnost i jezik XII, 4, 1965, 60—61 i *Prilog o pravilima kongruencije*, Književnost i jezik XXI, 1, 1974, 58—61) i Greville Corbett (*Resolution Rules for Predicate Agreement in the Slavonic Languages*, The Slavonic and East European Review Vol. 60,

Ostvarljivost „srednjeg“, tj. -a kongruencijskog rešenja u pluralizovanom predikatu zavisna je, u stvari, od primene jednog izrazito formalnog pravila, koje glasi: -a kongruencijski refleks predikat može dobiti samo pod uslovom da ga dobija i atributska odredba date imenice (datih imenica); inače ne može. Otuda je moguće reći (*tA*) *četiri čoveka su stradalA*, (*tA*) *burad su se oštetilA*, (*tA*) *deca su plakalA*, (*tA*) *polja su se zelenilA*, (*tA*) *mišljenja i reagovanja su bilA pozitivnA* i sl., a nije moguće *(*tO*) *nebo i more su se plavilA*; u ovom poslednjem slučaju predikatu se mora dodeliti, umesto „srednjeg“, „muški“ pokazatelj roda: *nebo i more su se plavill*.

Što se „ženske“ kongruencije tiče, ona se dosledno ostvaruje u svim slučajevima kada se u ulozi subjekta rečenice zatekne *j e d n a* imenica sa „ženskom“ gramatičkom odlikom. Ukoliko se, međutim, zateknu dve ili više njih, onda važi ovo pravilo; budu li sve one ne samo po svojim gramatičkim odlikama nego i po značenju „ženske“, i predikatska kongruencija mora biti „ženskog“ tipa; ne budu li — ne mora. Dakle, obavezno je *majka i sestra su ga ispratile*, *Vera i Mira su se vratilE* i sl., s jedne strane, a s druge — pored (običnijeg) *ruža i lala su uvenulE* i sl., može i *krošnja i grane zahvatili su čitavo nebo¹⁷* i sl.

No 3, 1982, 347—378 i *Gender in Slavonic from the Standpoint of a General Typology of Gender Systems*, The Slavonic and East European Review, Vol. 66, № 1, 1988, 1—20). Inače, podrobnija obaveštenja o principima po kojima se uopšte u srpskom i hrvatskom jeziku biraju kongruencijska rešenja pri množinskoj označenosti naći će zainteresovani u radu Dr Josip Silić, *Sintagmatski i paradigmatski karakter gramatičkih morfema*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 13/1, 1984, na str. 108—109.

¹⁷⁾ Primer je preuzet iz rada В. П. Гудков, *Прилог о јправилима конгруенције*, str. 61.

Nemoguće je na ovom mestu mimoći pitanje: otkuda to da se na planu množinske kongruencije predikata baš „muška“ oznaka pokazuje tako prodornom? Do odgovora se dolazi sagledavanjem sledećih okolnosti.

„Muškoj“ oznaci „srednja“ ne može biti konkurent zato što je njen rasprostranjenje sputano onim formalnim pravilima o usaglašavanju završnih *-a*¹⁸. Međutim, čak i kad to pravilo ne bi delovalo, teško je poverovati da bi jezik u predikatskoj kongruenciji forsirao upravo ono običko rešenje koje u atributskoj najviše zapostavlja — od srpskih imenica s atributskim pokazateljem srednjeg roda brojnije su zastupljene danas samo one koje se izvode nasleđenim produktivnim sufiksom (pre svega sufiksom — *nje*), dok je krug ostalih upadljivo uzak i pri tom zatvoren za prinove. Drukčije rečeno, srpski jezik nije u predikatskoj kongruenciji naklonjen srednjem rodu zato što mu to nije ni inače.

I dosledno „muško“, nikad „žensko“ oblikovanje predikata pod okolnostima „mešanog“ roda ima takođe svoju karakterističnu paralelu u onome što se i inače događa pri označavanju „mešanosti“: kad treba objediniti muško i žensko jednim nazivom, a taj je u principu ostvarljiv i u „muškoj“ i u „ženskoj“ formi, ne dodeljuje mu se „ženski“ oblik, nego „muški“ (u *ljudi* i *pobednik* moguće je

¹⁸⁾ Inače, govoreći sa sasvim načelne tačke gledišta, a na osnovu iskustva sa drugim jezicima, ona bi to mogla biti, svakako mnogo lakše nego li „ženska“ oznaka. U tom je smislu tačna procena Ivana Klajna da bi bilo primerenije realnoj situaciji u jezičkom svetu kad bi se uopšte u rečnicima i gramatikama posle „muškog“ roda pominjao prvo „srednji“, pa tek onda „ženski“, a ne obratno, kako se to obično čini — Ivan Klajn, *On Conceptual Neuter*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku XXVII—XXVIII, 1984—1985, na str. 349.

ubrojati i žene¹⁹, dok muškarce nije moguće u žene ili *pobednice*).

U stvari, „muški“ je pokazatelj roda i u srpskom, kao u tolikim jezicima sveta, u načelu semantički neutralniji od „ženskog“²⁰, što ujedno objašnjava njegovu upotrebnu prednost; u nauci se odavno zna da mogućnosti korišćenja jednog jezičkog rešenja stoje u obrnutoj srazmeri sa njegovom značenjskom obeleženošću. S druge strane, to što u množini sasvim sporadično „muški“ kongruencijski pokazatelj potiskuje „ženski“, i to samo pod okolnostima kad date imenice nisu i semantički „ženske“, još uvek ne daje pravog podata za slutnju da razvojni put srpskog jezika po svoj prilici vodi ka potpunoj eliminaciji „ženske“ pluralske kongruencije u korist „muške“²¹; ipak, i pod okriljem množine — to smo ovde jasno istakli — postoje određene „ženske“ upotrebe zone koje, zasad bar, ostaju dosledno potpuno neosvojive.

Leksički parnjaci tipa *pobednik/pobednica, student/studentkinja, udovac/udovica, baptist/baptistkinja* i sl.

¹⁹⁾ Vrlo zanimljiva zapažanja o nekim ruskim jezičkim faktima koja pokazuju kad je imenica sa značenjem 'čovek' primenljiva na žensku osobu, a kad nije iznosi Daniel Weiss u svome radu *Kurica ne ptica, (a) baba ne čelovek*, Slavistische Linguistik 1987 / = Slavistische Beiträge 230/, München 1988, 413—443.

²⁰⁾ Ta semantička neutralnost muškog roda pominjana je dosada u nauci raznim povodima i u raznim prilikama. Nedavno se na nju osvrnuo sasvim umesno i Ivan Klajn, pozivajući se pri tom pre svega na fakta italijanskog i našeg jezika, takva koja ilustruju i ispoljavanje toga fenomena pod okriljem množine — v. Ivan Klajn, *On Conceptual Neuter*, na str. 348—349.

²¹⁾ Tu slutnju je izrekao Greville Corbett u svom (ovde već pominjanom) radu *Resolution Rules for Predicate Agreement in the Slavonic Languages*, na str. 359.

poslednjih godina privlače pažnju stručnjaka, ne samo kod nas, nego i drugde u svetu, iz jednog naročitog razloga. Procvat sociolingvističkih studija pokrenuo je, pored ostalog, i živo interesovanje za to kako se u jeziku reflektuje društveni položaj ženskog dela čovečanstva²². Počeli su se dizati tu i tamo glasovi negodovanja zbog „nepravdi“ koje ljudski rod, svojim govornim postupkom, svakodnevno nanosi predstavicama „slabijeg pola“. Zbog čega, pitaju se, na primer, taki feministički orijentisani lingvisti²³, na tolikim stranama sveta ljudi govore „udovica toga i toga čoveka“, a ne pada im na pamet da kažu i „udovac te i te žene“ (*udovica Petra Popovića* i sl., ali ne i **udovac Ane Popović* i sl.)? Zašto samo za neudatu žensku osobu postoji naziv tipa našeg *gospodica* (engleskog *miss*, nemačkog *Fräulein* itd.); po čemu da neoženjeni muškarci budu poštedeni takvog „razotkrivanja“ u pogledu bračnog statusa²⁴? U sklopu tih i njima sličnih pitanja potežu se i prethodno pominjani imenički parovi. Pojedinci su nezadovoljni zbog neoslobađanja od prakse da se na ženska lica primenjuju „muški“ naziv profesije; zašto ljudi govore *Ona je novinar* i sl. kad je umesnije reći *Ona je novinarka* i sl.? Preporučuju: menjajmo što pre takve na-

²²⁾ U tom je pogledu bio posebno inspirativan članak Robin Lakoff, *Language and Woman's Place*, Language in Society 2, 1973, 45—80.

²³⁾ Pored drugih stručnjaka, termin *feministička lingvistika* upotrebljava i Daniel Weiss u pomenutoj studiji *Kurica ne ptica, (a) baba ne čelovek*, na str. 414.

²⁴⁾ Na pojedinosti toga tipa ukazao je Weiss, koristeći se pri tom prvenstveno materijalom ruskoga jezika; Daniel Weiss, *Frau und Tier in der sprachlichen Grauzone: diskriminierende Strukturen slavischer Sprachen*, Slavistische Linguistik 1984 / = Slavistische Beiträge 184/, München 1985, 317—359, posebno na str. 318—333.

vike, a ukoliko se desi da očekivane „ženske“ imenice u jeziku još uvek nema, treba je što pre stvoriti (dodavanjem odgovarajućeg tvorbenog sufiksa „muškom“ nazivu). Apeli u tom smislu se u našoj i u hrvatskoj domaćoj stručnoj javnosti potkrepljuju obično i činjenicom (često i prvenstveno njome) da imenovanje ženske osobe „muškim“ nazivom dovodi ponekad do odveć rogobatnih sintaksičko-morfoloških iskaza (kakvi su, na primer, ovi, na koje skreće pažnju Vladimir Anić:²⁵ *Ta doktor je lečila, Direktor je došla i sl.*), što je lako uklonjivo doslednjom upotrebom „ženskih“ imenica. Događa se, doduše, i to da je interesovanje za „muško“/„ženske“ leksičke parnjake nepodeljeno poklonjeno jednom jedinom aspektu celokupnog problema — onome koji prosipa nešto više svetlosti na domen „ženskih prava“ (karakterističan je u tom pogledu stav, recimo, Svenke Šavić; njega olicava pitanje koje ona sebi postavlja, ne nalažeći mu odgovora, pošto nas je upoznala sa rezultatima ankete o tome kako Novosadani i Zagrepčani primjenjuju „muške“/„ženske“ nazine univerzitetskih zvanja na ženska lica: „Ostaje... otvoreno pitanje: da li je žena koja je zaposlena

²⁵⁾ Dr Vladimir Anić, *Rod i spol u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 13/1, Beograd 1984, na str. 8. Ovakve se konstrukcije teško mogu odomaćiti u svakodnevnoj upotrebi zbog njihove očigledne negramatičnosti, koja je u posebno visokom stepenu zastupljena u prilikama kada je uz imenicu iskazan atribut; upravo je nemoguće takvu sintaksičku vezu prebaciti u zavisan padež, tj. kazati, recimo, **Tu doktora samo juče sreli, *Toj doktoru su doveli onog bolesnika i sl.* Sa problemom neiskazivosti „muške“ imenice i njenog „ženskog“ atributa u zavisnom padežu suočava se i ruski jezik, gde je inače, kad je posredi nominativ, takva sintaksička veza potpuno prihvatljiva (up. *naša vrači* i slične primere) — više o tome v. Daniel Weis, *Frau und Tier in der sprachlichen Grauzone: diskriminierende Strukturen slavischer Sprachen*, na str. 326.

na fakultetu stvarno ravnopravna sa svojim kolegama ako se NAZIVI za njeno zanimanje i funkcije dosledno koriste u spontanoj komunikaciji među sagovornicima? Odnosno, da li bi ona više bila ravnopravna u novosadskoj populaciji ako bi se forme ženskog roda od njenog zanimanja doslednije koristile u govoru?²⁶

Povodom svega ovoga, ja bih imala sledećih nekoliko zapažanja:

Saglasno sa ostalim opštim imenicama, i nazivi zvanja (profesije) mogu ili imati ili nemati referencijalnu upotrebu, zavisno od date komunikativne situacije. U nauci je već zapoženo da primenljivost „muških“/„ženskih“ leksičkih verzija tih naziva nije u oba slučaja jednaka²⁷.

Referencijalna upotreba podrazumeva individualizovanost imenovanog. Kad se o ljudskom rodu radi, individualizacija uključuje i svest o polu date osobe. Otuda onaj ko nešto govori o ženskoj individui spontano nastoji da njenu osobinu 'biti žensko' privede na odgovarajući način sabsednikovoj pažnji. Ako ne zna kako se ona zove, ili mu nije važno da to saopšti, a zna joj titulu, koja je pri tom lako iskaziva u „ženskoj“ leksičkoj verziji, poslužiće se tom ver-

²⁶⁾ Dr Svenka Savić, *Pragmatički aspekti roda nomina agentis u srpsko-hrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 13/1, Beograd 1984, na str. 257.

²⁷⁾ Fakta slovenskih jezika je s te tačke gledišta s uspehom osvetljavao američki lingvista Robert Rothstein. Sa njegovim istraživanjima na toj strani šira jugoslovenska stručna javnost je prvi put neposrednije upoznata onda kada je u Zagrebu objavljen rezime njegovog referata posvećenog VIII međunarodnom kongresu slavista: Robert A. Rothstein, *Rodzaj gramatyczny a referencyjność*, VIII međunarodni slavistički kongres. Zagreb 3—9. IX 1978. Ljubljana. Knjiga referata — Sažeci II, Zagreb 1978, na str. 756.

zijom: *Uđite, čeka Vas doktorka, Profesorka je upravo otišla na čas i sl.* Ima, naravno, prilika kad nije dovoljno izreći samo zvanje dotične. U tom slučaju se dodaje podatak o imenu i prezimenu, ili samo o prezimenu, ili samo o imenu.

Ukoliko se prvo ostvari, a ime je pri tom po leksičkom tipu nedvosmisleno „žensko“, onaj ko govori može da se po slobodnom izboru opredeli bilo za „žensku“, bilo za „mušku“ verziju titule: *Pitala za Tebe profesorka Vera Petrović, Treba to predati lektorki Danici Vasić i sl.*, odnosno *Pitala za Tebe profesor Vera Petrović, Treba to predati lektoru Danici Vasić i sl.*, budući da se kongruencijski pokazatelj normalno usklađuje s „ženskim“ ličnim imenom, te никакve zabune ne može biti. Zabunu oko pola imenovag lica, u principu gledano, omogućuje samo prezime bez ličnog imena, odnosno takvo ime koje pristaje kako ženskoj, tako i muškoj osobi (*Saša, Brana i sl.*)²⁸⁾. U takvim slučajevima, da bi se pokazalo da je o ženskom licu reč, naziv zvanja se obavezno „ženski“ oblikuje: *Pitala za Tebe profesorka Petrović, Pozdravlja Vas doktorka Saša Petrović i sl.* Ostaviti tu kongruencijskom pokazatelju da on sam, „ženskim“ rešenjem sopstvenog obličkog lika, saopštava potrebni podatak '(nije muško nego) žensko' značilo bi ogrešiti se o pravila koja važe u jeziku: srpski nikad svojim „muškim“ imenicama ne pridodaje „ženski“ kongruencijski refleks u predikatu. U načelu bi se moglo očekivati da će lično ime „ženskog“ tipa i

²⁸⁾ Takvih „dvorodnih“ ličnih imena ima i drugde u slovenskom jezičkom svetu (up., recimo, u ruskom *Василек пришел/Василек пришла* i slične primere), pa i šire (up. „dvorodna“ rumunska obrazovanja tipa *Gabi, Gigi, Viki* — V. Vascenco, *La catégorie du genre commun dans les langues slaves de l'est et dans le roumain*, IX международный съезд славистов. Резюме докладов и письменных сообщений, Москва 1983, на str. 133).

van spoja s prezimenom dopuštati punu slobodu izbora u pogledu „muške“/„ženske“ verzije naziva zvanja. Međutim, i tu se po pravilu bira „žensko“ leksičko rešenje: *Pitala za Tebe profesorka Vera, Ovo treba odneti lektorki Danici i sl.* Objasnjava koja se za ovo mogu dati su nedvosmisleno sociolingvističkog karaktera. U neoficijelnim prilikama, konkretne pojedince pominjemo ili po imenu (odnosno imenu i prezimenu; samo muškarce i po prezimenu bez imena) ili po zvanju, s tim što tada naziv zvanja funkcioniše kao svojevrsno lično ime: *Profesor se još nije vratio s puta, Lektorka još nije završila posao* i sl. Kad su priliike zvanične, titula se obavezno udružuje s imenom i prezimenom. Kad one to nisu, spoj naziva zvanja samo s ličnim imenom dolazi kao umesno rešenje po pravilu tamo gde ima nekoliko osoba koje to zvanje nose, pa treba precizirati na koga se misli. Tako, na primer, u sredini u kojoj postoje dve ženske osobe kojima se studenti obraćaju sa *profesorko* (ili *profesorice*)²⁹, jedna Vera, a druga Milica, češće će se čuti izjave tipa *Ja sam polagala kod profesorke Vere, a kod profesorke Milice imam samo kolokvijum* i sl. Jednom rečju, tu se dodavanjem podatka *Vera/Milica* doprinosi identifikovanju lica o kome se radi tačno u onom smislu u kojem se to inače postiže dodavanjem prezimena uz lično ime (up. *Rekao mi je to Mića. — Koji Mića? — Mića Radovanović*). U ovakovom kontekstu razmatranja valjalo bi, uostalom, obratiti pažnju i na sledeće: nije svaki naziv zvanja jednakostvarljiv u službi oslovljavanja. Na primer, od triju reči za

²⁹⁾ „Muški“ vokativ *profesore* se u ovakvim slučajevima izbegava zato što je pri neposrednom obraćanju referencijalni naboj upotrebljene opšte imenice tako veliki da prečutkivanje osobine ‘biti žensko’, koja odlikuje „prozvano“ lice, izgleda neumesno.

„činove“ po univerzitetskoj hijerarhiji — *asistent(kinja), docent(kinja), profesor(ka)* samo je poslednja obična u vokativnoj upotrebi, dok prethodne dve nisu (ja, na primer, tokom svoje dugogodišnje karijere univerzitetskog nastavnika nikad nisam čula da se neko nekome obraća izricanjem zvanja *asistent(kinja), docent(kinja)* u vokativnom obliku). Ovakvo stanje stvari ima, očigledno, neposredne veze sa nejednakom semantizacijom pomenutih naziva (karakteristična je, naime, činjenica da student, za čoveka koji mu drži nastavu, ne može reći **On mi je docent*, a može *On mi je profesor*). O svim ovim³⁰, i još ponekim okolnostima trebalo bi pomno voditi računa pri razmatranju sADB „muško“/„ženskih“ leksičkih parova na našem jezičkom tlu.

U te „još poneke okolnosti“ spada, pre svega, činjenica da ni u našem jeziku, kao i u tolikim drugim, princip organizovanja „muško“— „ženskih“ leksičkih parova nije dosledno primenjivan, tako da se javljaju (više ili manje bro-

³⁰) Povodom ovde izloženog razmatranja o ulozi prisustva ličnog imena odnosno prezimena uz opštu imenicu sledi jedna napomena. U svome (ovde već navedenom) radu *Pragmatički aspekti roda nomina agentis u srpskojhrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku*, na str. 249, Svenka Savić objašnjava da su saznanja o rasprostranjenosti „ženskih“ imenica, o kojoj saopštavaju tabele objavljene na str. 250—251, dobivena pomoću ovako formulisanih kontrolnih rečenica „Profesore/profesorko (profesorice) X da li biste bili ljubazni...“ (= oslovljavanje), „Priča kolega drugom kolegi ‘Danas sam sreo na hodniku asistenta/asistentkinju X’“ (= evokacija), „Ovo je docent/docentkinja (docentica) X“ (= identifikacija). Ne kaže nam se, međutim, pri tom šta bi tu trebalo da bude ovo X — samo lično ime (i kakvo — tipično „žensko“ ili i „dvorodno“?), ili samo prezime, ili zajedno ime i prezime? Budući da su upravo ti podaci bitni, a da se oni ne daju, priložene rezultate izvršenih istraživanja treba primiti s odgovarajućom rezervom. Očigledno bi korisno bilo ponoviti anketu, s tim što bi se tom prilikom sa najvećom pažnjom unela sva neophodna preciziranja u kontrolne rečenice.

jni) izuzeci, a koji konkretno — to varira od jezika do jezika (Rusi, recimo, govore, pored блондинка i блондин, a mi samo *plavuša*, ali zato mi raspolažemo parom *naučnik/naučnica*, a oni ne — kod njih je dosledno *ученый*; ni Englezi nemaju „žensku“ izvedenicu za svoje *friend*, ali zato obezbeđuju razlikovanje po polu parom *murderer/murderess*, dok je kod nas upravo suprotno — postoji par *prijatelj/prijateljica*, a *ubica* je usamljeno leksičko rešenje). Feministički orijentisanim lingvistima ne smeta, naravno, to što je „ženska“ reč *plavuša* ostala bez svog „muškog“ parnjaka i što se *ubica* dvorodno ponaša. Oni su pre svega zainteresovani za onaj sektor vokabulara pod čije se okvire smeštaju nazivi ljudi po takvom profesionalnom angažmanu koji je danas jednako dostupan predstavnicima oba pola. U tom sektoru ima zaista mnogo upadljivih nedoslednosti u pogledu parnih kreacija „muško“— „ženskog“ tipa. Muška strana tu po pravilu ostaje neoštećena (što, razume se, ne isključuje izuzetke — v. *medicinska sestra* kojoj je uskraćen **medicinski brat!*³¹⁾); „stradanja“ se tiču ženske strane.

Što baš tako stoje stvari, a ne obratno, sasvim je razumljivo. Žena se tek naknadno našla izjednačena s muškarcem u mogućnostima izbora profesija, a jeziku uvek treba nešto više vremena za to da svojim sredstvima „preslika“ široko usvojenu socijalnu novinu. Biće važno (ne samo, čak i ne toliko sa lingvističke, koliko sa sociološke, odnosno kulturološke tačke gledišta) detaljno ispitati kojim su redom prodirale u upotrebu „parnjačke“ izvedenice u službi naziva

³¹⁾ Na taj se izuzetak skreće pažnja u radu Dr Vladimir Anić, *Rod i spol u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje*, na str. 10.

za one ženske osobe čija profesionalna delatnost nije pretežno manuelnog karaktera niti podrazumeva obavljanje vladarskih dužnosti. Koliko je meni poznato, najstarija od takvih „parnjačkih“ imenica na našem tlu je *nastavnica*, a primenjivana je, još od srednjeg veka, na Bogorodicu (*богоматијери и наставници нашеи* piše sv. Sava, koji se, naravno, služio i odgovarajućim „muškim“ oblikom *nastavnik* — v. Daničićev *Рјечник из књижевних старина српских*, Beograd 1863, pod odgovarajućim odrednicama). Inače, kad su se počele brojnije izvoditi „ženske“ forme od „muških“ naziva po profesiji, to prvo bitno uopšte nije bilo s namerom da se osigura „ženski“ termin za žensko lice datog zvanja, nego zato da bi se i žena na odgovarajući način imenovala prema zanimanju svoga muža — *учитељевица* je bio naziv učiteljeve žene, *popadija* sveštenikove itd. I prezimena predstavnica ženskog roda su u tim vremenima obavezno oblikovana s pogledom na „mušku stranu“ — na oca, odnosno muža; nije se govorilo, kao danas, *Ana Marković, Julijana Popović* i sl., nego *Ana Markovića, Julijana Popovića* i sl. (ovakva rešenja još uvek nalazimo na terenu narodnih govorova). Tada je, uostalom, bilo sasvim obično žensku osobu pominjati, pa čak i oslovljavati, isključivo po prezimenu, uz obavezu da se pri tom, izborom odgovarajućeg sufiksa, iskaže da li je ono njen devojačko ili joj sleduje po mužu — up. *Markovićevo, Popovićevo* i sl. nasuprot *Markovićka, Popovićka* i sl.³². Danas se ovaj princip doslednog obličkog

³²⁾ Up. umesnu opasku Ivana Klajna: „*Ana Marković* morala je našim dedovima zvučati besmisleno, kao kad bismo mi rekli „onaj Ana“: Marković može biti samo muškarac, a žena je *Markovićeva*, odnosno, ako je uodata, *Markovićka*“ — Ivan Klajn, *Jezik oko nas*, Beograd 1980, na str. 105.

razlikovanja više ne poštuje. Vremenske granice izvršene promene nisu, međutim, od nas baš tako udaljene; ja, na primer, dobro pamtim usamljene pojedince — pripadnike generacije Beograđana rođenih oko 1900. godine — koji su me oslovljavali sa *Ivićka*.

Pominjem ovde ove pojedinosti zbog pouke koja se može izvući: ona oblast naše izražajne kulture kojoj je naglašeno svojstvena sociolingvistička dimenzija prilagođava se sama po sebi, sa kraćim ili dužim kašnjenjem, zahtevima novog vremena, njegovih potreba i vrednovanja. Istina je da nama danas treba mnogo novih „parnjačkih“ leksičkih obrazovanja kako bismo, gde je to zaista umesno, izborom „ženske“ imeničke forme, na gramatički najprihvatljiviji način, neku datu žensku osobu imenovali po njenoj profesionalnoj angažovanosti. Jedino pitanje koje se tu postavlja glasi: da li bismo morali posebno nastojati na tome da se proces popunjavanja vokabulara u tom konkretnom detalju što brže i što temeljitije obavi? U nekim sredinama, zagrebačkoj pre svega, preteže upravo to opredeljenje, pa se zdušno preduzimaju odgovarajući koraci³³. U tamošnjoj stručnoj literaturi, povodom već postignutih rezultata na tom području normativne delatnosti, nedavno je čak izložena ovakva zaključna tvrdnja: „I ovdje (tj. u oblasti „parnjačkih“ obrazovanja o kojima je reč — M.I.) ta dva

³³⁾ „Doslijednu upotrebu ženskog roda imenice koja označuje zvanje kad ga vrši žena propisuju puristi u hrvatskoj standardnoj varijanti srpsko-hrvatskoga dijasistema i tako, istini za volju nenamjerno, slijede pravac koji bi ženski pokret pozdravio. Oni time sankcioniraju težnju, vrlo živu u razgovornom jeziku i koja vrlo lako ulazi u pisani standard, tako da imamo potvrda za imenice ženskog roda kao što su atašica, mecenatkinja, sutkinja itd.“ — Damir Kalogjera, *O jeziku i spolu*, Delo XXVII, br. 4, 1981, na str. 49.

oblika hrvatskog ili srpskog dijasistema (hrvatski i srpsko-hrvatski književni jezik) pokazuju samostalan i ujedno različit put razvoja³⁴. Oprez, međutim, koji je zasad, kad se o ovom problemu radi, karakterističan za druge sredine, ipak nije bez osnova. Ljudi ponekad zaustavlja da po uobičajenom tvorbenom modelu pretvore „mušku“ imenicu u „žensku“ to što bi im dobiveno leksičko obrazovanje izazvalo asocijaciju — ne sa ženskom osobom na određenom radnom mestu, nego sa mašinom kojom se takav rad obavlja (slučaj, recimo, forme *brojačica*, koja se izvodi od *brojač*, tj. od naziva za određenu vrstu bankarskog službenika³⁵). Poneke su se „ženske“ izvedenice, od onih koje imaju već duži staž u jeziku, uvrežile u našoj kolektivnoj svesti pre svega kao nazivi tipa 'supruga onoga koji se bavi tim i tim'; kako ih sad odjednom, po dekretu gramatičara, semantički tako preorientisati da počnu označavati žensko lice koje obavlja takvu i takvu delatnost (slučaj imenice *oficirka* na primer)? Ne bi bilo zgodno ni dodeliti im status polisemičkih leksičkih jedinica pa da mogu označavati, već prema datoј prilici, sad jedno, sad drugo³⁶ (u tom su smislu dvoznačne redovno „ženske“ vladarske titule, što se može i raz-

³⁴⁾ Eugenija Barić, *Mocijski parnjaci i njihova upotreba*, Rasprave Zavoda za jezik knj. 13, Zagreb 1987, na str. 17.

³⁵⁾ V. Svetlana Berislavljević, *Jezik i pol: titule i zanimanja žene u banci*, Prilozi proučavanja jezika 22, Novi Sad 1986, na str. 129.

³⁶⁾ Povodom toga Kaloder je primećuje: „Sociolingvistički je indikativna činjenica da nazivi generalica i kapetanica u tom značenju (tj. u značenju supruga generala odnosno kapetana — M. I.) nestaju u urbanoj govornoj upotrebi zbog opasnosti nesporazuma s obzirom na to da sve više žena ima činove kapetana i generala, pa naziv generalica postaje dvomislen“ — Damir Kalogjera, *n.d.* na str. 48.

umeti — čak i kad sama ne vlada, kraljica je ipak neka „vlast“, samim tim što joj je muž kralj; a kakve veze ima supruga oficira sa obavljanjem vojnih dužnosti?). Još je veća nevolja sa morfološkim preprekama da se udovolji potrebi za „parnjačkim“ leksičkim formama; na koji način, recimo, *rukovodioca* pretvoriti u takvu „žensku“ imenicu koja bi se svima činila prikladno skrojenom, prihvatljivom? Dešava se, uostalom, i to da je „žensku“ imenicu vrlo lako izvesti od „muške“, i da se ona, štaviše, već upotrebljava, ali s afektivnim, šaljivim prizvukom, što otežava njen korишћenje u ozbiljnim prilikama (takva je, po saopštenju Svenke Savić³⁷, sudbina izraza *dekanica* u novosadskoj univerzitetskoj sredini). Jednom rečju, koliko je meni poznato, niko nema, i ne bi ni smeо imati ništa protiv toga da se „ženski“ sektor vokabulara bogati³⁸, ali su mnogi, s razlogom, opredeljeni

³⁷⁾ Svenka Savić, *n.d.*, na str. 255.

³⁸⁾ Eugenija Barić (*n.d.*, na str. 17) ističe da Božo Čorić u svojoj knjizi *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku* (Beograd 1982) „unatoč utvrđenom bogatstvu mocijskih sufikasa za oznaku ženskog spola i unatoč brojnim rječničkim (književnim i dijalektalnim) potvrđdama, ostaje na stanovištu da je muški član profesijskih parova uvijek dovoljan za oznaku oba spola“, ali pri tom ne navodi stranicu na kojoj se nalazi Čorićevo izjašnjavanje o tome. Po mom utisku, njegovo izlaganje ne daje pravog povoda za tvrdnju da se on postavlja kao protivnik „ženskih“ imenica. Evo dveju njegovih opaski koje mi izgledaju karakteristične za njegov stav o celom problemu: „Nazivati danas ženu *dobrim trgovcem* nije izraz društveno-jezičke neravnopravnosti, već proširenog značenja naziva tipa *trgovac*“ (str. 14, nap. 28); „Upotreba naziva za lice muškog roda za ženu sasvim je obična u srpskohrvatskom jeziku i u slučajevima kad im u principu koreliraju movirana feminina. Teško je objasniti kad se i pod kojim uslovima javljaju ženski nazivi, kao što je teško objasniti česta kolebanja u upotrebi muških i ženskih naziva u primeni na lica ž. pola, kao na primer: *vlasnica* — *vlasnik*, *predsednica* — *predsednik*, *šampionka* — *šampion*, *studentkinja* — *student* itd.“ (str. 14).

za to da se ne prenaglijuje s prisilnim intervencijama. Očekuju spontano narastanje leksičkog fonda u tom pravcu, uviđajući da do njega neminovno mora doći, pa hteo to ko ili ne hteo. Zaživeće *dekanica* bez trunke šaljivog u sebi, pojaviće se i *rektorica*, čim ženski soj bude masovnije zauzimaо položaje dekana i rektora (što zasad još uvek nije slučaj). Iskrسavaće, naime, sve češće situacije, pri referenciјalnom imenovanju, kада se pokazuje probitačnjim, ne iz feminističkih, već iz kongruencijskih razloga, mimoći „mušku“, pa se poslužiti „ženskom“ imenicom. A u prilikama kad iskaz nije referenciјalan, stvari će se i nadalje rešavati sasvim drukčije.

Eugenija Barić je obavila jedan koristan posao — saставila spisak situacija u kojima se, čak i u zagrebačkoj sredini, „muške“ imenice spremno primenjuju na ženska lica³⁹. U svim tim slučajevima referenciјalna označenost izostaje, a namera je onih koji dati „muški“ naziv potežu da se ovaj primeni na predstavnike oba pola, bez diskriminacije. Pošto je ta namera posredi, kako bi drukčije i mogli postupiti? Samo je „muška“ leksička forma značenjski neobeležena po kriteriju pola;⁴⁰ „ženska“ se nikako ne bi mogla odnositi i na muškarca.

³⁹⁾ V. Eugenija Barić, n.d., na str. 255.

⁴⁰⁾ Našim domaćim stručnjacima na to je umesno skrenuo pažnju Božo Čorić (n.d., na str. 13) ovim rečima: „*Trgovac* je naziv za lice po profesiji i odnosi se jednakо i na muškarca i na ženu. Movirani femininum *trgovkinja*, odnosno *trgovka* odnosi se isključivo na lice ženskog pola. Muški korelativ je, dakle, u pogledu pola neutralan, tj. kod njega je oznaka pola odsutna. Iz ovoga proizilazi da je movirani femininum u podrazredu naziva za lica vršilaca određenih radnji, imalaca zanimanja i zvanja, pripadnika određenih socijalnih grupa i sl. *markirani član* mocionog para, a muški korelativ *nemarkirani član*“.

Kad se predstavnici određenih profesija pominju sa svim uopšteno, tj. samo kao takvi, a ne kao konkretni pojedinci, po pravilu se na njihov pol ne obraća pažnja. A ako je ipak potrebno naglasiti da se baš o ženskim osobama radi, potežu se specijalna (apozitivna) leksička obrazovanja tipa *žena lekar*, *žena režiser* i sl. zbog toga što normalna „ženska“ verzija naziva nosi sobom referencijalnu konotaciju — up. *Ženu lekara taj zaostali svet još nije video*, *Žena režiser ima tu manje problema od svoga kolege* sa *Lekarku taj zaostali svet još nije video*, *Režiserka ima tu manje problema od svoga kolege* i sl. Ukratko, nereferencijalno kazivanje ima neke svoje posebne gramatičke zakonitosti o kojima takođe treba pažljivije nego dosada voditi računa pri raspravljanju o „parnjačkim“ imenicama i njihovoј primenljivosti na ženski deo čovečanstva.

A da li bi taj „deo“ bio više izjednačen s muškarcima time što bi mu se, pri identifikaciji, u predikatu, titula dosledno iskazivala „ženski“ (*Ona je lekarka*, *Ona je profesorka* i sl.) umesto „muški“ (*Ona je lekar*, *Ona je profesor* i sl.)? Ne bi; čak naprotiv — insistiranjem na činjenici da je u datom slučaju predstavnik imenovanog zanimanja po polu žensko ne naglašava se jednakost ljudi iste profesije, nego njihova različitost. Jednakim ljude iskazujemo onda kada se služimo nazivom koji ne ističe ničiji pol, nego ravnopravno sobom „pokriva“ kako muško, tako i žensko biće. Takvom sposobnošću neutralnog semantičkog „pokrivanja“ raspolaže upravo „muška“ imenica. Nju je jezik izdvojio privilegijom svojevrsne dvoznačnosti, tj. mogućnošću da, zavisno od komunikativnog konteksta, bude u jednim prilikama primenljiva isključivo na muškarce, a u drugim na predstavnici-

ke oba pola; kad je za žensko lice vežemo, mi smo, u stvari, samo iskoristili, na pravi način, tu drugu njenu upotrebnu mogućnost.

Nećemo li sad možda protestovati još i zbog toga što se to „skupno“ (tj. neutralno) značenje nije našlo u okviru „ženske“ imenice nego „muške“?

NEKI PROBLEMI KVANTIFIKACIJE SAGLEDANI IZ VIZURE SRPSKIH (A DONEKLE I ŠIRE SLOVENSKIH) JEZIČKIH DATOSTI*

Ovde će u najsazetijem vidu biti izloženi neki problemi od šireg teorijskog interesa koji se tiču kvantifikacije, a koje odgovarajući opisi srpskih (i šire slovenskih) jezičkih prilika po pravilu propuštaju da osvetle.

(1) Slovenski jezici imaju i neke svoje, tipično slovenske načine iskazivanja količine koje bi trebalo revnosno stavljati na uvid lingvističkoj javnosti budući da se njima u neslovenskom jezičkom svetu ne nalazi uvek odgovarajuća paralela.

*¹) Ovaj tekst se ovom prilikom prvi put objavljuje. On najvećim delom obuhvata razmatranja koja sam već publikovala u radovima pod naslovom: *O pewnych problemach kwantifikacji charakterystycznych dla słowiańskiego świata językowego*, Liczba, ilość, miara, Materiały Konferencji naukowej, Warszawa 1973, 37—40; *O nekim sintaksičkim konstrukcijama s kwantifikatorima u standardnom srpskohrvatskom*, Južnoslovenski filolog XXX, sv. 1—2, 1973, 329—335; *On 'dual' human nouns*, Problemy opisu gramatycznego języków słowiańskich, Polska akademia nauk — Instytut języka polskiego, Warszawa 1991, 81—83.

Pri poređenju s engleskim, na primer, ispostavlja se da su slovenske upitne reči po pravilu dvomislene u pogledu (a) izbrojivosti / (b) neizbrojivosti količine za koju se pita. Engleski, naime, raspolaže sa dva posebna leksička rešenja — (a) *many* i (b) *much* — pa jednim signalizuje situaciju (a), a drugim situaciju (b). Ničeg sličnog nema na slovenskoj strani, tj. engleskim upitnim izrazima *how many?* / *how much?* odgovara tamo dosledno jedno isto leksičko rešenje i za (a) i za (b): u srpskom *koliko?*, u poljskom *ile?*, u češkom *kolik?*, u ruskom *сколько?*...

(2) Pitanja koja započinju kvantifikatorom odnose se ili (1) na neki dati entitet kao takav — tada imamo posla s entitetskom kvantifikacijom, ili (2) samo na neku datu dimenziju nekog datog entiteta — tada je posredi dimenzionalna kvantifikacija. Ima među slovenskim jezicima takvih koji iskorišćavaju za oba slučaja istu upitnu reč (up. u srpskom *Koliko ljudi...?* / *Koliko visok...?*) i drugih koji biraju posebno leksičko rešenje za slučaj (1), a posebno za slučaj (2) (up. u poljskom *Ile osób...?* / *Jak wysoki...?*). O toj mogućoj nesaglasnosti oličenoj u neobelodanjivanju / obelodanjivanju razlike između entitetske i dimenzionalne kvantifikacije trebalo bi takođe dosledno voditi računa pri sastavljanju odgovarajućih kontrastivnih jezičkih opisa.

(3) Predstavnici slovenskog jezičkog sveta imaju u svom leksičkom fondu brojne izraze koji, pored označavanja kvantiteta, nose u sebi i neke druge, specifičnije informacije — naše i poljsko *dvoje* (*dwoje*), na primer, informaciju 'dva ljudska stvora od kojih je jedno muško, drugo žensko', a *oba* obaveštenje o tome da količina 'dva'

oličava sobom bezostatka, kompletno, broj onih entiteta o kojima se u datom slučaju radi.

Kad je već reč o oblicima *dvoje* i *oba*, dodaćemo da je u našem jeziku podatak o „mešanosti“ polova iskaziv i onda kad su u pitanju količine veće od ‘dva’ — up. značenje obrazovanja tipa *troje*, *četvoro*, *petoro...*, što važi takođe i za informaciju o kompletnosti one količine koja u datom slučaju dolazi u obzir — up. *sa *Dao sam mu SVE TRI jabuke i Primio je SVA ČETIRI pisma*. Pada u oči da se, kad je ovo drugo posredi, ta dodatna specifična informacija ne obelodanjuje morfološkim preinačavanjem uobičajenog naziva za datu količinu kao u prethodno pomenutom slučaju (*tri* → *troje*, *četiri* → *četvoro* itd.), već se željeni cilj ostvaruje s intaksičkim putem — udruživanjem datog brojnog izraza s odredbom *sav* (*tri* → *sva tri*, *četiri* → *sva četiri* itd.). I ovaj, baš kao i svaki drugi supletivni odnos koji se, pri obavljanju istovetnog signalnog zadatka, uspostavlja između jednog određenog morfološkog i jednog određenog sintaksičkog postupka spada u gramatičke pojave od šireg naučnog interesa; nauka, naime, teži, između ostalog, i za tim da spozna kad se sve, kako i pod kojim okolnostima javlja supletivizam ovog tipa.*

(4) Primenjujući princip značenjskog osložnjavanja pri kvantifikovanju, pojedini su slovenski jezici „uključili u igru“ izvesna leksičko-morfološka obrazovanja kojima se na nekim drugim stranama slovenskog jezičkog sveta ne može naći odgovarajuća paralela. Tako se, na primer, u srpskom nisu otelotvorili neposredni prevodni ekvivalenti poljskih obrazovanja *kilkoro* (značenje: ‘nekoliko, i to od raznih vr-

sta, od oba pola') i *kilkanaście* (značenje: 'jedan izvestan broj — otprilike jedno tuce').

Značenje približnog dosezanja određene količine iskazivo je, doduše, i u srpskom jeziku rečju čiji leksičko-morfološki lik takođe ne podseća ni na jedan naziv određenog broja. Radi se o izrazu *nekoliko*. Njega je Vuk Karadžić upotrebljavao držeći se striktno sledećeg pravila (što, međutim, današnji predstavnici standardnog jezika uglavnom ne čine): toj se leksičkoj jedinici dosledno dodeljuje priloška forma (i njoj odgovarajuće gramatičko ponašanje) ako treba imati u vidu količinu veću od četiri (*nekoliko ljudi* kao *mnogo ljudi*), a kad treba signalizovati da je posredi količina manja od pet, primenjuje se kongruencijsko—paradigmatski postupak koji odgovara konstrukciji s brojem *dva*: *nekolika čoveka* kao *dva čoveka*.

Značenje 'otprilike toliko i toliko' u srpskom je, osim toga, moguće iskazati i nakalemnjivanjem tvorbenog sufiksa — *ak* na reč *deset* (*deset* → *desetak*) i sve one njene izvedenice koje nju u njenom integralnom leksičkom liku čuvaju u završnom delu svog leksičkog oblika (*dvadeset* → *dvadesetak*, *pedeset* → *pedesetak* i sl.), kao i na reč *stotina* (*stotina* → *stotinak*). Ostali brojni izrazi nemaju, međutim, takvu derivacionu mogućnost; kad su oni posredi, značenje približnosti obelodanjuje se sintaksičkim putem — postavljanjem odgovarajuće odredbe uz dati brojni izraz: *JEDNO pet*, *OKO šesnaest*, *SKORO dvadeset i četiri*, *PRIBLIŽNO hiljadu* i sl.

Treba poželeti što podrobnije upoznavanje nauke sa konkretnim leksičko-gramatičkim mogućnostima svakog, ne samo slovenskog jezika ponosa u pogledu udruženog sig-

nalizovanja značenja količine i još kakve druge, dodatne informacije, posebno one koja se tiče svojstva približnosti; podaci sakupljeni na toj strani bili bi dobrodošli u nekim obuhvatnijim, opštelingističkim razmatranjima.

(5) Odnos između neke date pojave *X* i neke date količine *Y* može u nekim slučajevima biti tako ustrojen, pa shodno tome i isказан, da ga učesnici komunikacije poimaju ili kao informaciju (a) 'sve što je *X* raspoređuje se na ravni prostora i vremena isključivo u količini *Y*', ili kao informacija (b), 'sve što je *X*, a što se svaki put količinski svodi na *Y*, biva sukcesivno raspoređeno na ravni prostora i vremena'. Obe se te informacije obelodanjuju u našem jeziku istim signalnim sredstvom — leksičkim oblikom *po*, s tim što se u (a) slučaju reč koja sa *po* obrazuje sintaksički spoj *ne udvaja*, a u (b) slučaju *udvaja*: (a) *Tu su jabuke, svako neka uzme PO JEDNU /* (b) *JEDNU PO JEDNU — pojede ti on sam sve jabuke!*

Po se i u drugim slovenskim jezicima iskorišćava u tu istu svrhu, ali razlikovna uloga udvajanja brojnog izraza kojem je pridodata *po* dosledno izostaje u nekim delovima slovenskog jezičkog sveta¹⁾. Uz srpski se, naime, u ovom pogledu svrstavaju i svi ostali južnoslovenski jezici (up. naše *jedan po jedan* sa makedonskim *eden po eden*, sa bugarskim *edin po edin* i sa slovenačkim *eden po eden*), dok na severnoslovenskim jezičkim prostranstvima karakterističnog udvajanja po pravilu nema (naš izraz *jedan po jedan*

¹⁾ Više podataka o tome naći će zainteresovani u mome radu *O predlogu PO u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog XIX, knj. 1—04, 1951—1952, 173—212, na str. 200.

prevodi se u poljskom, na primer, izrazom *po jednemu*, a u češkom izrazom *po jednom*).

Vredna je pažnje činjenica da, po toj svojoj osobini ne-udvajanja, severnoslovenski jezici stoje „u savezništvu“ sa germanskim jezicima, koji se takođe ne služe reduplicacijom (već značenjsku interpretaciju (b) obelodanjuju drugim načinima — up. nemačko *EINER nach dem ANDERN = JEDAN po JEDAN*), a južnoslovenski, po svojoj osobini udvajanja, sa romanskim (up. rumunsko *UNUL cîte UNUL* ili francusko *UN par UN* koji se ostvaruju kao prevodni ekvivalenti našeg izraza *JEDAN po JEDAN*).

(6) Kao što je poznato², logičari su već odavno upozorili naučnu javnost na interpretacioni problem koji iskrسava ukoliko se, unutar date rečenice, zateknu istovremeno izraz sa značenjem 'neki' u funkciji objekatske, a univerzalni kvantifikator 'svaki' u ulozi subjektske odredbe. Navodeći (po pravilu svi odreda jedan isti, engleski) primer *Every girl likes some candies = Svaka devojka voli neke bombone*, oni su teorijskom razmatranju podvrgli činjenicu da se odnos između pojma 'svaka devojka' i pojma 'neke bombone' može u principu ustrojiti ne na jedan, nego na dva načina, zavisno od toga šta izrazom *neke bombone* treba saopštiti — da li (1) da su posredi bombone od raznih vrsta (u tom slučaju isпада da 'svaka devojka' voli nešto drugo: ova ovu vrstu bombona,

²⁾ Bibliografski podaci o nekim od onih lingvističkih studija koje su, početkom sedamdesetih godina, najviše uticale na to da se u krugoviru jezičkih stručnjaka razglase najvažnija zapoženja logičara o problemu univerzalne kvantifikacije pominju se u mom (ovde već navedenom) radu *O nekim sintaksičkim konstrukcijama s kvantifikatorima u standardnom srpskohrvatskom* na str. 333, nap. 6.

ta — tu, ona treća neku treću vrstu...) ili (2) da se radi o nekoj određenoj uvek istoj vrsti bombona koju jednako voli i devojka *X*, i devojka *Y*, i devojka *Z*.. Dvosmislenost, međutim, ovde postoji samo kao teorijska mogućnost; u govornoj praksi do nje, u stvari, ne dolazi — jezik se uvek postara da bude uveden neki raspozajni znak na osnovu kojeg će biti dovoljno jasno šta je kad u pitanju. Tako se u engleskom, na primer, značenje (2) od značenja (1) razlikuje s uprotstavljanjem pasivne aktivnoj strukturi rečenice (*Some candies are liked by every girl / Every girl likes some candies*), a u srpskom prebacivanjem subjekta u sintaksičku poziciju objekta, odnosno obratno: *Neke bombone voli svaka devojka / Svaka devojka voli neke bombone*.

To dodeljivanje razmeštaju rečeničnog subjekta i rečeničnog objekta uloge gramatičkog sredstva za razlikovanje kvantifikovanja u smislu (a) od kvantifikovanja u smislu (b) upečatljiv je primer drastičnog ogrešenja o princip slobodnog raspoređivanja reči u rečenici, kojeg se srpski, kao slovenski jezik, inače (sa većom ili manjom doslednošću) i dan danas pridržava. Da je srpski jezik očuvao, kao što nije, svoju nekadašnju (iz praindoevropskih i praslovenskih vremena nasledenu) sposobnost morfološkog prestrukturiranja aktivne u pasivnu rečenicu, u čija se raspozajna obeležja ubraja otelotvorene objekta radnje u nezavisnom, a njenog vršioca u zavisnom padežnom obliku (instrumentalu), razmeštaj tih oblika unutar rečenice bio bi od sekundarnog značaja — to šta je u datom slučaju konkretno posredi, tj. da li značenjska interpretacija (a) ili (b), razabiralo bi se dovoljno jasno na osnovu morfološkog lika glavnih imenskih konstituenata

rečenice. Drugim rečima, nepoštovanje pravila o slobodnom redu reči do kojeg dolazi pod ovde opisanim semantičkim okolnostima neizbežna je posledica nepostojanja odgovarajućih morfoloških pokazatelja hijerarhije koja postoji između određenih sintaksičkih pozicija u koje u pasivu do-spevaju vršilac i objekat glagolske radnje; pošto je to već tako, jezik i nema drugog izbora do da u signalnu službu uvede ono jedino što tu još može biti distinkтивно — karakteristični r a z m e š t a j tih pozicija unutar rečenične strukture.

(7) Ukoliko se u ulozi kvantifikatora pojavi leksička jedinica priloškog tipa, koja ne saopštava ništa o razlici između (a) izbrojivosti / (b) neizbrojivosti onoga što podleže kvantifikaciji, signalizovanje te distinkcije preuzima na sebe sintaksička konstrukcija: kad je u pitanju slučaj (a), tj. izbrojiva pojava, imenica ima oblik plurala (*mno-go žena* i sl.), a kad se radi o slučaju (b), singulara (*mno-go trave* i sl.). Situaciju tipa (a) egzemplifikuju svojim ponašanjem imenice u funkciji opštih naziva za pojedinačne entitete, a situaciju tipa (b) one kojima imenujemo gradivne ili zbirne pojmove. Stanje stvari je nešto složenije kad su posredi tzv. apstraktne imenice. Analiza naših jezičkih datosti pokazuje da tu postoji neujednačenost: imenice sa značenjem takvih psiholoških situacija koje mogu imati različite povode i usmerenja priključuju se kategoriji (a) (*mno-go želja, malo briga* i sl.), a ostale kategorije (b) (*mno-go volje, malo snage* i sl.).

Ukoliko je ostvarena pridevska upotreba oblika *mnogo* (što dolazi u obzir samo kad se determinacija ovim oblikom tiče imenica koje nisu *singularia tantum*), onda po

pravilu data konstrukcija ispoljava pluralski paradigmatski lik (*mnoge žene, mnoge knjige i sl.*).

Razliku između one prve konstrukcije sa kvantifikatorom priloškog ponašanja i ove druge u kojoj kvantifikator ispoljava pridevska svojstva oličava činjenica da se samo u ovom drugom slučaju (*mnoge žene, mnoge knjige i sl.*) задрžava svest o pojedinacnom u mnoštvu, dok se u onom prvom (*mnogo žena, mnogo knjiga i sl.*) pluralitet koncipuje kao svojevrsna monolitna *masa*.

Udruži li se apstrakna imenica sa „pridevskim“ *mnogo*, onda je, pored pluralskog, ostvarljiv i njen singularski morfološki lik (dakle, pored *mnoge misli, mnoge nade i sl.* moguće je i *mnoga misao, mnoga nada i sl.*).

Davanje singularskog obeležja konstrukciji u kojoj *mnogo* ispoljava pridevsko ponašanje moguće je i onda kada se insistira na generičkoj upotrebi neapstraktne opšte imenice (*mnoga je majka zaplakala, mnoga je sestra ostala bez brata i sl.*). Do takvog singularskog uobličavanja konstrukcije sa kvantifikovanim nazivom ljudskog stvora dolazi u vrlo specifičnim, ekspresivno markiranim komunikativnim kontekstima.

Među imenicama koje označavaju skupine pojava ima ih od dve vrste prema tome da li označavaju (1) skupinu neuobičenu, nesređenu, dakle difuznog karaktera (*lišće, roblje, vojska, trava*) ili (2) skupinu koja se, za razliku od pretvodne, zamišlja u uobičenoj verziji, kao svojevrsna formacija (*armija, grupa, stado, jato*). Samo se imenice tipa (1) mogu kvantifikovati kao gradivne imenice — dakle, s obeležjem jednine (*mnogo lišća, mnogo vojske i sl.* kao *mnogo vode i sl.*), dok imenice tipa (2) dobijaju pri kvantifikovanju

isključivo obeležje plurala, kao sve opšte (negradiivne) imenice (*mnoge armije*, *mnoga jata* ili *mnogo armijā*, *mnogo jātā* i sl., a nikako **mnogo armije*, **mnogo jāta* i sl.).

(8) U nedovoljno istražene problemske oblasti koje se tiču kvantifikacije spada i pitanje pluralizovanja glagolskih imenica. Pojedinci iz krugova poljskih stručnjaka (na prvom mestu poznati gramatičar Stanisław Szober) nisu propustili da posebno napomenu kako u poljskom imenice kao *cztanie*, *bieganie*, *spanie* nemaju množine. Tako nešto se, međutim, ne bi moglo reći i za odgovarajuća naša obrazovanja: *čitanje*, *trčanje*, *spavanje* — up. *Pavićev roman dopušta NEKO-LIKO ČITANJA, Imao sam oko toga poslednjih dana VIŠE NAPORNIH TRČANJA*, Šef hotelske recepcije nam je naplatio TRI SPAVANJA³⁾, i slične primere. Potrebno bi bilo da se precizno utvrdi za svaki slovenski jezik ponaosob ima li ili nema mogućnosti da pluralizuje ovakve imenice, odnosno, ukoliko je gde pluralizacija u principu ostvarljiva, koje se sve imenice i pod kojim uslovima njoj podvrgavaju.

(9) Poznato je da se čak i lična imena, u određenim prilikama, mogu upotrebiti u množini (up. *Napoleoni su retki* i slične primere). Stručnjaci za opštu semantiku opisali su već odavno okolnosti pod kojima dolazi do ovog fenomena: ličnost o čijem se imenu radi tako je široko-poznata kulturnoj javnosti po određenim svojstvima da se njeno ime (okazionalno) preobraća u leksičku oznaku svakog ljudskog stvora sa sličnim svojstvima. Utvrđeno je, dakle, da je napu-

³⁾ Ovi i svi drugi primeri iz našeg jezika koji se navode u ovom tekstu preuzeti su iz razgovora autohtonih žitelja Beograda.

štanje referencijalnog označavanja (tj. označavanja konkretnog pojedinca) u korist generičkog onaj preduslov koji mora biti zadovoljen kako bi se moglo ostvariti pluralizovanje ličnog imena (*Napoleoni su retki* = 'retki su ljudi sa Napoleonovim sposobnostima'). Međutim, u gramatičkim opisima slovenskih jezika ako se, pri pominjanju gramatičkog ponašanja ličnog imena, i pomene data referencijalna / generička značenjska ustrojenost kao ono što je odgovorno za to ponašanje, po pravilu izostaje svaki osvrt na sledeću, ne manje značajnu okolnost: kad se u nekoj jezičkoj sredini nečije slavno ime dovoljno široko odočaći i u toj svojoj sekundarnoj, poopštenoj značenjskoj verziji, onda se sa njime događa isto ono što i sa svakim drugim opštim nazivom neke date vrste ljudi — moguće je, između ostalog, imenovati njime i konkretnog pojedinca (konkretnе pojedince). Tako je, na primer, neko nedavno, u razgovoru, *Ajnštajnima* (s podsmehom) nazvao dva određena (učesnicima razgovora dobro poznata) pojedinca zbog nečeg što su, u žaru diskusije, jedan drugom izjavljivali: *I tako su se NAŠA DVA AJNSTAJNA prepirala oko te gluposti do kasno u noć*, dok je jedan lekar sa psihijatrijske klinike, na pitanje o tome ima li među pacijentima i takvih čije se duševno obolenje sastoji u umišljanju kako su oni, u stvari, ta i ta slavna ličnost, dao odgovor u kojem se pod datim ličnim imenom podrazumevaju konkretni, ali neidentifikovani pojedinci: *Imali smo dosada na lečenju DVE CARICE MILICE i JEDNOG TESLU* [= 'Imali smo dosada na lečenju dve žene koje su verovale da su *carica Milica* i jednog čoveka koji je umišljaо da je *Tesla*']. Temeljitiјe prikupljanje obaveštenja o rasprostranjenosti poopštene upotrebe ličnog imena i

njenim mogućim vidovima jeste posao koji tek predstoji; njegovo bi obavljanje išlo na dobrobit ne toliko slovenske gramatike, koliko sociolingvistike i kulturologije.

(10) Pošto množinski oblici imenice ne daju sami po sebi precizna obaveštenja o količini onoga što je njome označeno, taj je podatak obično potrebno izreći posebnim brojnim izrazom. U nekim se slučajevima, međutim, i bez upotrebe takvog izraza, samo na osnovu leksičkog značenja date imenice, prepoznaće da je posredi količina od 'dva'.

Ima, naime, u imeničkom vokabularu manje više svakog jezika, pa i našeg, i takvih leksičkih jedinica koje, kad su ostvarene u pluralskom obliku a izgovorene izolovano, tj. van bilo kakvog konteksta, navode čoveka na pomisao o „dualnoj“ množini, tj. o tome da je ono što inače opстоји „u paru“ datom imenicom upravo kao takvo i iskazano: *roditelji* = 'majka i otac', *verenici* = 'dvoje koji su odlučili da stupe u brak', *mladenci* = 'mladoženja i njegova nevesta', *supružnici* = 'bračni par — muž i njegova žena', *cipele* = 'ona dva predmeta koje čovek stavlja na svoje (dve) noge da bi u njima gazio'; *rukavice* = 'ona dva predmeta u koja čovek uvlači svoje (dve) ruke da bi ih zaštитio od hladnoće'... Drugim rečima, dualna interpretacija množinskog oblika ovakvih imenica nije signalizovana nikakvim posebnim jezičkim sredstvom, već je pragmatski uslovljena, tj. ljudi iž iskustva znaju: kad neko pominje, na primer, *svoj boravak kod roditelja*, on misli na dvoje ljudi — na svog oca i na svoju majku; kad kaže: *navlačim cipele*, njemu su pred očima o b e cipele, i „desna“ i „leva“ itd. Upravo iz te činjenice i proizilaze ozbiljni problemi kojima će se

predstavnici nauke, na prvom mestu opšti semantičari, morati kad tad svestranije pozabaviti.

Stvar je, naime, u tome što se i ova „parna množina“, kao takva, može takođe pluralizovati; u primeru, recimo, *Mladenci su nastupali jedni za drugima praćeni radoznalim pogledima okupljenih turista* pod oblikom *mladenci* ne podrazumeva se samo jedan par date vrste ljudi, već neodređeno mnoštvo takvih parova. To ujedno podrazumeva da bi i definicija pojma 'neodređeno mnoštvo' u opštoj semantici morala biti adekvatnije formulisana — tako da sobom obelodanjuje mogućnost neodređenog kvantifikovanja ne samo pojedinačnih entiteta, već i njihovih pojedinačnih „parnih skupina“.

Leksičke jedinice sposobne da svojim pluralskim oblikom iskažu odredeni par nečega koji se, kao takav, ostvaruje u mnoštvu nisu ni malo jednostavne s interpretacione tačke gledišta. Ukazaćemo ovde, ilustracije radi, na ono što se u interpretacionom pogledu može događati s imeničkim oblikom *cipele*.

Taj će oblik izazvati u našoj svesti predstavu o paru ukoliko se ostvari u primeru: *On je inače potpuno spreman, još samo cipele da obuje*, a predstavu o (neodređenom) mnoštvu parova ukoliko primer koji ga sadrži glasi: *On je sve svoje cipele uredno poslagao u taj ormančić*. Ako je, međutim, reč o primeru: *Na sred polja leže razbacane nekakve cipele*, ne možemo biti sigurni kako ga treba razumeti — da li su cipele razbacane u parovima ili leže rasporene.

U istom su smislu semantički komplikovani i oblici „dualske“ množine koji iskazuju ljudske stvorove — kao *roditelji ili verenici*.

Za razliku od obrazovanja *mladenci* (čija singularska verzija *mladenac* imenuje, doduše, muško lice, ali ga ne dovodi u vezu sa sklapanjem braka; tako da se oblik *mladenci* poima kao posebna leksička jedinica sa gramatičkim svojstvima tzv. *pluralia tantum* imenica), množinske forme *roditelji* i *verenici* imaju prema sebi naspramno singularsko obrazovanje: *roditelji* — *roditelj*, *verenici* — *verenik*. Oba ta singularska oblika imenuju muškarca, a razliku između njih čini to što se *roditeljem* može, u određenim prilikama, nazvati i žensko (up. *Ona je u svemu uzoran roditelj*), a *verenikom* ne može. Kad se te okolnosti imaju u vidu, lako je naslutiti da u nekim situacijama izrazi *verenici* i *roditelji* postaju višestruko značenjski neprozirni. Ako, recimo, do nečijeg uha dopre samo odlomak razgovora u vidu rečenice: *Verenici su počeli glasno negodovati*, zar on može odgornuti šta su *verenici* — verenički par, ili verenički parovi, ili prosto nekolicina muških predstavnika vereničkih „dvojnih skupina“? Kako znati, bez ikakvih dodatnih informacija, na koga se konkretno odnosi oblik *roditeljima* otelotvoren u sledećoj izjavi: *Direktor je roditeljima objasnio gde se kupuju takvi formulari*; da li na majku i oca odredenog deteta, ili na nekoliko roditeljskih parova, ili na grupu ljudi sastavljenu od „rasparenih“ roditelja oba pola?

Ima jezika⁴⁾ (naš ne spada u takve) osposobljenih za to da, uvođenjem „u igru“ posebnog sufksa, od naziva određenih vrsta ljudskih stvorova naprave imenice kojima se

⁴⁾ O poljskoj i makedonskoj situaciji u ovom pogledu obaveštava na najkompetentniji način Zuzanna Topolińska u svom poznatom delu *Remarks on the Slavic Noun Phrase*, Wrocław 1981, na str. 67—68.

muški predstavnik date ljudske vrste iskazuje „u paru“ sa svojom suprugom. Tako se u poljskom, na primer, suočavamo sa činjenicom da imenice kao *general* ili *dyrektor* imaju po tom principu derivirana naspramna imenička obrazovanja — *generalostwo* u značenju, 'general i njegova žena' i *dyrektorstwo* u značenju 'direktor i njegova žena'.

U jezicima (među kojima je i naš) zastupljene su i sledeće dve pojave: (a) pluralizovanje i (b) posebnim sufiksalskim sredstvom ostvareno preoblikovanje prezimena muške glave porodice. Takvim se morfološkim postupcima upozorava na: (a) grupno istupanje porodice sa datim prezimenom kao takve i (b) istupanje nosioca prezimena u paru sa svojom suprugom. Tako će se, na primer, u našem jeziku reći ili (a) *Popovići su stigli* ili (b) *Popovićevi su stigli* zavisno od toga ko je u stvari stigao — da li (a) bračni par *Popović* sa decom ili (b) samo njih dvoje.

Na lingvistima je da što detaljnije, u svakom jeziku ponosaob, istraže semantičko-sintakšičko ponašanje svake imeničke lekseme koja se podaje „dualnom“ pluralizovanju; što punija obaveštenost nauke o tome imala bi mnogostrukе pozitivne ishode ne samo na planu opštejezičke teorije, već i u praksi učenja stranih jezika.

(11) Poseban osvrt zaslužuje pluralizovanje tzv. *epistemoloških reči*.

Pod *epistemološkim rečima* podrazumevaju se u opštoj semantici leksički oblici čijom se upotreborom organizuju pitanja koja nam omogućuju spoznaju sveta u kojem živimo: *ko, šta, gde, kad* i sl.

Obično se gubi iz vida da i ove leksičke jedinice mogu dobiti oznaku množine. U našem jeziku kao sredstvo za ta-

kvo pluralizovanje iskorišćava se izraz *sve*. Njegovim postavljanjem iza neke od ovakvih reči dobija se odgovarajući podatak o *mnoštvu* — up. razliku u značenju između primera (A) *KOGA očekujete danas?*, *ŠTA mu treba kazati?* *Od njega ćete saznati GDE se možete raspitati o tome* i primera (B) *KOGA SVE očekujete danas?* *ŠTA mu SVE treba kazati?* *Od njega ćete saznati GDE se SVE možete raspitati o tome*.

Ovoj temi opšta lingvistika dosada nije posvećivala dužnu pažnju, čime se ujedno želi reći da njeni podrobnijsi razmatranje u slovenskoj uporednoj gramatici tek predstoji.

**O ZNAČENJSKOM I OBLIČKOM
USTROJAVANJU JEZIČKIH
JEDINICA**

SEMANTIKA PREDLOGA U IZRAZIMA TIPI SEDETI NA SUNCU/SEDETI U HLADU I SL.*

U primerima kao (1) *Šeta po suncu / Šeta po hladu* i (2) *Leži na suncu / Leži u hladu* izrazi *sunce* i *hlad* stoje u antonimijskom odnosu. U (1) se njihov lokativni oblik oformljuje s istim predlogom, a u (2) sa različitim. Zašto?

Da bi se iznašao pravi odgovor, potrebno je, pre svega, izbliza sagledati leksičko značenje pomenutih, kao i drugih njima sličnih imenica koje spoj s predlogom ostvaruju po istovetnom gramatičkom modelu.

Sve one iskazuju prirodne pojave, od kojih su neke delotvornog karaktera — sunce, kiša, vetar, mesečina i sl. (sunce greje, kiša pada, vetar duva, mesečina obasjava), dok druge nisu — hlad, zavetrina, mrak i sl. Ta razlika koju olicava prisustvo / odsustvo svojstva delotvornosti ne samo što reguliše uspostavljanje odgovarajućih

*¹) Ovaj je rad objavljen 1990. godine u Beču (izdanje Austrijske akademije nauka) u posebnoj svesci časopisa *Wiener Slavistisches Jahrbuch* (naslov sveske: *Croatica-Slavica-Indoeuropaea*).

odnosa među ovim imenicama, već im ujedno određuje mogućnosti semantizacije na sintaksičkom planu.

Ukoliko se jave u konstrukciji sa *po*, njihova se semantičko-sintaksička interpretacija sprovodi po sledećem principu:¹⁾

Izbor pada na taj predlog kad god je potrebno sugerirati ideju o prostiranju radnje, bilo na ravni prostora ili vremena. Šta može konkretno biti posredi, ono prvo (prostor) ili ovo drugo (vreme), to zavisi od leksičkog značenja upotrebljene imenice.

Ako se radi o „nedelotvornim“ pojavama, temporalno tumačenje dobijaju samo nazivi čija se semantička sadržina razume u smislu 'vreme kad nije vidno' — *mrak*, *tama*, *tmina* i sl. (up. *Šeta po mraku* = 'Šeta onda kad je mrak'); u ostalim slučajevima interpretacija je prostornog tipa: *Šeta po hladu i zavetri* = 'Šeta po mestima zaštićenim od sunca i vetra'.

Nazivi „delotvornih“ pojava su, međutim, upotrebljivi u oba smisla — i kao mesne i kao vremenske odredbe. Ovo zato što se njima označava svojevrsno događanje, a ono, kao takvo, pokriva sobom ne samo prostor nego i vreme. Šta će se kad imati pretežnije u vidu — pokrivanje vremena ili prostora, to zavisi od datih komunikativnih okolnosti. Ukoliko se ostvari u sintaksičkom spoju sa mesno protumačenom „nedelotvornom“ imenicom, i „delotvorna“ se neminovno ponaša kao prostorna odredba: *Šeta i po suncu i po hladu* = 'Šeta kako po osunčanim mestima,

¹⁾ Taj je princip ostao neuočen prilikom mojih ranijih razmatranja ovih konstrukcija — v. Milka Ivić, *O predlogu PO u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog XIX, 1—4, Beograd 1951—1952, na str. 180.

tako i po mestima a koja su zaklonjena od sunca'. „Nedelotvorna“ imenica se ponekad čak i ne izgovara; dovoljno je da kontrast prema njoj bude podrazumljiv, pa da mesno određivanje pretegne: *Nemoj da šetaš po suncu, boleće te glava* = 'Nemoj da šetaš po osunčanim mestima, boleće te glava (nego šetaj po mesta zaštićenim od sunca'). U koordiniranom nizu isključivo „delotvornih“ imenica prevagu dobija, naprotiv, temporalna značenjska dimenzija, što je i razumljivo: *Šeta i po suncu, i po vetr, i po kiši* = 'Šeta i onda kad sunce sija, i onda kad vetar duva, i onda kad kiša pada'².

Pri iskazivanju tipično mesnih relacija, izborom predloga *na* prostor se sagledava kao (otvorena, nezaštićena) površina, a izborom predloga *u* kao (zaklonjeno) mesto u unutrašnjosti nečega. Povezujući se sa ovde razmatranim imenicama, *na* i *u* metaforizuju ovu svoju primarnu prostornu semantiku u predvidljivim pravcima — pomoću *na* se tu stavlja pod reflektor pažnje izloženost dejstvu ime-

²⁾ Pokušavajući da sagleda princip po kojem se u rečenici ostvaruje vremenska/mesna interpretacija priloške odredbe tipa *po suncu*, Tatjana Battistić (*Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, Beograd 1972, na str. 140) je, sledeći dotadašnju praksu u sintaksičkim istraživanjima, obratila pažnju samo na značenje date predikatske jedinice. Primetivši, sasvim tačno uostalom, da se njome najčešće iskazuje „dinamička semantika“, ona odmah zatim dodaje kako se ipak dogada da lokativ sa *po* bude upotrebljen mada je predikatski glagol lišen dinamičke semantike, navodeći pri tom sledeći primer kao ilustraciju: ...*strogog gazdu, koji je mladića pamatio i o njemu, pod mesečinom, oblacima i zvezdama, po kiši i vetr, često i dugo mislio*. Upravo je taj primer karakterističan za ono o čemu je ovde reč — nedvosmisleno pokazuje da de lovanje koje se asocira sa pojmom 'kiša', 'veter' ima odlučujuću ulogu u odnosu na interpretativne mogućnosti priloške odredbe *po kiši i vetr*. Glagolska semantika je tu po značenju tek na drugom mestu.

novane prirodne sile, a pomoću u bavljenje u zaklonu onoga što je imenovano. Da li će se pri tom naziv uz koji se dati predlog stavљa оформити као локатив или акузатив, то је за проблем који нас овде интересује irrelevantno; о томе одлуčује семантика upotrebljenog predikata. Тако, dakle, имамо, с једне стране: *Leži na suncu* = 'Лежи изложен сунцу', *Stoji na kiši* = 'Стоји изложен киши', *Suši se na vetru* = 'Суши се изложен ветру', *Presijava se na svetlosti* = 'Пресијава се изложен светлости' и сл., односно *Izlazi na kišu* = 'Излази на дожват кише', *Beži na svetlost* = 'Бежи на дожват светлости' и сл., а с друге стране: *Leži u hladu* = 'Лежи у заклону хлада', *Sedi u zavetrini* = 'Седи у заклону места које је неприступачно ветру' и сл., односно *Beži u zavetru* = 'Бежи у заклон места које је неприступачно ветру', *Sklanja se u tamu* = 'Скланя се у заклон tame' и сл.

У оваквим случајевима, time što svojim међусобним suprotstavljanjem ukazuju na razliku koja postoji između situacije izlaganja dejству (određene prirodne sile) i situacije zaklanjanja od njega, predlozi *na* i *u* obavljaju, u stvari, ulogu rečeničkog kondenzatorа³ što bi ubuduće trebalo imati na odgovarajući начин у виду prilikom opisa naših gramatičkih prilika.

U stručnoj literaturи⁴ je zabeležena činjenica da one od ovde razmatranih imenica које су „delotvornog“ tipa u pojedinim rečenicама подједнако прихватљivo udružuju svoj

³⁾ O pojmu kondenzacije i problemima vezanim sa njim v. u mome radu *Theoretische und methodologische Aspekte des Begriffs der Kondensation*, Zeitschrift für Slawistik, 1975, XX, 5/6, str. 774—780.

⁴⁾ V. Tatjana Batistić, n.m.

lokativni oblik i sa *na* i sa *po* — up. *Oslonjena na bagrem, stoji satima na kiši i mrazu...*⁵ // *Oslonjena na bagrem, stoji satima po kiši i mrazu...* Otkuda to?

Otuda što se tu radi o slučajevima kada je u principu nemoguće razlučiti predstavu o delovanju imenovane prirodne sile u vremenu dok dato lice vrši datu radnju od predstave o njegovoj izloženosti tom prirodnom fenomenu, pa čoveku ostaje da bira hoće li akcenat svoje pažnje postaviti više na onu prvu okolnost ili na ovu drugu; ukoliko se za prvu odluči, upotrebiće predlog *po*, a ukoliko za drugu — predlog *na*.

Poznato je⁶ da se u zapadnjijim područjima srpsko-hrvatske jezičke teritorije, pod ovim semantičkim uslovima, ljudi radije opredeljuju za *po* nego za *na*. To znači da tamo jezik teži ka gramatikalizovanju onog prvog viđenja „stanja stvari“, na štetu ovog drugog.

⁵⁾ Primer je preuzet iz knjige Tatjane Batistić, n.m.

⁶⁾ V. *O predlogu PO u srpskohrvatskom jeziku*, n.m.

JOŠ O DEKOMPONOVANJU PREDIKATA*

Godine 1977. objavljen je u časopisu *Južnoslovenski filolog* (knj. XXXIII, 53—86) rad Milorada Radovanovića pod naslovom *Dekomponovanje predikata (na primerima iz srpskohrvatskog jezika)* u kome je pokazano da i srpski, kao toliki drugi jezici širom sveta, predikatsku službu ne dodeljuje samo glagolu nego i analitičkoj konstrukciji s odgovarajućom glagolskom imenicom: *vrši uticaj*, pored *utiče*; *podneo je predlog*, pored *predlaže*; i sl. Analitičku predikatsku konstrukciju Radovanović je nazvao dekomponovanim predikatom.

Pažnju nauke privukao je fenomen naglog širenja dekompozicije predikata u jezicima današnjice. Iz Radovanovićevog kompetentnog prikaza onoga što je izneto u radovima posvećenim ovoj temi jasno se razabира da je posredi ozbiljan opštelingistički problem kome još uvek nije nađeno dovoljno ubedljivo objašnjenje. Iстично је, на пример, да такав fenomen ilustruje sobom univerzalnu težnju ka analitizmu, ali su pri tom izostala razmišljanja o psihološkim porivima koji daju

*³) Ovo je, uz neke nebitne izmene, tekst koji je, pod istim naslovom, objavljen 1988. godine u časopisu *Južnoslovenski filolog* XLIV.

ovoj težnji maha. Izraženo je i uverenje da se izborom analitičke konstrukcije povišava preciznost saopštenog, ali taka opaska ostaje da visi u vazduhu sve dok je ne bude potkrepila uverljivost odgovarajućih dokaza.

U Rádovanovićeve zasluge treba ubrojati činjenicu da je on prvi pristupio sagledavanju okolnosti koje pogoduju predikatskoj dekompoziciji kod nas. On je, naime, ukazao na sledeće: ukoliko u jeziku ne postoji glagolsko ime radnji, a postoji odgovarajuća imenica, predikatsku ulogu nužno preuzima na sebe konstrukcija s imenicom (up. *(iz)vršiti transakciju*, *(iz)vršiti zločin* i sl.); u slučajevima kad radnja može imati i institucionalizovan karakter, iskazivanju tog drugog, specifičnijeg značenja služi analitički predikat (ljudi u svakodnevnim životnim prilikama *zaključuju*, *predlažu* i sl., dok društvena tela kao takva *podnose predlog*, *donose zaključak* i sl.); ako imenovanje objekta radnje iz nekog razloga nije poželjno, umesto glagolske reči bira se konstrukcija s imenicom (up. *na takvom mestu se ne vrši preticanje sa preticao je neispravno vozilo*)¹. Ovaj spisak okolnosti vrednih pažnje nije, međutim, konačan; trebalo bi ga upotpunjavati. Zapažanja koja slede biće moj prilog obavljanju tog zadatka.

Među našim glagolima uz koje стоји opisana analitička konstrukcija kao alternativno leksičko rešenje znatan je broj onih čijoj je leksičkoj formi uskraćeno normalno vidsko parnjaštvo (oličeno u naspramnosti imperfektivnog/perfektivnog obrazovanja): *razgovarati*, *uticati*, *sarađivati*, *analizirati*, *kontrolisati* itd. U takvim se slučajevima govorni predstavnici srpskog jezika opredeljuju za dekompoziciju predikata

¹⁾ V. Milorad Rádovanović, n. d. str. 60.

očigledno već i zbog toga što im ona omogućuje eksplikiranje podrazumevanog vidskog značenja; up. *vodio je* (//*obavljao je*) *razgovor / obavio je razgovor sa razgovarao je, vršio je uticaj / izvršio je uticaj sa uticao je* itd.

Po izuzetku, neki naši glagoli imenuju radnju uvek u načelnom smislu, nikad u konkretnom², pa njeno imenovanje pod ovim drugim semantičkim uslovima preuzima na sebe analitička konstrukcija — up. *on svoju tetku posećuje* sa *on je u poseti kod svoje tetke*.

Dekomponovani predikat, za razliku od nedekomponovanog, omogućava da se, prilikom imenovanja radnje, iskaže i njena pluralizacija, pa je i to jedan od razloga zbog kojih se ljudi njime rado služe. Sažetost poruka *izdavao je protivurečna naređenja i izvršio je neke sitne popravke*, na primer, nikako se ne bi mogla očuvati ukoliko bi onaj koji govori žrtvovao analitički izraz u korist odgovarajućeg glagola *naređivati*, odnosno *popraviti*.

Analitički strukturirani predikat uvršćuje u svoj sastav dve leksičke jedinice, od kojih je jedna glagolskog, a druga imeničkog tipa, čime su stvoreni uslovi i za determinaciju pomoću prideva, što je po sebi obogaćenje. Glagoli *predložiti* i *porediti*, na primer, ne mogu se bliže određivati prilozima *besmisleno* i *nepristojno* (up. **besmisleno predložiti*, **nepristojno predložiti*, odnosno **besmisleno porediti*, **nepristojno porediti*), a njihove izvedenice *predlog* i *poređenje* mogu pridevima istog značenja: *izneti besmislen predlog, izneti nepristojan predlog*, odnosno *praviti besmislena poređe-*

²⁾ Više o tome v. u mome ovde priloženom radu *O razlikovanju načelnog od-konkretnog saopštavanja*.

nja, praviti nepristojna poređenja. Do ovakve situacije dolazi svakako zbog toga što se u značenju glagola o kojima je reč sadrži i predstava o formulisanju onoga što se poimao kao predlog, odnosno kao poređenje, a formulisanje, budući striktno izražajni akt, ne podleže vrednovanju po kriterijima primenljivim na pojmove 'predlog' i 'poređenje'. Nejednaka semantiziranost glagola i njegove imeničke izvedenice razlog je i tome, recimo, što *čudno obaveštavati* razumemo kao 'čudno se ponašati pri davanju obaveštenja', a *davati čudna obaveštenja* kao 'davati obaveštenja koja imaju u sebi nečeg čudnog'; što *komplikovano obračunavati* interpretiramo u smislu 'primenjivati komplikovane procedure pri obračunavanju', a *vršiti komplikovan obračun* u smislu 'baviti se obračunavanjem nečeg što je po sebi komplikован'; itd. Ukratko, nove mogućnosti determinacije koje se otvaraju primenom analitizma u predikatu nisu mala dobrobit za učesnike komunikacije, pa bi i tu okolnost trebalo ubrojati u faktore koji podstiču naklonost ljudi prema analitičkoj konstrukciji.

Ima pojedinih glagola čiji odnos sa datom priloškom odredbom može biti, bar u principu, na dva načina protumačen, pa je u takvim slučajevima dekomponovanje predikata vrlo prikladan postupak za predupredivanje dvosmisla. Izjave *on prinudno razvrstava i teško se oštećuje*, ukoliko ih registrujemo izolovano iz komunikativnog konteksta u koji spadaju, primer su za ovo o čemu govorimo. Naime, *on prinudno razvrstava* može značiti ili (1) 'on razvrstava nalazeći se pri tom u stanju prinude' ili (2) 'on razvrstava, primeđujući pri tom prinudu', a *teško se oštećuje* ili (1) 'teško se sustiču uslovi za to da se oštećuje' ili (2) 'u teškoj se meri

oštećuje'. Zamena oblika *razvrstava* izrazom *vrši razvrstavanje*, a oblika *oštećuje* izrazom *dolazi do oštećenja*, uklanja ovde u potpunosti mogućnost nesporazuma; jer — kad misli na interpretaciju (1), govorni predstavnik srpskog jezika kaže *on prinudno vrši razvrstavanje*, odnosno *teško dolazi do oštećenja*, a kad mu je na umu (2), izjavljuje *on vrši prinudno razvrstavanje*, odnosno *dolazi do teškog oštećenja*.

Odgovarajućom zamenom glagolskog dela analitičke konstrukcije omogućava se u nekim slučajevima koncizno iskazivanje novih informacija o onome što označava njen imenički deo, pa i ta okolnost svakako podstiče naklonost govornih predstavnika prema predikatskom dekomponovanju — up., na primer, činjenicu da se na *dati obećanje* (// *obećati*) nadovezuje antonimijski leksički par *održati obećanje / pogaziti obećanje*, da, pored *dati obaveštenje* (// *obavestiti*), postoji i: *preneti obaveštenje, poslati obaveštenje, dobiti obaveštenje*; da se ne govori samo *dati podršku* (// *podržati*), nego i *dobiti podršku*, pa i *prihvati podršku / odbiti podršku*; itd.

Pojedinim je analitičkim konstrukcijama dostupno iskazivanje one značenjske razlike koju, kod glagola, obeležava suprotstavljanje pasivnog oblika aktivnom — up. *dobiti podršku / dati podršku, pretrpeti oštećenje / naneti oštećenje* i sl. sa *biti podržan / podržati, biti oštećen / oštetiti* i sl. Ovde, međutim, dekomponovana predikatska verzija pasivne označenosti nikad nije pravi sinonim pasivnom glagolskom obliku, zato što se njome postiže ono što se glagolskim oblikom ne može postići: isključuje se u potpunosti svaka primisao o vršiocu radnje čiji se ishod saopštava predikatom. Da je to odista tako, potvrđuje sledeća provera: može se

kazati ne samo *oni su ga svojski podržali, oni su mu svojski dali podršku*, nego i *on je svojski podržan*; i ne samo *oni su namerno oštetili instalacije, oni su namerno naneli oštećenje instalacijama*, nego i *instalacije su namerno oštećene*; ali se ne može reći **on je svojski dobio podršku*, niti **instalacije su namerno pretrpele oštećenje*.

I inače u raznim prilikama, tj. nezavisno od označenosti pasivnog tipa, izbor analitičke konstrukcije osigurava istu suženu optiku sagledavanja po kojoj je ono što predikat imenuje prosto — činjenična datost, neuslovljena bilo čijom angažovanosoču. Karakteristično je, recimo, da se u rečeniku *planira se izgradnja novih višespratnica* može ubaciti *izraz pažljivo (pažljivo se planira izgradnja novih višespratnica)*, a u rečeniku u *planu je izgradnja novih višespratnica* ne može (**pažljivo je u planu izgradnja novih višespratnica*); da je izjava *ona misli da ćemo ih time pridobiti* prihvatljiva i sa dodatkom reči *naivno (ona naivno misli da ćemo ih time pridobiti)*, a izjava *ona je mišljenja da ćemo ih time pridobiti* nije (**ona je naivno mišljenja da ćemo ih time pridobiti*); itd.

Ima slučajeva kad upotreba analitičke konstrukcije služi tome da nešto što se može, ali ne mora podrazumevati u značenju datog glagola učini eksplicitnim, bilo u smislu prisutnosti, bilo odsutnosti. U rečenici, recimo, *poželeo je da porazgovara s mojom sestrom*, ovako iščupanoj iz komunikativnog konteksta, predikat *poželeo je* nije jasan u pogledu toga da li je ili nije istom prilikom želja i glasno izražena; da se, međutim, pribeglo iskazivanju predikata u analitičkoj verziji koja glasi *izrazio je želju (izrazio je želju da porazgovara s mojom sestrom)*, takva bi nedoumica bila u potpunosti mimoidena. S druge strane, u semantičkoj sadržini analitič-

kog izraza *pružati dokaze* nije nikad prisutna nikakva predstava o govornom činu, pa se upravo po tome ovaj izraz i razlikuje od odgovarajućeg mu glagola *dokazivati*, koji takvu predstavu i te kako može uključivati u svoje značenje. Da stvari upravo tako stoje, vidi se iz sledećeg: moguće je reći *na sav glas je dokazivao*, a nemoguće **na sav glas je pružao dokaze*.

Izložena zapažanja o srpskoj situaciji iznose na videlo činjenicu da to što odgovarajući glagol u nekom datom slučaju nije sposoban za obavljanje određenih signalnih funkcija nije jedini, pa ni osnovni razlog zbog kojeg se analitička konstrukcija uvodi u sintaksičku poziciju predikata. Osnovni razlog treba tražiti na drugoj strani, u nekim psihološkim motivima koji su, s obzirom na rasprostranjenost analitizma u tolikim jezicima sveta, očigledno univerzalnog karaktera.

Podsetiću s tim u vezi na ovu okolnost:

Jedna od važnih tekovina savremene lingvistike jeste saznanje o tome da čovek može iskazivati istu rečeničnu sadržinu u različitim značajskim aranžmanima zato što je slobodan da bira koji će deo te sadržine postaviti u prvi plan svog saopštenja. Podaci o predikatskom dekomponovanju u srpskom jeziku navode, u stvari *na zaključak da govorno lice u istom smislu aranžerski postupa i prema značenju rečeničnog predikata — po slobodnom izboru istura pod reflektor pažnje ovaj ili onaj njegov aspekt*.

U svetu te činjenice razlog năklonosti ljudi prema analitizmu u predikatu prestaje biti tajna: zato što je sazdana kako jeste, analitička konstrukcija vrlo pogodno služi nijansiranju predikatskog iskaza, pomaže, dakle, ljudima da

ostvare nešto što im je potrebno, pa se oni otuda i odnose tako pozitivno prema njoj.

Analitička konstrukcija jeste preciznija od glagola, ali samo onda kad, saglasno nameri govornog lica, čini spoznatljivijim prisustvo, odnosno odsustvo određene značenjske nijanse u predikatskoj sadržini; u drugim prilikama, kad je „aranžerski“ zahvat govornog lica ostvaren drukčije, željena preciznost izražavanja postiže se, baš naprotiv, postavljanjem glagola u ulogu rečeničnog predikata.

Jednom rečju, dekomponovani predikat nije po sebi ni bolje, ni gore gramatičko rešenje od nedekomponovanog, već prosto — sredstvo koje na prikladan način služi zadovoljavanju ljudske potrebe za raznolikom prezentacijom predikatske sadržine. Mada ljudi analitizam počešće zloupotrebljavaju, pribegavajući mu i onda kad tome nije mesto, ipak — njegova primena, u celini gledano, donosi tolike koristi komunikaciji da, iz perspektive tog saznanja, širenje analitizma u jezicima sveta i ne izgleda uopšte kao problem, već kao nešto prirodno, možda čak neizbežno.

O RAZLIKOVANJU NAČELNOG OD KONKRETNOG SAOPŠTAVANJA*

O svemu što opaža i doživljava čovek može misliti, pa prema tome i govoriti, dvojako: konkretno i načelno. O toj fundamentalnoj dvojakosti imali su, i umeli, mnogo što šta da kažu — naravno, sa svojih teorijskih pozicija — logičari. Jezički stručnjaci, međutim, jedva da su i uočili ovu temu. Oni koji jesu, progovaraju o njoj sasvim usputno, najčešće u sklopu svojih razmatranja imeničke problematike. Moje je opredeljenje za nju podstakla želja da i na tom dosada najmanje osvetljavanom problemskom području pokušam sagledati princip po kojima ljudi, radi međusobnog sporazumevanja, suprotstavlju jedne jezičke oblike i konstrukcije drugima. Izabranoj temi pristupiću sa neuobičajene strane. Nastojaću da prodrem u jednu oblast koja nije obrađivana u nauci, ni našoj, a — po mom uvidu — ni svetskoj. Cilj će mi biti da ukažem na to kad i kako naš standardni jezik posebnim sredstvom razlikuje načelno

*) Ovo je (u nebitnim detaljima skraćeni) tekst moje pristupne besede održane povodom izbora za redovnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti i stampane 1988. godine u Glasu CCCLII SANU, knj. 13.

od konkretnog pominjanja izvesnih pojava koje imenuje rečenični predikat.

Pojave koje se ovde postavljaju u žihu pažnje imaju dogadajni karakter, a to znači da je vreme na relevantan način uključeno u njihovo postojanje. Otuda nazivi takvih pojava, pri vršenju predikatske službe, i nose redovno gramatičke oznake za upućivanje na odgovarajući odsek vremena — sadašnjost, prošlost ili budućnost. O takvima pojavama čovek govori konkretno kad saopštava da one, u datom vremenu, jesu stvarnost, a načelno onda kad izjavljuje da one, u okvirima datog vremena, bivaju stvarnost.

Pojedini se nazivi događajnih pojava otelotvoruju u našem jeziku u dve oblike verzije, od kojih je jedna podobna isključivo za načelno saopštavanje, a druga za oba — i konkretno i načelno. U odnosu takvih dveju verzija stoje, na primer, glagoli *vidati* (*nekoga*) i *videti* (*nekoga*), pa *večeravati* i *večerati*, što se potvrđuje sledećim: mi možemo reći, recimo, *Ja ga vidam na koncertima*, *Ja sam ga vidala na koncertima*; *On ne večerava*, *On neće večeravati* i sl., ali niko ko vlada našim jezikom neće kazati **Ja ga baš ovog časa vidam na koncertu*; **On danas ne večerava, a ni sutra neće večeravati* i sl.; s druge strane, kad je o *videti* (*nekoga*) i *večerati* reč, pored konkretno interpretiranih rečenica tipa *Vidim ga* [, *eno стоји тамо крај врата*], [*Ne узнемиравајте га*], čovek *baš сад већера* i sl., pojavljuju se i rečenice s načelnom interpretacijom kao *Vide ga svaki dan oko dvanaest u klubu*; *Kad човек обилно већера, teško заспи* i sl.¹

¹⁾ Napominjem da su svi primjeri koji se ovde navode radi ilustracije preuzeti iz razgovornog jezika autohtonih Beograđana.

Bliska po značenju s glagolom *večerati* je analitička konstrukcija *biti na večeri*, gde se u ulozi predikatskog leksičkog jezgra nalazi imenica *večera*, dok je pomoći glagol nosilac svih gramatičkih oznaka predikacije. Takva se konstrukcija upotrebljava obično onda kad treba saopštiti da se radnja 'večerati' ne ostvaruje pojedinačno nego skupno, pod okolnostima koje joj dodeljuju značaj svojevrsnog društvenog čina. Te se okolnosti po pravilu iskazuju u vidu odgovarajuće predikatske odredbe: *On je na večeri KOD ROĐAKA, Bili su na večeri U KLUBU* i sl. Isti gramatički model služi i za obrazovanje predikata od drugih imenica, većinom takvih koje — kao *igranka, utakmica, čas, koncerat* i sl. — već po sebi, dakle — bez pomoći ikakve dodatne predikatske odredbe, sugeriraju podatak o društvenom karakteru dođajne pojave: *Ona je sinoć bila na koncertu, On je na času* i sl. Po istom kriteriju po kojem se glagolu *večerati* suprotstavlja svojom specijalizovanošću za načelno kazivanje glagol *večeravati*, glagolu *videti (nekoga)* glagol *viđati (nekoga)*, suprotstavljaju se ovim dosada pominjanim analitičkim konstrukcijama sledeće: *On odlazi na večere kod rođaka, Dolazili su na večere u klub, Ona je ranije odlazila na koncerte, On dolazi na časove* i sl. Ove konstrukcije od prethodnih razlikuje u oblikom pogledu sledeće: njihova predikatska imenica nema lokativno nego akuzativno padežno obeležje i ne ostvaruje se u jednini nego u množini; nosilac oznaka predikacije pri tom nije pomoći već punoznačni glagol.

Od punoznačnih glagola dva su u načelu jednak po-dobna za ovaku službu: *odlaziti* i *dolaziti*. Onaj ko izriče saopštenje o nekoj drugoj osobi opredeliće se za *odlaziti* ako sam ne učestvuje u onome što je imenovano predikatom, a

za *dolaziti* ako učestvuje. Prema tome, ista informacija o nečijem pohađanju časova glasiće ili *On ODLAZI na časove* ili *On DOLAZI na časove*, zavisno od odnosa davaoca saopštenja prema tim istim časovima: ako on sa njima nema никакве veze, ostvaruje se prva formulacija, a ako je i sam oko njih angažovan — druga. Dogodi li se da čovek govori o samom sebi, regulatorom izbora glagola *odlaziti* i *dolaziti* postaje u istom smislu sabesednikov odnos prema onome što imenuje predikat: ako sabesednik u tome ne učestvuje, davalac saopštenja upotrebiće *odlaziti*, a ako učestvuje — *dolaziti*. Reći će se, dakle, *Zato me nema kod tebe što ODLAZIM na časove*, a ne **Zato me nema kod tebe što DOLAZIM na časove*; i obratno: kazaće se *Ja DOLAZIM na časove, ali me ti ne primećuješ*, a ne **Ja ODLAZIM na časove, ali me ti ne primećuješ*.

Ne moraju se obe verzije predikata ostvarivati po istom konstrukcionom modelu, tj. i jedna i druga u vidu ili glagola ili analitičke konstrukcije. Ima slučajeva sa kombinovanim rešenjima: s jedne strane glagol, a s druge analitička konstrukcija; na primer *letovati* i *biti na letovanju*. Izjave kao *On je NA LETOVANJU u Španiji* iznose konkretan podatak o tome gde je s a d, odnosno šta radi s a d, lice o kome je u izjavi reč. Da je to isto trebalo iskazati — ne kao ono što je s t e, nego kao ono što b i v a, izraz *biti na letovanju* bio bi obavezno zamenjen izrazom *letovati*, dakle — ne **On JE uvek NA LETOVANJU u Španiji*, nego *On uvek LETUJE u Španiji*. Konstrukcija *biti na letovanju* se pokazuje, jednom rečju, specijalizovanom za k o n k r e t n o kazivanje, što je nov slučaj — do sada smo se susretali samo sa specijalizovanošću u suprotnom smislu. Glagol *letovati*, međutim,

po principu koji je važio i u svim dosadašnjim slučajevima, ispoljava u tom istom pogledu neutralno gramatičko ponašanje. Možemo, jednom rečju, reći ne samo *On UVEK letuje u Španiji* nego i *Blago njemu, on SAD letuje u Španiji, a mi ovde grbačimo*.

Načelna od konkretne interpretacije događajne pojave može se u srpskom jeziku razlikovati suprotstavljanjem glagolskih oblika imperfektivnog vida odgovarajućim oblicima perfektivnog, i to čak uz određivanje svih triju osnovnih vremenskih odseka — sadašnjosti, prošlosti i budućnosti — kako jednim tako i drugim običkim tipom glagola. Pri tom dolazi do ovakve gramatičke anomalije: iskazujući nešto kao postojeće u sadašnjosti, onaj ko govori, umesto da se služi imperfektivnom vidskom verzijom glagola u obliku vremena sadašnjeg, upotrebljava perfektivnu u obliku vremena prošlog². Egzemplifikaciju tom specifičnom slučaju pruža gramatičko ponašanje takvih vidskih parova kao što su *odsedati* — *odsesti* i *navraćati* — *navratiti*. *Odsedati* i *navraćati* svojim prezentskim formama nikako ne mogu imenovati sadašnju radnju (ovremenjavanje u rečenicama *On odseda u ovom hotelu* i *On navraća kod nas* u stvari je ovakvo — u prvoj: 'KAD GOD DO TOGA DOĐE da on treba negde da odsedne, on to čini u ovom hotelu', a u drugoj: 'IMA PRILIKA KAD SE DOGODI ovo: on navrati kod nas'). To što konkretno postoji kao aktuelno u trenutku go-

²⁾ Širi krug slučajeva u kojima dolazi do ovakve gramatičke anomalije razmotren je, doduše — u sasvim drukčijem kontekstu analize, u mome radu *Srpsko-hrvatski glagolski oblici za iskazivanje pojava koje postoje u sadašnjosti*, Južnoslovenski filolog XXXVII, Beograd 1981, 13—24 (posebno na str. 19—21).

vora iskazivo je jedino glagolima *odsesti* i *navratiti* — upotrebljenim, doduše, u obliku prošlog vremena. Pri tom to što se tim oblikom imenuje kao aktuelno u sadašnjosti nije nikakav događaj u punoj dinamici svoga postojanja, već određena situacija u svome trajanju. Izjave, recimo, *On je odseо u ovom hotelu* i *On je navratio kod nas* primaju se, u odgovarajućem razgovornom kontekstu, kao poruke u smislu 'Njegovo mesto stanovanja je trenutno ovaj hotel' i 'On se trenutno nalazi kod nas'!

Ne ostvaruju se svi rečenični predikati u dve verzije, od kojih jedna osigurava načelnu, a druga konkretnu interpretaciju saopštenog; ti predikati koji se ne uobličavaju dvojno su, štaviše, u većini. Dovoljno je, međutim, uz njih izgovoriti odgovarajuću vremensku odredbu, pa da se svaka nedoumica rasprši. Ja se neću osvrtati na pojedinačne leksičke izraze čija je uloga u tom smislu distinkтивна, zato što je to već poznato. Ukazaću samo na ovo: naši nazivi dana u nedelji, kao predikske odredbe za vreme, obavljaju razlikovnu službu o kojoj je reč *pomoću posebnog gramatičkog sredstva*. Naime, ukoliko ih izgovorimo u obliku instrumentala — *petkom, nedeljom* i sl. — naš sabesednik odmah shvata: saopšteno se u načelu ostvaraće u imenovani dan³⁾. Jer — kad bi se radilo o ovremenjavanju konkretnog događaja, naziv dana bi morao nositi

³⁾ Korišćenje instrumentalnog oblika za postavljanje naziva dana u ovaku komunikativnu službu pokazuje se kao specifična osobina našeg jezika, neponovljena drugde u slovenskom jezičkom svetu (više o tome v. u mome radu *O iskazivanju vremenskog ponavljanja imenima dana na južnoslovenskom odnosno balkanskom jezičkom području*, Balcanica XIII—XIV, Beograd 1982—1983, 323—326)..

drukčije padežno obeležje. Svaki govorni predstavnik srpskog jezika, jednom rečju, vrlo dobro zna, iako ga tome nikad niko nije posebno učio, u kom smislu *Ona dolazi U ČETVRTAK* i *Ona dolazi ČETVRTKOM* nisu po poruci iste, nego različite rečenice. Sad se to intuitivno saznanje može formulisati i odgovarajućim stručnim jezikom: rešenje *četvrtkom* ilustruje vremensku odredbu koja se specijalizovala za načelnost kazivanja, a rešenje *u četvrtak* tu istu odredbu bez posebne specijalizovanosti.

Primere dalje neću navoditi; nije neophodno, ovom prilikom, orijentisati se na iscrpnost. Dužna sam, međutim, da odgovorim na pitanje: šta se postiglo time što je gramatičko ponašanje pojedinih naših jezičkih konstrukcija sagledano iz neuobičajene vizure?

Ishodi prikazane analize su dvojaki: i praktični i teorijski.

Praktičnim rezultatom nazvala bih stečenu mogućnost da se proširi dosadašnji spisak jezičkih sredstava na koja se osvrću gramatike savremenog srpskog jezika, odnosno da se poboljša definisanje ponečeg od onog što je na tom spisku od ranije zatečeno. Drugim rečima, sad stručnjaci mogu da upotpune svoje opise naše jezičke situacije time što će pomenuti, na primer, kako se rečenice tipa *On je bio na utakmici* i *On je odlazio na utakmice svrstavaju u opozicione parove* po istom principu po kojem i rečenice tipa *On je nju video u biblioteci* i *On je nju vidao u biblioteci*, kao što mogu zameniti preciznijim objašnjenjem poneku dosadašnju suviše pojednostavljenu tvrdnju opisne gramatike, pre svega onu o tome da oblik tipa *sredom*, *subotom* i sl. određuje vreme u kojem se dešava ono što se kazuje glagolom.

Izvršena analiza daje nauci podatak o tome da se konkretno od načelnog predikatskog saopštenja može razlikovati ovim gramatičkim sredstvima: vidskim, odnosno vidsko-vremenskim oblikom glagola (*On odseda u hotelu* nasuprot *On je odseо u hotelu*), načinom strukturiranja predikatske jedinice (*On je na letovanju u Španiji* nasuprot *On letuje u Španiji*) i padežnim oblikom predikatske odredbe (*Ona dolazi četvrtkom* nasuprot *Ona dolazi u četvrtak*). Pri tom je princip po kojem se obavlja razlikovna služba ovaj: od postojećih dveju obličkih verzija datog gramatičkog sredstva jedna je usko specijalizovana — bilo samo za načelno kazivanje, bilo samo za konkretno, a druga nije. Najvažniji teorijski rezultat je upravo to saznanje. Ono se javlja, pre svega, kao dokaz toga koliko je Roman Jakobson bio u pravu tvrdeći kako se, unutar opozicionih parova, i jezičke jedinice višega reda ponašaju slično fonološkim; i kad su one u pitanju, obeleženost određenim svojstvom odlika je samo jednog člana opozicije, dok drugi član, u odnosu na to isto svojstvo, ispoljava neutralnu prirodu⁴⁾.

Teorijski značaj imaju i sve one opaske koje povlače za sobom neke dublje uvide u semantičko-sintaksičku problematiku sprskog jezika, pa i jezika uopšte. Time, recimo, što je uočeno po kojem se kriteriju glagol *odlaziti* suprostavlja glagolu *dolaziti* u primerima tipa *On odlazi/dolazi na časove* otkriveno je, u stvari, postojanje još jednog tipa modalnih rečenica. Rečenična modalnost tu proistiće iz činje-

⁴⁾ O tome je Roman Jakobson prvi put govorio u svom znamenitom radu *Zur Struktur des russischen Verbums*, Charisteria Guilelmo Mathesio oblasta, Prague 1932, 74—84.

nice da govorno lice, saopštavajući načelno o nečijem učeštvovanju u nekom datom društvenom događaju, određuje ujedno prema tom događaju i svoj sopstveni odnos: da li jeste ili nije i on sam njegov učesnik. Drugim rečima, ispostavlja se da su naizgled jednostavne izjave kao *On DOLAZI na časove* i *On ODLAZI na časove* semantički komplikovane po principu po kojem su to inače modalne rečenice. Njihov je, naime, smisao — prvoj izjaviti: 'On, KAO I JA, prisustvuje časovima', a drugoj: 'On, ZA RAZLIKU OD MENE, prisustvuje časovima'. Smisalno identifikovanje takvih poruka ima i ovaj mnogo širi teorijski domaćaj: obogaćuje nauku novim podacima o vrsti i količini informacija koje se mogu sabiti u kratke iskaze.

Teorijski se posebno relevantnim pokazuje uvid u to da postoji odnos parnjaštva između imperfektivnog glagola specijalizovanog za načelno saopštavanje i takvog perfektivnog čiji oblici za prošlost, u odgovarajućem razgovornom kontekstu, označavaju sadašnjost. Sposobnost ovakvog ovremenjavanja nije data baš svakom perfektivnom parnjašu glagola koji se pojavljuje isključivo u načelnim izjavama. Nije data, recimo, glagolu *posetiti*, a jeste glagolu *odsesti*, mada njihovi vidski parnjaci — *posećivati* i *odsedati* — jednakо ne dolaze u obzir za imenovanje radnje u konkretnom smislu. Tako *On je posetio sajam knjiga* uvek znači 'On JE BIO na sajmu knjiga', nikad 'On JE TRENTUTNO na sajmu knjiga', dok izjava *On je odseo kod nas* može značiti i 'On TRENTUTNO BORAVI kod nas'. Oblikom vremena prošlog tu je kao aktuelno u sadašnjosti iskazano, u stvari, ovo: situacija za koju se razabira da je stvorena određenim postupkom onoga ko se u njoj našao. Podrazumljivo je pri-

tom da je taj, dospevši u nju, u njoj i ostao, iz čega se sasvim prirodno izvlači zaključak: on je i sad, dok se o tome govorи, u njoj. U zavisnosti od leksičkog značenja dјatog glagola, oblik vremena prošlog ili jeste ili nije podoban za interpretaciju u ovom smislu. Jeste *odseо je*, a nije *posetio je*, zato što *odsesti* svojim značenjem sugerira postojanje opisane rezultativne situacije ('doći, smestiti se u dati stambeni objekat i ostati tako smешten'), a *posetiti* ne sugerira ('doći tamo gde se nalazi neko, odnosno nešto, pa u društvu s njim, odnosno u razgledanju toga, provesti izvesno vreme'). Glagolu *posetiti* je srođan izraz *doći u posetu*. Jezik ga je uveo u upotrebu očevidno zato da glagolu *posećivati* ne bi bio uskraćen parnjak onakve vrste kakvu egzemplifikuje *odsesti* u odnosu na *odsedati*. *Doći*, naime, ima u sebi rezultativnu situacionu komponentu; njegovo je značenje 'stići na (ili u) neko mesto i tu ostati lociran'. Stoga se rečenicom *Je li, ko vam je to došao u posetu?* govorno lice ne raspituje o tome ko JE BIO kod nas nego o tome ko JE SAD kod nas.

Regulativna moć leksičke semantike u gramatici odavno nam je poznata. Ostaje još da se sazna: koje je sve pojave i kako potvrđuju. Ove moje poslednje opaske samo su jedan mali prilog obavljanju tog velikog budućeg zadatka teorijske lingvistike.

O JEDNOJ EKSPRESIVNOJ SINTAKSIČKOJ KONSTRUKCIJI*

1. Imenice koje svojim leksičkim značenjem identificuju ljudski stvor u najopštijem smislu — *čovek*, *žena*, *devojka*, *dečko* i sl. — mogu se pojaviti, kao što je poznato, i u predikatu karakterizatorskog tipa zajedno s atributski is казаним pridevom čija je leksička informacija pri tom jedina komunikativno relevantna: *On je uman čovek*, *Ona je dobra žena* i sl.¹ U stručnoj se literaturi obično napominje da je takvu imenicu moguće odstraniti bez štete po rečeničnu informaciju, što se i potvrđuje primerima kao *On je uman čovek* ↔ *On je uman*, *Ona je dobra žena* ↔ *Ona je dobra* i

*) Ovaj je tekst objavljen na ruskom jeziku pod naslovom: *Об одной экспрессивной синтаксической конструкции* 1985. u Moskvi, u Zborniku Akademije nauka SSSR koji nosi naslov *Восточные славяне, язык, история, культура*.

¹⁾ Imam, drugim rečima, ovde na umu onu upotrebu ovakvih imenica koja se ostvaruje pod sintaksičko-semantičkim okolnostima čiju prirodu Вольф, recimo, ovako opisuje: „U zavisnosti od svoje semantike i od svog odnosa prema rečeničkom subjektu imenica u predikatskoj sintagmi može biti u značerjskom pogledu nevažna, tj. služiti samo kao strukturalni oslonac atributu“ — Вольф, Е. М., *Грамматика и семантика прилагательного*, Москва 1978, strp. 181.

sl. Pa ipak, ova sloboda u ispuštanju / zadržavanju imenice datog leksičkog tipa nije u jednakoj meri ostvarljiva u svim jezicima. U srpskom je, recimo, ona ograničenija nego li u ruskem. Tu okolnost neposredno uslovljava različitost gramatičkih situacija datih jezika. U ruskem, naime, ali ne i u srpskom jeziku, suprotstavljanjem kraće forme prideva dužoj moguće je obično² razrešiti dilemu oko toga da li osobinu koju pridev imenuje, a koja je po sebi takva da bi se mogla u principu zamisliti i kao privremeno stanje i kao trajno svojstvo, treba u datom slučaju razumeti u prvom ili u drugom smislu: Он болен = 'On je sad, dok ovo govorim, u stanju koje označava izraz *biti bolestan*' / Он больной = 'On je po prirodi svojoj takav da ga odlikuje svojstvo koje je označeno izrazom *biti bolestan*' i sl. Srpski nema u takvim prilikama nikakvo slično razlikovno morfološko sredstvo i zato pribegava ovakvom signalnom rešenju: ispuštanjem imenice obaveštava da se radi o privremenom stanju (*On je bolestan* = 'On je sad, dok ovo govorim, u stanju koje označava izraz *biti bolestan*' i sl.), a njenim uključenjem u sastav predikata da je posredi trajno svojstvo (*On je bolestan čovek* = 'On je po prirodi svojoj takav da ga odlikuje svojstvo koje je označeno izrazom *biti bolestan*' i sl.). Jednom rečju, kad se uzima u obzir slovenska situacija u celini, o fakultativnom prisustvu imenice tipa *čovek* uz predikatski pridev možemo govoriti samo ako imamo u vidu prideve sa zna-

²⁾ Na to da priliike u pogledu rasporeda kraćih / dužih pridevskih oblika u ruskem nisu, u celini gledano, onoliko jednostavne koliko se ponekad misli da jesu upozorava Stepanov — в. Степанов Ю. С., Имена, Предикаты, предложенные (Семиологическая грамматика), Москва 1981, str. 152—153.

čenjem osobine koja se poima kao nečija inherentna odlika (*visok, lep, uman, dobar* i sl.). Ukoliko taj uslov nije zadovoljen, suočavamo se sa teorijski relevantnom razlikom: prisustvo/odsustvo imenice uz predikatski pridev funkcioniše ili kao gramatičko ili kao stilsko sredstvo, zavisno od datog jezika.

2. Pri razmatranju slučajeva u kojima prisustvo imenice uz pridev nije obavezno nego fakultativno, neminovno iskršava sledeće pitanje: šta se u razgovornoj praksi na slovenskom jezičkom terenu češće odabira — pridev s ovakvom imenicom ili pridev bez nje? Pouzdanog odgovora na njega zasad nema zato što slovenski jezici još nisu u tom pravcu precizno ispitivani. Čak kad se u stručnoj literaturi i pomene povezanost predikatskog prideva s imenicom tipa *čovek* kao svojevrstan gramatički problem, nedostaje po pravilu uočavanje svih okolnosti koje bi mogle biti relevantne za utvrđivanje sličnosti i razlika među pojedinim jezicima. Tako, na primer, ugledni češki slavisti Bauer, Mrazek i Žaža, osvrćući se umesno na pojavu imenica *человек, парень, женщина, девушка, люди, существо, животное и дело* uz ruski predikatski pridev, u češkim prevodnim ekvivalentima navedenih ruskih rečenica upotrebljavaju odgovarajući pridev bez imenice ("...*On* *человék* (// *парень*) *неглупый*. *Je docela chytrý*. — *Она* *девушка* (// *женщина*) *такая умная*. *Je nadaná*. — *Собака* — *животное умное*, *Pes je chytrý...*"), a iza ovih rečenica dodaju napomenu o tome da je i u češkom, doduše, moguće izgovoriti podrazumevanu imenicu navodeći kao ilustraciju primer: *Pes je chytré zvíře*³.

³⁾ Bauer Jaroslav-Mrázek Roman-Žaža Stanislav, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II. Skladba*, Praha 1960, 231.

Ta napomena, međutim, nimalo ne razjašjava pravi odnosi odgovarajućih ruskih i čeških prilika. Pada u oči, pored ostalog, da primer koji se pojavljuje u napomeni (*Pes je chytré zvíře* = 'Pas je pametna životinja') ipak nije u svemu identičan sa prethodno navedenim ruskim primerom (*Собака — животное умное*): previđa se različitost redosleda imenice i prideva — u ruskoj je rečenici prvo izrečena imenica pa onda pridev, a u češkoj obrnuto.

U stvari, upravo je taj redosled jedan od problema koji zaslužuje pažnju nauke — ako je već o ovoj temi reč. Na njemu ću se ovde i zadržati, konfrontirajući rusku i srpsku razgovornu jezičku situaciju.

3. Ukoliko se rečenica ostvaruje pod neutralnim komunikativnim okolnostima, u srpskom kao i u ruskom predikatski pridev zauzima prema imenici tipa *čovek* onaj položaj koji bi mu pripao i inače u atributskoj službi — prethodi joj: *Ona je lepa žena* — *Она красивая женщина* i sl. Iza nje se postavlja, opet podjednako u oba jezika, kad se neposredno na njegovu nadovezuje informacija o nekoj drugoj osobini koja takođe kralji doličnu osobu, a sa kojom upravo izrečeno svojstvo ne stoji u potpunom saglasju: *Он был человеком своевольным но сердечным* — *On je bio čovek svojevoljan, ali srdačan* i sl. U ruskom, međutim, postponovanje prideva dolazi u obzir čak i u slučajevima kad se rečenično saopštenje ničim neposredno ne proširuje; dovoljno je, u stvari, da iskrnsne potreba za naglašavanjem komunikativnog značaja prideva pa da se, radi njenog udovoljavanja, ovaj premesti u finalni (rematski) rečenični položaj.

U drugim bi se jezicima u istim prilikama takav pridev, nepomeren iz svog običnog položaja, izgovorio nešto nagla-

šenije od ostalih delova rečenice, a efekat bi na ekspresivnom planu bio isti. Karakteristična je, recimo, u tom pogledu opaska Jana Svetlika⁴ o tome da se slovački prevodni ekvivalenti ruskih rečenica tipa *Маша девчика милая* i sl. ostvaruju s nepomerenim pridevom koji je na sebe primio rečenični akcenat: *Maša je milé dievča* i sl.

Srpski se priklanja slovačkom rešenju — ako je rečenica iskazana izolovano; ali ako se njena poruka izriče u neposrednoj povezanosti sa još kakvim saopštenjem, biće primjenjen postupak koji je svojstven ruskom. Drugim rečima, kratka izjava o određenom svojstvu koje Mašu krasí, a za koje ostali učesnici komunikacije nisu dotle znali, glasiće uvek *Maša je mila devojka*, nikako *Maša je devojka mila*. S druge strane, isti taj podatak o datom Mašinom svojstvu može biti iskazan rečenicom *Maša je devojka mila* ukoliko ga povežemo sa drugom kakvom informacijom, tj. ukoliko je rečenica ostvarena u sastavu složenje sintaksičke strukture: *Maša je devojka mila, nije čudo što im se dopala* i sl. No — o našim prilikama u celini treba govoriti i šire, zato što se one na jedan mnogo drastičniji način razlikuju od situacije u ruskom (i drugim jezicima, uostalom).

4. Ma koliko to na prvi pogled ne izgledalo verovatno, činjenica je da ruske i srpske rečenične strukture tipa *Она женщина умная* — *Ona je žena umna* i sl. naglašavaju komunikativni značaj predikatske informacije sasvim različitim sredstvima: u ruskom se tu relevantnim pokazuje postavljanje prideva u finalni (rematski) rečenični

⁴⁾ Светлик Ян, *Синтаксис русского языка в сопоставлении со словацким*, Братислава 1970, str. 108.

položaj, a u srpskom izmeštanje imenice iz njega i njenog priključenje leksičkoj jedinici kojom se iskazuje nosilac imenovane osobine. Da stvari stoje upravo tako, potvrđuje ova okolnost: za razliku od kolokvijalnog ruskog, kolokvijalni srpski se služi imenicama tipa *čovek* u iste ekspresivne svrhe i onda kad nije pridev predikatsko leksičko jezgro već druga kakva reč. Pri tom je princip korišćenja takve imenice uvek isti: dodajemo je leksičkoj oznaci lica na koga se odnosi predikatsko saopštenje zato da bismo ovu u izvesnom smislu semantički pojačali, što onda automatski povišava komunikativni značaj informacije koju o datom licu iznosi predikat⁵. Dručije rečeno, smatrati da se imenica uopštenog značenja u srpskim rečenicama s predikatskim pridevom — *Nada je devojka razumna* [, neće se ona u tako nešto upuštati] i sl. — ili s predikatskom imenicom — *Žarko je čovek udovac* [,njemu to nije ni zameriti] — upotrebljava uz oznaku datog pojedinca kao njegova svojevrsna reduplikacija izgleda zaista manje umesno nego pretpostaviti da je sintaksička pozicija ove imenice u okviru predikata (gde se prema njemu predikatski pridev postavlja atributski, a predikatska imenica apozicijski); rečenice⁶, međutim, tipa *Ona se ženska nadala da će se udati* [,zato je i pristajala da mu tako ugada], [*Nju su odmah pustili, a*] njega

⁵⁾ Ekspresivna uloga imenica tipa *čovek* u srpskim kolokvijalnim rečenicama registrovana je prvi put u mojoj studiji *Srpsko-hrvatske rečenice s predikatom čije je leksičko jezgro imenica ili zamenica u nominativu*, koja je uvrštena u knjigu *Lingvistički ogledi*, Beograd 1983. Tek se, međutim, ovom prilikom ova pojava šire osvetljjava.

⁶⁾ Za razliku od prethodno pominjanih rečenica, koje bi bile prihvatljive i u književnom jeziku, ove su baš izrazito kolokvijalne.

*čoveka maltretirali puna dva sata, Njoj se ženi najzad sve to dosadilo [,pa se digla i otišla]. Njemu dečku trebali klikeri [,pa trampio cipele za klikere] i sl.*⁷ dokazuju svojim postojanjem da ipak samo prvo tumačenje može biti ispravno: ako je, naime, i u onim prvim i u ovim drugim rečenicama karakterističnim sintaksičkim ponašanjem imenice tipa *čovek* postignut isti cilj — pojačanje rematizovanosti predikatskog saopštenja, to po sebi implicira da je takvo sintaksičko ponašanje regulisano svuda po identičnom principu, a pošto se u tim drugim rečenicama sasvim očigledno, zbog prirode iskazanog predikata (koja po sebi isključuje ono drugo rešenje), data imenica ostvaruje uz lično ime, odnosno uz odgovarajuću ličnu zamenicu⁸, jasno je da se onda ona mora tako ostvarivati i u onim prvim rečenicama (tj. pošto je *ONA se ŽENSKA nadala...*, *NJEMU DEČKU trebali klikeri ...* i sl., onda je i *NADA je DEVOJKA razumna...*, *ŽARKO je ČOVEK udovac...* i sl., a ne *Nada je DEVOJKA RAZUMNA...*, *Žarko je ČOVEK UDOVAC...* i sl.).

Može se pretpostaviti da je opisana situacija kojom se odlikuje danas kolokvijalni sprski začeta pod okolnostima koje su u početku bile slične sadašnjim ruskim prilikama: prvobitno je i u srpskom predikatski pridev, koji se ostva-

⁷) Svi primeri koji su ovde navedeni preuzeti su iz razgovornog jezika autohtonih Beogradana. Karakteristično je da je u svima njima posredi treće lice; kako stoe stvari kad se radi o prvom i drugom, biće posebno reči nekom dragom prilikom.

⁸) U navedenim primerima u kojima je leksička oznaka datog pojedinca odvojena od imenice tipa *čovek* kakvim enklitičkim oblikom (*NADA je DEVOJKA razumna...*, *NJOJ se ŽENI najzad sve to dosadilo...* i sl.) takvo odvajanje uslovjavaju pravila rasporeda enklitika (one se postavljaju iza prve naglašene reči u rečenicu).

rivao u konstrukciji s imenicom tipa *čovek*, stavljan iza ove u ekspresivne svrhe, pa je onda taj princip ekspresivnog postponovanja naknadno reinterpretiran u korist imenice — funkcija naglašavanja predikatskog podatka prebačena je sa premeštanja prideva u finalnu poziciju na izmeštanje imenice iz nje. Sledеći inovacioni korak, koji je neposredno uslovio aktuelno stanje, sveo se na dodeljivanje iste signalne uloge imenici nezavisno od toga da li je predikat otelotvoren pridevom ili kojom drugom rečju.

U završnom zaključku istakla bih sledeće.

Kolokvijalni srpski i ruski slični su utoliko što u nekim slučajevima rematizovanost predikata ne pojačavaju prozodijskim nego sintaksičkim postupkom, a različiti po tome što su ti slučajevi samo manjim delom u oba jezika isti, po nejednakom operativnom potencijalu korišćenog ekspresivnog sredstva i po najčešće neidentičnom izboru one jezičke jedinice u čijem se sintaksičkom ponašanju oličava njegovo funkcionisanje.

O NEKIM GRAMATIČKIM FENOMENIMA USLOVLJENIM EMPATIJOM*

Pojam empatije, uveli su u jezičku nauku Susumu Kuno i Etsuko Kaburaki¹. Pošto su zapazili da se govorno lice nejednako postavlja prema pojedincima koje pominje u svom kazivanju situacija i događaja — uz nekog staje bliže nego uz drugog, oni su na odnos „stajanju uz“ primenili termin *empatija*.

Empatijsku vezu govorno lice upostavlja neminovno s osobom iz čije vizure „snima“² ono o čemu govori (rekavši, recimo, *Jova je od Milana kupio kola*³ ja sam u izvesnom

*) Ovaj je rad objavljen 1987. godine u časopisu *Južnoslovenski filolog* XLIII.

¹⁾ Svoje viđenje empatije ovi su autori prezentirali još 1975. godine pod naslovom *Empathy and Syntax* (Kuno 1975). Međutim, tek kad su njihova gledišta publikovana (pod istim naslovom) u časopisu *Linguistic Inquiry* (Kuno 1977), lingvistički svet i van SAD je dobio bliži uvid u novu teoriju tekovinu.

²⁾ „Snimanje“, odnosno „kameru koja snima“ pominju metaforično sarni autori (Kuno 1977, na str. 627).

³⁾ Ovde navodeni primeri preuzeti su ili iz svakodnevnog razgovornog jezika obrazovanih (autohtonih) Beogradana ili iz dnevne štampe.

smislu usvojila Jovinu tačku gledanja na stvari; da sam isti događaj „snimila“ iz Milanove perspektive, moja bi izjava glasila: *Milan je Jovi prodao kola*⁴. Ostale okolnosti pod kojima se ispoljava postojanje empatijske relacije ne moraju biti za sve jezike iste; nesličnosti između japanskog i engleskog, koje razmatraju Kuno i Kaburaki, ovo upečatljivo ilustruju.

Radovi rusiste Olge Yokoyame, od kojih je prvi objavljen još 1976. godine u koautorstvu s Emily Klenin (Yokoyama 1976, 1980, 1982), bitno su doprineli tome da se, početkom osamdesetih godina, i slavisti u slovenskim zemljama zainteresuju za pojам empatije. Od serbokroatista prvi njime operiše Dubravko Kučanda ispitujući upotrebu posesivnog dativa (Kučanda 1985)⁵. Ima, međutim, još pojava i u našem, i u drugim slovenskim jezicima, na koje bi takođe trebalo primeniti empatijski kriterij radi njihovog potpunijeg osvetljavanja. Moja je namera da se ovom prilikom osvrnem na dve takve pojave: na javljanje /nejavljanje odredbe *jedan* uz naziv sagovorniku nepoznate osobe koja se uvodi u razgovor i na neregularno favorizovanje posešivnog genitiva na račun prisvojnog prideva (*knjiga Blumfilda* umesto *Blumfildova knjiga* i slični primeri).

Sedamdesetih godina, u krugu mojih neposrednih naučnih interesovanja nalazila se i nenumerička upotreba iz-

⁴) U radu Ivić 1976 ja sam već upozorila na ovakvu mogućnost dvojake perspektivizacije datog događaja, ali nisam pri tom neposredno eksplikirala njenu empatijsku uslovљенost.

⁵) Istu temu — odnos posesivnog dativa prema posesivnom genitivu — ja sam razmatrala, doduše sasvim uzgredno, još 1976. godine u svom prethodno pomenutom radu (Ivić, 1976., na str. 43), ali bez eksplikiranja njegove empatijske dimenzije.

raza *jedan*, pa sam o njoj pisala u dva navrata — prvi put nastojeći da utvrdim u kakvoj se ulozi, u kojim kontekstima i koliko često ovaj izraz javlja u našem jeziku (Ivić 1971), a drugi put (Ivić 1973) sa željom da objasnim zbog čega se on, uprkos nekim karakterističnim crtama gramatičkog poнаšanja, ne može smatrati neodređenim članom. Moj treći pristup izrazu *jedan* je poznijeg datuma (Ivić 1986), a svodi se na pokušaj što preciznijeg formulisanja semantičkog principa koji reguliše pridruživanje/nepridruživanje tog izraza opštem nazivu ljudskog stvora ostvarenom u bilo kojoj sintaksičkoj poziciji osim predikatske⁶. Ovog puta nameravam da rezimiram te principe, određujući pri tom eksplisitnije nego dosad njihov odnos prema empatijskom faktoru.

S obzirom na tako postavljeni zadatak, mene će ovde interesovati samo iskazi koji „snimaju“ konkretnе situacije, konkretnе događaje i konkretnе pojedince u njima, s tim što se ovi poslednji, budući sagovorniku nepoznati, ne nazivaju po imenu, nego se u razgovor uvode kao predstavnici neke date vrste ljudi: *lekar, putnik, starica, studentkinja* i sl.

Biva da se, pri pomenu tako „neodređeno“ imenovanih osoba, tom podatku — koju vrstu ljudi egzemplifikuje dočini — pridaje poseban komunikativan značaj⁷; kad god je

⁶ U predikatskoj poziciji imenica a priori ne može biti referencijalno interpretirana, tako da je i izraz *jedan*, ukoliko se uz predikatsku imenicu javi, ima vrlo specifičnu, izrazito ekspresivnu funkciju — up. *Ti si jedan bezobraznik, Ona je jedna nesrećnica* i sl. (više o ovim primerima v. u radu Ivić 1971, na str. 113—114).

⁷ Kao što je poznato, za uvođenje ove semantičke problematike u žižu pažnje kako logike tako i lingvistike najzaslužniji je Keith Donnellan —

to slučaj, *jedan* se ne pojavljuje uz opšti naziv (majci, recimo, čije se dete pozledilo, a kojoj govore *Smirite se, lekar samo što nije stigao*, važno je jedino saznanje da će se začas stvoriti tu neko ko je po profesiji lekar; zato u navedenoj izjavi i стоји само *lekar*, a ne *jedan lekar*). Ispostavilo se, jednom rečju, da je nužan preduslov upotrebi odredbe *jedan* takva značenjska interpretacija opšteg naziva koja pod okrilje komunikativne pažnje postavlja samu podrazumevanu individuu kao takvu, a tek uz nju i informaciju o njenom pripadništvu imenovanoj vrsti ljudi.

Pod okolnostima takve značenjske interpretacije pojавa izraza *jedan* postaje moguća, što, međutim, ne znači i obavezna. Obaveznost joj dodeljuje tek empatijski faktor.

„*Jedan* se, naime, mora upotrebiti ako je u pitanju (konkretan a neidentifikovan) pojedinac uz kojeg govorno lice staje da bi „snimilo“ ono što će neposredno zatim saopštiti; inače ne mora.

Tako se, recimo, u primerima (1) i (2) u inicijalnom položaju ostvaruje, umesto subjekta rečenice, naziv osobe iz čije vizure govorno lice sagledava „scenu“ koja je predmet iskaza:

(1) *JEDNOM PUTNIKU lopov ukrao torbu s dokumentima, pa kad se ovaj rastrčao po hodniku dozivajući u pomoć konduktora, neko mu iz susednog kupea dobaci:...*

(2) *JEDNOG LOPOVA razjareni putnik tresnuo punim termosom po glavi kad ga je zatekao kako mu pretura po džepovima od sakoa, a lopov samo promrmljao:...*

v. Donnellan 1966. O tome koliki je, početkom osamdesetih godina, bio opseg i značaj te problematike i koliko je ona do tog vremena obrađivana prikladno obaveštava studija Wreen 1984.

Isti nazivi — *putnik* i *losov* — imaju, doduše, u ovim primerima i drukčiju, empatijski neuslovljenu upotrebu: *losov* to ima u (1), a *putnik* u (2). Odsustvo empatijskog odnosa se razabira iz odgovarajuće gramatikalizacije, koja udružuje neizricanje izraza *jedan* sa neinicijalnom sintaksičkom pozicijom datog naziva⁸⁾.

Desi se da govorno lice, čije je saopštavanje dotle „snimalo“ iz vizure osobe *X*, poželi da pomeri „ugao kamere“ time što će „napustiti“ osobu *X* i „stati uz“ osobu *Y*, koja je za sabesednika sasvim nova, nepoznata ličnost. U tom je slučaju pojava izraza *jedan neizbežna*⁹⁾, kao što pokazuju primjeri (3) i (4):

(3) *Losov je i dalje neuznemiravano vršlja po vozovima, sve dok jednog dana nije JEDNOM PUTNIKU ukrao torbu s dokumentima, à ovaj, čim je krađu primetio, povukao ručnu kočnicu...*

(4) *Ovo se ispostavilo tek kad su zapanjenom putniku priveli JEDNOG LOPOVA, uhvaćenog u susednom kupeu, koji je odmah tu, rekonstruisao svoj „podvig“.*

Ličnost koja je prvobitno bila u centru pažnje govornog lica nosi u (3) naziv *losov*, a u (4) *putnik*. Onda se empatijska relacija počela premeštati — s *losova* na *putnika* u (3), a s *putnika* na *losova* u (4). Izraz *jedan* je tu, na odgovarajućem

⁸⁾ Da slično hijerarhizovanje po empatijskom kriteriju postoji i u ruskom jeziku obaveštava nas T. M. Nikolajeva (Николаева 1985, na str. 46). Opisujući, naiime, distribuciju ruskog izraza *odin*, ona eksplicitno помиње empatijski odnos kao jedan od mogućih faktora koji uslovjavaju uočeni distribucijski fenomen.

⁹⁾ Podaci navedeni u studiji Birkenmajer 1976, na str. 50 potvrđuju da se po tom istom principu pojavljuje i izraz *odin* u ruskom jeziku.

mestu, postavljen zato da ukaže na pojedinca u čiju se korist menja empatijska situacija.

Nije isključeno da govorno lice „snimi“ neku datu „scenu“ postavljajući se neutralno, tj. ne dajući pri tom prednost nijednom u nju uključenom detalju. Ukoliko je to slučaj, pojedinac koji se spominje ne biva obuhvaćen empatijskom relacijom i stoga se iskazuje opštim nazivom bez *jedan*; up. primer (5):

(5) *Pogledam kroz prozor: ĐAČIĆ s torbom na leđima promiče ulicom, mačka se zavlači pod auto, golubovi zaposleni oko nekih mrvica... Nevredno pažnje.*

Da je *đačić* uveden u razgovor kao ličnost empatijski povezana s govornim licem, izraz *jedan* bi se morao pojaviti, ali tada sadržina iskaza ne bi ostala identična s onom u (5) — uključila bi u sebe i neke informacije koje se baš *đačića* neposredno tiču, na primer:

(6) *Pogledam kroz prozor: JEDAN ĐAČIĆ s torbom na leđima promiče ulicom, mačka se zavlači pod auto, golubovi zaposleni oko nekih mrvica... Đačić odjednom zastaje, skida torbu i juri za mačkom.*

Panika među golubovima.

Sva ova dosadašnja zapažanja moguće je sažeti u kratak završni zaključak koji glasi:

U komunikativnim kontekstima u kojima je po sebi jasno da se pod opštim nazivom ima u vidu konkretan pojedinac, izraz *jedan* služi, u stvari, eksplikiranju empatije; kad god je dotični pojedinac posebno izdvojen pažnjom, *jedan je tu, a kad god nije, jedan izostaje*.

Što se tiče konkurentnog odnosa između prisvojnog pridjeva i prisvojnog genitiva, stvari stoje ovako:

Kao što je stručna literatura već podrobno osvetlila (Stevanović 1939—1940, Ivić 1967, Nikolić 1969), u svakodnevnoj jezičkoj praksi ne poštuje se dovoljno pravilo, zabeleženo u školskim gramatikama, o tome da treba birati odgovarajuće pridevsko obrazovanje umesto genitiva sa posesivnim ili subjektskim značenjem¹⁰ ukoliko je data imenica upotrebljena u jednini i bez odredbe. Primećeno je (Nikolić 1969) da odstupanje od pravila pogoda više stranu nego domaću reč, više opšti naziv nego lično ime, više prezimena nego lična imena.

Pristupajući prvi put ovoj temi (Ivić 1967), ja sam, po red ostalog, upozorila na dve ključne činjenice: prvo, da se opšti nazivi podvrgavaju genitivizaciji onda kad označavaju pojedinca samo kao predstavnika imenovane vrste ljudi, dok se pridevsko obrazovanje rezerviše za slučajevе kad pažnju zaokuplja konkretna individua kao takva (up., recimo, načelnu konstataciju: *Čim čuju glas UČITELJA, deca se po pravilu utišaju* i izjavu o stvarnom događaju: *Čim smo čuli UČITELJEV glas, utišali smo se*); drugo, da se lična imena ostvaruju s genitivnim nastavkom pre svega onda kad govorno lice iskazanu osobu ne sagledava kao privatno lice, već kao istaknutog predstavnika određene profesije (ako se, recimo, *Branko* pominje s posebnim vođenjem računa o tome da je on značajan pesnik, mnogo su veći izgledi za izbor genitivne forme nego u slučaju da govorno lice u *Branku* vidi samo svog nekadašnjeg druga iz školske klupe). Nedavno sam

¹⁰ Kao što je tačno uočio Miroslav Nikolić (Nikolić 1969, na str. 276), odnos objekatskog genitiva i prisvojnog prideva je nešto specifičniji. Zbog te specifičnosti ga ovde i ne uzimamo u obzir.

imala prilike da se vratim istoj temi (Ivić 1986^a) i da pokušam objasniti, prvo, koja su to relevantna semantička obeležja genitiva kao gramatičke kategorije, s jedne strane, i prisvojnog prideva, s druge, čijim se prisustvom/odsustvom određuje sudbina obeju konkurentnih formi i, drugo, pod kakvim se komunikativnim okolnostima govorni predstavnik srpskog jezika, uprkos svog poznavanja pravila normativne gramatike, ipak opredeljuje za genitiv. Ovog puta ću, rezimirajući svoja istraživanja ovih okolnosti, nastojati da ukažem na empatijsku uslovlijenost uočenog fenomena.

U situacijama kad čovek teži ka tome da zadrži služben, zvaničan, maksimalno uzdržan i objektivan ton informisanja, on čak i bliske mu ljudi pominje po titulama koje ovi nose, odnosno po društvenim ulogama koje su im dodeljene, i po prezimenu, nikako samo po imenu, a pogotovu ne po nadimku. Tako se ponaša, recimo, profesor pred prisutnom publikom na ispitu, pa svog dobro mu znanog studenta Zorana naziva dosledno *kandidatom*, a asistenta Milorada *kolegom*; tako izveštač sa sportske utakmice¹¹ svog inače prisnog drugara Dragana, trenutno u fudbalskoj igri golmana, *golmanom* u svom izveštaju i naziva; tako je penzioner Sava Popović, u novinarskim zabeleškama sa suđenja, samo *svedok*, a osoba koja deli pravdu samo *sudija*. I kad god je tako, dolazi spontano do favorizovanja genitiva (up. *biografija kandidata*, *pomoć kolege*, *zasluga golmana*, *izjava svedoka*, *staloženost sudije* i slične primere). Genitivni nastavak dobijaju i prezimena pojedinaca poznatih — ne po svojim svo-

¹¹⁾ Veću učestalost genitiva baš u sportskim izveštajima prvi je zapazio Nikolić (Nikolić 1969, na str. 283, nap. 29).

jstvima privatnih lica, već po onome što čine, znače u nekoj dатој oblasti života; up., recimo, *supruga Teodorakisa* (podrazumeva se „*supruga slavnog pevača Teodorakisa*“), *knjiga Blumfilda* (podrazumeva se „*knjiga istaknutog lingviste Blumfilda*“) i slične primere navedene u studiji Nikolić 1969. Oni pisci koji čak i lično ime podvrgavaju genitivizaciji, što odudara od normalnog jezičkog ponašanja (up. *shvatanja Dorđa* i slične primere navedene u studiji Ivić 1967), očigledno iskoriščavaju mnogo šire nego što je inače, u svakodnevnom opštenju, prihvatljivo ovu svojevrsnu gramatičku mogućnost označavanja distantnog, suzdržanog stava prema osobi o kojoj govore¹². Kao da se izborom prisvojnog prideva govorno lice postavlja toliko blizu pojedinca koga pominje da ga sagleda u celini, dok se izborom genitiva, naprotiv, udaljava, sužavajući svoje vidno polje na takav način da izvan njega ostaje sfera privatnog u imenovanoj ličnosti.

Završni zaključak je tu sasvim na dohvatu ruke; glasi: izbor prisvojnog prideva osigurava postojanje, a genitiva nepostojanje empatijskog odnosa između pomenutog i onoga koji ga je pomenuo.

SPISAK POMINJANIH RADOVA

Birkenmaier, Willy, 1976, Die Funktion von *odin* im Russischen, *Zeitschrift für slavische Philologie*, Band XXXIX, Heft 1, Heidelberg, S. 43—59.

¹²⁾ Ovim objašnjenjem se ne želi isključiti mogućnost povodenja za ruskim gramatičkim modelom, na koju stručnjaci prvo pomišljaju kad raspravljaju o ovoj pojavi. Međutim, olako potpadanje pod uticaj ruskog modela moralo je naći dobar oslonac u činjenici da se i inače u sopstvenom jeziku genitiv iskorišćava kao svojevrsna oznaka distanciranosti, antifamilijarnosti.

- Wreen, Michael, 1984, Belief, modality, opacity, and the referential/attributive distinction, *Linguistics* Vol. 22—3, pp. 331—340.
- Donnellan, Keith, 1966, Reference and definite description, *Philosophical Review* 75, pp. 281—304.
- Ivić, Milka, 1967, Genitivne forme srpskohrvatskih imenica i odgovarajuća pridjevska obrazovanja sufiksom -ov (-ev, -ovljev, -evljev), -in u odnosu 'kombinatoričkih varijanata', *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* knj.X, str. 257—262.
- Ivić, Milka, 1971, Leksema jedan i problem neodređenog člana, *Zbornik za filologiju i lingvistiku XIV* 1, Novi Sad, str. 103—120.
- Ivić, Milka, 1973, Elementi neodređenog člana u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku, *Referati za VII međunarodni kongres slavista u Varšavi*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, str. 11—14.
- Ivić, Milka, 1976, Problem perspektivizacije u sintaksi, *Južnoslovenski filolog XXXII*, str. 29—46.
- Ivić, Milka, 1986, On referentially used nouns and the upgrading/downgrading of their identificatory force, *Yugoslav General Linguistics*, selected, edited and introduced by Milorad Radovanović. [Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe, 26, John Benjamins B. V.], Amsterdam—Philadelphia, pp 91—99.
- Ivić, Milka, 1986a, On Referential Strategies: Genitivization vs Adjectivization in Serbocroation, *Linguistische Arbeitsberichte* Nr 54/55 Leipzig, S. 23—27.
- Yokoyama, Olga T. and Emily Klenin, 1976, The Semantics of 'Optional' Rules: Russian Personal and Reflexive Possessives, *Sound, Sign and Meaning: The Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle* [Michigan Slavic Contributions], L. Matejka, ed., pp. 249—270.
- Yokoyama, Olga T., 1980, Studies in Russian Functional Syntax, *Harvard Studies in Syntax and Semantics* 3, ed. by S. Kuno, Cambridge, Mass.: Harvard University, Dept. of Linguistics, pp. 451—778.
- Yokoyama, Olga T., 1982, Russian word order and Empathy, *Papers from the Eighteenth Regional Meeting*, Chicago Linguistic Society, April 15—16, Chicago, Illinois, pp. 521—529.
- Kuno, Susumu and Etsuko Kaburaki, 1975, Empathy and Syntax, *Harvard Studies in Syntax and Semantics* Vol. 1. S. Kuno, ed., Cambridge, Mass.: Harvard University, Dept. of Linguistics, pp. 1—74.

- Kuno, Susumu and Etsuko Kaburaki, 1977, Empathy and Syntax, *Linguistic Inquiry* Vol. VIII, 4, pp. 627—672.
- Kučanda, Dubravko, 1985, Some Thoughts on the Dative of Possession, *Zbornik Pedagoškog fakulteta (humanističke i društvene znanosti)* br. 1, Osijek, str. 37—54.
- Николаева, Т. М., 1985, Функции частиц в высказываниях (на материале славянских языков), Москва, Изд. „Наука“.
- Nikolić, Miroslav, 1969, O posesivnom genitivu ličnih imena, *Naš jezik n.s.* XVII 5, str. 264—283.
- Stevanović, Mihailo, 1939—40, Posesivne forme u srpskohrvatskom jeziku, *Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta* IV, 1, str. 3—50.

SRPSKO JEDAN / BUGARSKO ЕДИН У ULOZI ODREDBE PREDIKATSKE IMENICE*

Ovo se izlaganje ograničava na (srpske i bugarske)¹ rečenice ostvarene po modelu *X je Y*, i to samo na one među njima u kojima leksička jedinica *X* označava identifikovanu osobu, a leksička jedinica *Y* vrstu ljudi čijim se predstavnikom data osoba proglašava.

*) Ovaj tekst sadrži (u mnogim, mada u suštini nebitnim detaljima izmenjeno) izlaganje koje je na engleskom jeziku, a pod naslovom *On the Slavic word for ONE in the predicate-noun position*, objavljeno 1990. godine u časopisu *Съпоставително езикознание* (Bugarska — Sofija).

¹⁾ Moja je osnovna namera da u ovom radu, razmatrajući sintakšičke datosti dva predstavnika južnoslovenske jezičke grupe — jednog koji ne-ma član (srpski) i jednog koji ga ima (bugarski), pokušam otkriti neke šire zastupljene (i stoga s teorijske tačke gledišta zanimljive) principe korišćenja leksičke oznake za značenje 'jedan' u predikatskoj poziciji. Posebno napominjem da podrobniji opis odgovarajućeg stanja stvari na drugim stranama slovenskog jezičkog sveta tek predstoji. Zasad se zna samo toliko da, u određenim pojedinostima, postaje i upadljive nesaobraznosti među pojedinim predstavnicima toga sveta (Christian Hougaard, na primer, skreće pažnju na činjenicu da za primere tipa poljskog *Ty babo jedna!* znaju češki i bugarski, ali ne i ruski — v. Hougaard 1985, 51).

Povezivanje predikatske imenice sa *jedan/един* ima za cilj ili (A) da onemogući dvomislenost rečenice ili (B) da je učini što ekspresivnijom.

Situacija tipa (A) uspostavlja se onda kad rečenica dobije proširenje oписано у restriktivnoj odredbi *samo*.

Prisustvo te odredbe čini rečenicu nedovoljno semantički prozimom utoliko što joj je moguće pripisati, zavisno od datoga konteksta, ili (a) značenje '*X* je *Y*, i ništa više (ništa bolje) od toga' ili (b) značenje '*X* je *Y*, i ništa drugo do *Y*'.

Srpski i bugarski predupređuju eventualnu nejasnost oko njenog tumačenja time što se pridržavaju sledećeg pravila: onda kad se ima u vidu značenjska interpretacija (a), predikatskoj se imenici dodeljuje odredba *jedan/един* (up. *On je samo JEDAN (OBIČAN)*² *UČITELJ* [, šta taj može znati o savremenoj svetskoj filozofiji?]) Той е само ЕДИН УЧИТЕЛ [, какво може той да знае за съвременната философия?], a kad se radi o interpretaciji (b), takva joj se odredba ne dodeljuje (up. *On je SAMO UČITELJ* [, nije direktor škole] / Той е САМО УЧИТЕЛ [, не е директор на училището])³.

Značenjska nijansa nipoštovanja koja dolazi do izražaja u primerima tipa (a) očigledno je pragmatski uslovljena. Niko ko predikatom imenuje neku profesiju *Y* za koju zna da je na velikoj ceni u sopstvenoj sredini neće, pod normal-

²⁾ U (razgovornom) jeziku u ovakvim se primerima *jedan* najčešće udružuje s izrazom *običan*, čime implikacija 'i ništa bolje od toga' postaje naglašenija.

³⁾ Za autentičnu verziju navedenih bugarskih primera treba da zahvalim dr Lili Laškovoju, slavistu iz Sofije, što ovim putem i činim.

nim okolnostima, svoju tvrdnju o tome kako je dati pojedincu *X* predstavnik ljudi profesije *Y* proširiti komentarom 'i ništa više (ništa bolje) od toga': svakom je govornom predstavniku srpskog jezika, jednom rečju, jasno koliko bi bilo neumesno izjaviti, recimo, za Dušana Nemanjića: *Taj je bio samo jedan (običan) car.*

Iako su rečenice tipa (a) uvek namenjene tome da umanju značaj zanimanja iskazanog predikatskom imenicom, one se ipak ne izgovaraju baš svaki put u cilju omalovažavanja osobe o čijem je zanimanju reč. Bugarska autorka T. Račeva (Račeva 1984, str. 20) upozorava na to kako se ljudi, kad o sebi govore, iz skromnosti služe takvom rečenicom (navodeći pri tome, primera radi, jednu takvu izjavu: *Aз съм само един учител*).

Za razliku od rečenica tipa (a), rečenice tipa (b) nemaju ničeg potcenjivačkog u sebi, što stoji u neposrednoj vezi s okolnošću da se tu dejstvo restriktivne odredbe usmerava na suprotnu stranu — ne na rečenični subjekat, nego na predikat ('*X* je *Y*; *Y* i — tačka; ništa drugo do to').

Rečenicama tipa (b) pribegavamo obično u prilikama kada nam je potrebno da stavimo do znanja sagovorniku kako osoba *X* nije u stanju da učini ništa više od onog što se može od nje očekivati s obzirom na njeno pripadništvo ljudima vrste *Y*. Tako, na primer, rečenica *Ja sam ovde samo gost* nosi sobom i ovu (neizrečenu, a podrazumljivu) informaciju: 'i nemoj (nemojte) očekivati od mene da se ponašam na način koji dolikuje nekome ko je ovde domaćin'.

Da zaključimo: iako su rečenice koje interpretiramo u smislu (a) i (b) različito semantizovane, one se u suštini ipak

organizuju po istovetnom principu restriktivne značenjske modifikacije. Razlika u njihovom značenju proishodi tu, u stvari, iz toga što, dok primenjuje taj princip, onaj ko govorи držи u žиži svoje pažnje ili (a) osobu koju identificuje (subjektska) imenica *X*, ili (b) ono što o toj osobi saopštava (predikatska) imenica *Y*. Pošto se i inače po pravilu u slovenskim jezicima (v. Ivić 1989, 91—99) prisustvo/odsustvo reči sa značenjem 'jedan' uz opštu imenicu iskorišćava kao način signalizovanja šta pod tom imenicom u datom slučaju treba razumeti — konkretnog pojedinca ili tu i tu vrstu ljudi (up. *JEDAN STUDENT* [*mi danas reče da...*] / *STUDENT romanskih jezika* [*mora znati latinski*] i sl.), potpuno je shvatljivo da leksička oznaka za 'jedan' nije mogla lako biti mimođena ni onda kad je trebalo birati sredstvo kojim će se iskazivati značenjska razlika između rečenica tipa (a) i tipa (b).

Što se tiče slučaja (B), tj. postavljanja te oznake uz predikatsku imenicu u ekspresivne svrhe, do tog gramatičkog fenomena dolazi onda kad onaj ko govorи želi da naglasi kakav je dati pojedinac ili (1) kao ličnost, ili (2) kao predstavnik one vrste ljudi koju imenuje predikatsko leksičko jezgro.

Da bi se postigao viši stepen ekspresivnosti u smislu (1), potrebno je insistirati na pojedincu kao takvom, a najpodesnije sredstvo za postizanje toga efekta jeste dodeljivanje predikatskoj imenici izraza sa značenjem 'jedan'.

Preduslov za uspostavljanje semantičko-sintaksičke situacije tipa (B) (1) jeste to da se pod datom predikatskom imenicom podrazumeva takva vrsta ljudi koja je izdvojena kao nešto posebno po nekoj izrazitoj ličnoj osobini svojih

predstavnika — ili telesnoj (*lepotica* i sl.), ili umnoj (*glupan* i sl.), ili moralnoj (*lopuža* i sl.), ili karakternoj (*prznica* i sl.). Obraćajući se svome sabesedniku, onaj ko govori može da ga svojom izjavom svrsta, na primer, u *pravednike*, što je za dotičnog kompliment, ili u *lopuže*, što se ovome upućuje kao pogrda. Bilo šta da je od ovog dvoga posredi, nije neophodno da se taj kompliment / ta pogrda izriče kompletnom rečenicom (*Ti si pravednik!* / *Ti si lopuža!*). Dovoljno je da se izgovori (s odgovarajućom intonacijom) vokativni oblik date predikatske imenice; u njemu je kondenzovan isti taj rečenični sadržaj: *Pravedniče!* / *Lopužo!*.

Prednost rečenice nad „kondenzatorskim“ vokativom⁴⁾ je u tome što se njome izrečena pozitivna / negativna kvalifikacija ne mora ticati isključivo „drugog“ lica; može i „prvog“ (*Što sam ja idiot, uh!*), i „trećeg“ (*On je budala*). No, bez obzira da li se opredeljuje za rečenicu ili za vokativ, onaj ko govori rado udružuje kvalifikatorsku imenicu s odredbom *jedan/odin* (*Lažove jedan!* / *A бе и аз съм един идом*)⁵⁾, intuitivno osećajući da takvim postupkom čini svoju poruku još ekspresivnijom (up. razliku u stepenu ekspresivnosti između *Lažove!* i *Lažove jedan!*).

Rečenice koje egzemplifikuju sobom slučaj (B) (2) imaju znatno složeniju značenjsku strukturu od rečenica tipa (B) (1). Obavezno spoljašnje obeležje im je karakteristična uzvična intonacija. Takvim rečenicama ljudi iskazuju svoje

⁴⁾ Ovakvo kondenzovanje rečeničnog sadržaja predikatskom imenicom, koje je najčešće sračunato na što efektnije izricanje pogrda, svojstveno je i drugim jezicima, ne samo slovenskim (u radu Hougaard 1985, na primer, iznose se odgovarajuće potvrde za to iz danskog jezika).

⁵⁾ Primer je preuzet iz studije Hougaard 1985, 51.

nezadovoljstvo time što onaj koga imenuju rečeničnim subjektom ne reprezentuje na doličan način vrstu ljudi čiji je predstavnik, a koja se obelodanjuje predikatskom imenicom. Tako će, na primer, razočaran pevanjem neke dame koja nastupa kao profesionalna pevačica, jedan od njenih slušalaca, Bugarin, s negodovanjem uzviknuti: *И та ми е една несвија!*⁶, a poruka te njegove (emotivne) izjave glasi: *Она је лоша певацica.* Drugi njen razočarani slušalac, Srbin, tu istu „presudu“, organizovanu po istom sintaksičkom principu, otelotvoriće sledećim rečima: *I ta mi je neka pевацica!*, odnosno *I ta mi je neka vajna pевацica!*⁷.

Ispostavlja se da srpski jezik u rečenicama ovoga tipa umesto izraza *jedan*, koji je najneposredniji prevodni ekivalent bugarskog *edin*, postavlja uz predikatsku imenicu, radi veće ekspresivnosti, odredbu *neki*, odnosno nju u kombinaciji sa (naglašeno diskvalifikatorskim) izrazom *vajni*. Očevидно je da su pri ustrojavanju ovakvih rečenica srpski i bugarski učinili različit izbor onoga što će se posebno naglašavati postavljanjem karakteristične leksičke oznake uz predikatsku imenicu — bugarski je išao za tim da u prvi plan pažnje bude postavljen individualni aspekt lišenosti onih kvaliteta koje inače poseduje vrsta ljudi o čijem se predstavniku radi ('kao individua koja egzemplificiše sobom soj *pевацica*, ona je loš primerak toga soja'), a srpski da što više naglasi nedorastlost dotične ulozi predstavnika vrste ljudi kojoj pripada ('u dosezanju

⁶) Primer je preuzet iz studije Račeva 1984, 21.

⁷) Svi srpski primjeri koji se u ovom radu navode preuzeti su iz razgovornog jezika autohtonih Beogradana.

kvaliteta koje bi trebalo da poseduje kao *pevačica*, ona potpuno podbacuje').

Uloga bugarskog *edin* / srpskog *neki* u ovakvim rečenicama u stvari je u punom saglasju sa principom koji reguliše determinativnu službu ovih izraza u odnosu na imenicu koja se upotrebljava izvan predikatske pozicije. Stojeći, naime, uz nepredikatski upotrebljenu imenicu, bugarsko *edin*, baš kao i srpsko *jedan*, signalizuje svojim prisustvom činjenicu da se pod imeničkim značenjem u datom slučaju podrazumeva pojedinac, dok se izrazom *neki* u sprskom jeziku ili upozorava na nedostatak bližih podataka o identitetu podrazumevanog pojedinca (v. Ivić 1971, 111—113) ili pri-dodaje prizvuk nipođaštavanja pomenu dotičnog⁸.

Sve što je dosad rečeno navodi na sledeći zaključak:

Ni onda kada služe kao odredba predikatskoj upotrebljenoj imenici, izrazi *jedan/edin* ne gube svoju delotvornu funkciju individualizovanja. Doduše, semantičke okolnosti pod kojima se ona ostvaruje sasvim su posebne, pa otuda i njeni efekti izgledaju toliko različiti od onih u prilikama kada se determinaciji u individualizatorskom smislu podvr-gava nepredikatski upotrebljena imenica.

⁸ „U kolokvijalnom jezičkom saobraćanju čuju se danas i primeri u kojima imenice, mada nemaju po sebi afektivnu semantiku (označavaju npr. profesiju), postaju afektivne u konstrukciji sa *neki*: *Zaljubila se, zamisli, u nekog pevača* i sl. *Neke* tu uslovjava, u stvari, umanjenje vrednosti koju daje sama imenica, dodajući nijansu nipođaštavanja njenom značenju“ — Ivić 1971, 113.

CITIRANA LITERATURA

- Hougaard 1985: Christian Hougaard, *Invectives in Danish and Slavic: A contrastive analysis*, Съпоставително езикознание X, 1985, № 4, 44—52, София.
- Ivić 1971: Milka Ivić, Leksema JEDAN i problem neodređenog člana, *Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske XIV*, 1971, knj. 1, 103—120, Novi Sad.
- Ivić 1989: Milka Ivić, On referentially used nouns and the upgrading/downgrading of their identificatory force, *Yugoslav General Linguistics* (ed. by M. Radovanović), 1989., 91—99, Amsterdam — Philadelphia.
- Рачева 1984: Таня Рачева, Членуването на една семантична група съществителни имена в ролята на сказуемно определение в немски и български език, *Съпоставително езикознание IX*, 1984, № 2, 18—23, София.

O ODREDBAMA KATEGORIZOVANJA*

Savremeni sintaksičari upotrebljavaju termin *kategorizovati* (engl. *categorize*) u smislu proglašiti neku datu pojavu *X* predstavnikom pojmovne kategorije koju iskazuje opšta imenica *Y* (*On je pesnik*, *Ona je lepotica*, *Ti si lažov*, *To je istina* i sl.). *Odredbama kategorizovanja* nazvani su u ovom radu priloški i pridevski izrazi koji bliže određuju vidove kategorizovanja, tj. predupređuju mogućnost dileme oko sledećih pitanja: da li je *X* još nešto osim *Y*; da li je *X* u svakom pogledu *Y*; da li je *X* na najprimereniji način *Y*¹.

U leksičko značenje priloških izraza tipa srpskog *pre svega*, *na prvom mestu*, *u prvom redu*, *pretežno* i sl. utkana je podrazumljivost toga da *X* nije isključivo predstav-

*¹⁾ Ovaj je tekst objavljen u časopisu *Južnoslovenski filolog* XLVII, Beograd, 1991.

¹⁾ U svojoj studiji *Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts* (Papers from the Eight regional meeting Chicago linguistic society, Chicago Illinois 1972, 183—228) George Lakoff pokriva terminom *hedges* engleske izraze koji semantički i funkcionalno egzemplifikuju upravo ovu kategoriju predikatskih odredbi (spisak tih izraza priložen je na str. 196). I ono što Fred J. Dameran naziva *fuzzy adjective* u radu *On „fuzzy“ adjectives* (Linguistics 196, 1977, 57—64) tiče se, u stvari, te iste kategorije. Korisno bi bilo uporediti njihova izlaganja s analizom koja sledi.

nik kategorije *Y* nego, između ostalog (po naznačenoj hijerarhiji, u naznačenoj meri — up. *Ona je pre svega majka* i sl., odnosno *On je pretežno prozaista* i sl.) i nje, dok se izrazima tipa *u najmanju ruku, ako ništa više* i sl. (up. *On je u najmanju ruku sukrivac, Ona je, ako ništa više, očevidec* i sl.) skreće pažnja samo na postojanje dobrih izgleda za to da je *X* i nešto više (značajnije) od *Y* (a da je *Y* — u to ne treba sumnjati). S druge strane, jezik raspolaže i mogućnošću da istakne ono suprotno — ostajanje u granicama kategorije *Y*. Pojačajni komentar 'toliko i ništa više', koji u takvim prilikama proširuje konstataciju '*X* je *Y*' ('*X* je *Y*; toliko i ništa više'), iskazuje se u našem jeziku ili priloškim oblikom *prosto* (up. *On je prosto neznalica, To je prosto formalnost*² i sl.), ili priloškim oblikom *samo* (up. *On je samo statista u tom filmu, Ja sam samo posmatrač* i sl.). Leksičko rešenje *samo* ostaje, međutim, kao jedini izbor onda kad se umesto neutralnog saopštenja 'i ništa više' ima u vidu informacija kvalifikativnog tipa: 'ništa bolje, ništa značajnije od *Y*' (up. *Zar bi se ona za njega udala? Pa on je samo priučeni daktilograf, nema nikakvu stručnu spremu* i sl.).

Vredi naglasiti, s obzirom na principski značaj pojave, da i drugi jezici pokrivaju istom leksičkom jedinicom oba

²⁾ Umesto *To je prosto formalnost* moglo bi se, doduše, reći *To je prosta formalnost* ili *To je puka formalnost*. Popravljanje imeničkog determinatora unosi, međutim, izvesnu promenu u semantičku optiku iz koje se sagledava kategorizovanje: umesto komentara 'i ništa više' pod reflektor pažnje postavlja se značenje 'naj-', tj. maksimalna zastupljenost onoga što imenuje *Y* — v. nešto dalje izlaganje o konstrukcijama tipa *puki siromah, gola istina, prosta laž* i sl.

značenja iskaziva našim *samo*: 'ništa više do Y' i 'ništa bolje, ništa značajnije do Y' (up. primera radi, semantičke mogućnosti engleskog izraza *only*)³. Ovo drugo, kvalifikativno značenje je izrazito pragmatskog karaktera — ono se javlja tek pod određenim komunikativnim uslovima, tj. tek onda kada se nazivom *Y* imenuje neki društveni status koji ne uživa veliki ugled kod datih učesnika komunikacije.

Izrazi tipa *po struci, formalno, naizgled, de facto, u suštini, poreklom, u moralnom pogledu, u izvesnom smislu* i sl. daju podatak o tome po kom se osnovu (s pogledom na što se) *X* potvrđuje kao predstavnik kategorije *Y* (up. *On je po struci filozof / poreklom seljačko dete / naizgled veseljak / u suštini patnik i sl.*). Ograničavanja koja se upotreborom ovakvih odredbi nameću kategorizovanju neizbežno lišavaju da-to *X* mogućnosti da mu iko pripiše svojstvo u svakom pogledu reprezentativnog, drukčije rečeno — prototipskog predstavnika kategorije *Y*.

Kao što je poznato, naziv *prototip* je rezervisan za ono *X* koje na maksimalno uspeli način egzemplificuje *Y*⁴. Budući da tako elitno egzemplifikovanje nije redovna

³⁾ Upečatljivu analizu tih mogućnosti daje James D. McCawley u svojoj studiji *Syntactic and logical arguments for semantic structures* (Three dimensions of linguistic theory, Osamu Fujimura, editor, Tokyo, 1973, 261—376), na str. 311.

⁴⁾ Razvojni put teorije o prototipima prikazao je američki lingvista Talmy Givón u svojoj studiji *Prototypes: Between Plato and Wittgenstein* (Noun classes and categorization: Proceedings of a symposium on categorization and noun classification, Eugene, Oregon, October 1983 / =Typological studies in language 7, ed. by Colette Craig, Amsterdam and Philadelphia 1986, 77—102).

pojava⁵, potrebno je, bar u nekim prilikama, izvršenu kategorizaciju osvetliti s prototipske tačke gledišta, tj. ukloniti eventualnost nedoumice oko toga da li su se u *X* sustekle baš sve reprezentativne odlike kategorije *Y* ili nisu. To „raščišćavanje“ se postiže unošenjem odgovarajućih odredbi u rečenicu; njih bih ja uslovno nazvala *prototipski usmerenim odredbama kategorizovanja*.

Rečenicu, na primer, *On je aristokrata* možemo proširiti u njenom predikatskom delu ubacivanjem prideva *tipičan*, ili *autentičan*, ili *pravi* uz opštu imenicu: *On je tipičan / autentičan / pravi aristokrata*. Prvi pridev sugerira svojim prisustvom da su „njemu“ svojstveni svi oblici ponašanja koji odlikuju prototipskog predstavnika pojmovne kategorije *aristokrata*⁶, drugi da je posredi u svakom pogledu verodostojan, nepatvoren primerak te kategorije, a treći da je „on“ u punom smislu reči to što smo imenovali predikatom.

S ovom neidentičnom značenjskom ustrojenošću navedenih determinatora uskladena je njihova distribucija u govornom lancu. Distribucionu prednost ima *pravi* (već kao domaća reč, nasuprot tuđicama, ali neosporno i) zbog svoje

⁵) I pingvin je, doduše, „ptica“, ali je to manje potpuno od, recimo, vrapca — nema sposobnost letenja. O primerima toga tipa, zasnivajući teoriju o prototipima, govorila je još 1973. godine Eleanor H. Rosch u svom vrlo zapaženom radu *On the internal structure of perceptual and semantic categories* (Cognitive development and the acquisition of language, ed. by Timothy E. Moore, New York 1973, 111—144).

⁶) Ukoliko, međutim, umesto naziva ljudskog stvora stoji druga kakva opšta imenica (up. *tipičan nesporazum*, *tipična hipohondrija* i sl.) nisu, razume se, u pitanju svi oblici ponašanja, nego svi vidovi ispoljavanja onoga što je imenicom označeno.

nešto neutralnije semantike (karakteristično je, recimo, da se ne bi reklo **On je po poreklu tipičan aristokrata*, **On je u ophodenju s ljudima autentičan aristokrata*, a kaže se *On je po poreklu pravi aristokrata*, *On je u ophodenju s ljudima pravi aristokrata*).

Determinacija pridevom *pravi* ima jedan pragmatski aspekt koji zaslužuje svaku pažnju.

Napominjanje da je taj i taj (ta i ta) u pravom smislu reči to što se za njega (nju) kaže neminovno daje veću težinu rečenom. Otuda ono kategorizovanje koje bi se inače, zahvaljujući specifičnom leksičkom značenju date imenice, svodilo na kompliment ili pogrd, postaje, sa dodatom napomenom, izrazitiji kompliment / izrazitija pogrda (up. *Ona je lepotica* sa *Ona je prava lepotica*, odnosno *Ti si budala* sa *Ti si prava budala* i sl.). U ostalim slučajevima, kad leksičko značenje opšte imenice ne daje po sebi neposrednog povoda za takvo pozitivno / negativno kvalifikovanje pojedinca, izraz *pravi* ne može biti sveden na puko pojačajno sredstvo, već dejstvuje kao *prototipski determinator*, tj. kao odredba pomoću koje se sugeriše da su se u datom pojedincu sustekla prototipska svojstva imenovane vrste ljudi. Šta su kad „prototipska svojstva“, to, naravno, varira od slučaja do slučaja, zavisno od imeničke semantike, koja, inače, nije po sebi obeležena (u jakobsonovskom smislu termina) po prototipskom kriteriju, nego tu obeleženost stiče tek u spoju sa *pravi*, o čemu sveđoči činjenica da je moguće, na primer, reći: *On je madiočar u čije je trikove vrlo lako proniknuti*, *On je lekar koga pacijenti ne vole zbog osornog ponašanja*, *Ona je majka koja je svoju decu napustila*, *On je muškarac koga žene ne privlače*,

a nije moguće: **On je pravi madioničar u čije je trikove vrlo lako proniknuti*, **On je pravi lekar koga pacijenti ne vole zbog osornog ponašanja*, **Ona je prava majka koja je svoju decu napustila*, **On je pravi muškarac koga žene ne privlače* (zato što u prototipske osobine madioničara spada tako vešto izvođenje trikova da se isključuje njihova laka sagledljivost, lekara — strpljiv, pažljiv odnos prema bolesniku, majke — privrženost deci, a muškarca — instinktivno osećanje zainteresovanosti za ženski pol). Pragmatski problem na koji bih ovde želeta da ukažem tiče se ne jednako g e f e k t a ova-kvog „prototipizovanja“ opšte imenice pomoći odredbe *pravi*. Kazati, naime, za nekoga da je *pravi madioničar* znači naglasiti: čovek nije u svojoj madioničarskoj struci nedoučen, niti je neka varalica, već je majstor svog zanata. Izjava da je taj i taj *pravi lekar* takođe se poimna kao pozitivan kvalifikativ, ali ne samo u stručnom, nego i u moralnom pogledu. Pogotovu je žena za koju se tvrdi da je *prava majka* tom izjavom pozitivno okvalifikovana s moralne tačke gledišta. A *pravi muškarac*? Stoji fakat da većina predstavnika srpskog jezika i takvu izjavu prima kao pozitivan kvalifikativ, čak, u stvari, kao veliki kompliment za „njega“, zbog toga što je time rečeno da se „on“ ponaša na tipično muški način, a takvo ponašanje imponuje⁷. S druge strane, odgo-

⁷ Ljudima, ne samo u ovoj našoj, balkanskoj sredini, već svugde u svetu, odvažnost po pravilu veoma imponuje, a upravo za tu vrlinu vlada uverenje da neizbežno kiasi 'pravog' muškarca. Posredstvom dr Smiljke Stojanovića sa Odseka za anglistiku Filološkog fakulteta u Beogradu (kojoj i ovom prilikom najtoplje zahvaljujem na pomoći!), dobila sam odgovore od nekih inostranih informatora (jedne Amerikanke, jedne Engleskinje, jednog Nemca i jednog Kineza) na pitanje: *Šta je za Vas pravi muškarac?* Karakteristično je da sva četiri odgovora sadrže podatak o odvažnosti kao bit-

varajuća konstrukcija *prava žena*, za te iste govorne predstavnike, nema ni približno tako pozitivnu konotaciju⁸.

Ta nejednakost efekta „prototipizovanja“ opštih imenica pomoću odredbe *pravi* (i njoj primerenih prevodnih ekvivalenta iz drugih jezika) zaslužuje da bude jednog dana najsvestranije razmatrana uz uključivanje što brojnijeg leksičkog materijala.⁹ Podaci koji bi se sakupili istraživanjem na toj strani doprineli bi u osetnoj meri kako unapređivanju opšte semantičke teorije, tako i povišavanju naših saznanja o kognitivnim procesima. Što se, pak, konkretno tiče semantičke interpretacije izraza *pravi muškarac/prava žena*, taj dosad neuočen (a kad je reč o društvenom vrednovanju polova i te kako indikativan) problem spada, u stvari, u oblast so-

no prisutnoj vrlini. Očigledno, postoje takva ljudska svojstva za koje se manje više svuda saglasno smatra da svojim prisustvom kvalifikuju pojedinca muškog pola u smislu ‚pravi muškarac‘. S druge strane, spisak tih elitno muških svojstava ipak je u mnogim detaljima varijabilan, zavisан, naime, kako od individualnog kulturno-socijalnog profila date sredine, tako i od ličnih iskustava i predrasuda, pa čak i od trenutnog raspoloženja anketirane osobe prema muškom rodu. Sve te okolnosti pod kojima se širom sveta stavlja ovaj spisak zavređuju minuciozno naučno istraživanje.

⁸⁾ Na to ukazuje mala anketa koju sam sprovela. Međutim, da bi se dobila maksimalno verna slika stanja stvari, anketu bi trebalo ponoviti na takav način da njome budu obuhvaćeni što različitiji i što brojniji društveni slojevi govornih predstavnika našeg jezika (pored ostalog i krugovi deklarisanih feministkinja).

⁹⁾ Na ovom mestu umereno je napomenuti sledeće: događa se da leksičkom izrazu sa značenjem ‚pravi‘ bude uskraćena mogućnost obavljanja intenzifikatorske funkcije uz pojedine imenice ovog tipa, a zašto — to tek treba ispitati. Anna Wierzbicka, na primer (u svome radu *The Semantics of Grammar*, Amsterdam / Philadelphia 1988, na str. 497), primećuje kako je zapaženo da se u engleskom može reći *He is a real male* ‚On je pravi muškarac‘, a ne može *He is a real poor* ‚On je pravi bednik‘, ali zadovoljavajuće objašnjenje toga fenomena još uvek nije dato.

ciolingvistike; na predstavnicima te discipline je da ga dublje sagledaju i podrobno protumače.

Ima slučajeva kad ono o čemu opšti naziv saopštava nije oličeno na vrhunski način u datome svojim osobinama, nego stepenom svoje zastupljenosti. Odredba *pravi*, budući da ističe ono prvo, nije podesna za isticanje onog drugog, pa stoga, kad je ovo drugo posredi, „na scenu“ stupaju, u funkciji odgovarajuće oznake, posebni odredbeni izrazi, usko specijalizovani za spajanje samo s jednim određenim leksičkim tipom imenice. Tako se, recimo, kaže *OVEJANI lopov*, *PUKA sirotica*, *SUŠTA istina*, *PRESNA laž* kad se želi naglasiti da je posredi *'naj'-lopov*, *'naj'-sirotica*, *'naj'-istina*, *'naj'-laž*¹⁰; tako se dodavanjem odredbe *rođeni* nekom datom rodbinskom nazivu (*rođena majka*, *rođena sestra* i sl.) odnos koji taj naziv iskazuje proglašava maksimalno zastupljenim (ponekad samo iz razloga emfaze, a ponекад i radi kontrasta sa onim što saopštava neki od izraza tipa *pomajka*, *polusestra*, *sestra od tetke* i sl.). Upravo se u neposrednom kontaktu sa tom (u intenzifikatorskom smislu

¹⁰) Odredba *ovejani* je usko specijalizovana za spoj s imenicama koje označavaju „negativca“; može se, dakle, reći ne samo *ovejani lopov*, nego i *ovejani hohšapler*, *ovejani kriminalac* i sl. Odredba *puki* je spojiva sa *sirotica*, *siromah*, *sirotinja* (pa i sa pojedinim nazivima sasvim drugačije semantičke —up. recimo, *puka formalnost*, *puka izmišljotina*), ali nije sa *bogataš*; kad *bogataša* želimo značenjski pojačati u smislu 'naj-', biramo izraz *truli: truli bogataš*. S druge strane, to što iskazuju pridevi *sušta* i *presna* u spojevima *sušta istina* i *presna laž* može biti iskazano i pomoću ovakvih leksičkih rešenja: *živa istina*, *gola istina*, *gola laž*, *čista laž*. Po kojim se kriterijima odlučujemo za izbor baš te i te leksičke jedinice u ovom ili onom konkretnom slučaju, to je problem za sebe čijem je rešavanju nemoguće pristupiti pre nego što bude podvrgnut minutioznoj značenjskoj analizi s a v leksički materijal koji daje povoda za postavljanje takvog problema pred nauku.

semantizovanom) odredbom *rođeni* najupečatljivije sagledava kvalifikativni karakter one determinacije koja stoji u nadležnosti prideva *pravi*: *Ne bi ga prepoznaša ni ROĐENA MAJKA / Ona ni u kom pogledu nije PRAVA MAJKA, To mi je ROĐENA SESTRA / to je PRAVA SESTRA — priskače u pomoć kad god je potrebno i sl.*

Dok pridev *pravi* samo okazionalno, onda kad leksičko značenje imenice kojoj je pridodat tome pogoduje, sugerira svojim prisustvom da imenovanog / imenovanu krase svojstva kakva se samo poželeti mogu, pridev *idealan* to čini dosledno, budući da je po sebi, tj. kao leksička jedinica, upravo u tom smislu semantizovan.

Kad nam za nekoga / nešto kažu da je *idealan* / *idealna* / *idealno*, shvatamo da je reč o nekome / nečemu prepunom vrlina, a kojih konkretno — to nije uvek baš sasvim jasno zbog toga što se spisak poželjnih svojstava sastavlja u zavisnosti od individualnih kriterija (*idealna devojka* je za jednog mladića uzdržana plavuša, a za drugog raspričana crnka; *idealan sagovornik*, po nekim, mora umeti pre svega da strpljivo sasluša i s razumevanjem podrži rečeno, a po drugima — da podsticajno deluje iznošenjem konstruktivnih protivargumenata...). Jednom rečju, pridev *idealan* stavlja u žihu pažnje saobraznost sa željama, a želje su, zna se, subjektivne, pa prema tome već u principu i varijabilne kategorije (otuda u izvesnim prilikama i potreba za postavljanjem pitanja tipa *Šta je za Vas idealan muž?*).

Pridevi *normalan*, *prirodan*, *standardan*, *prosečan*, *običan* razlikuju se od prideva *idealan* po tome što ne naglašavaju saobraznost sa onim što je poželjno (kao na-juspeliće, vrhunsko), već sa onim što je (na osnovu isku-

stva) poznato (kao najčešće zastupljeno, svakidašnje, ničim posebno, u svakom pogledu srednje).

Odredbama *normalan*, *prirodan*, *standardan*¹¹, precizira se, naime, da je dati primerak imenovane pojmovne kategorije ustrojen na uobičajen način, a to znači, u punom saglasju sa prirodnim zakonima — odredbe *normalan* i *prirodan* (up. *On je do tle bio potpuno normalan čovek*, *To je prirodno ponašanje pod stresom i sl.*), odnosno sa važećim merilima ili propisima — odredba *standardan* (up. *Ona je standardni predstavnik ove naše sportske discipline*¹² i sl.).

Izraz *prosečan*, s druge strane, upotrebiće se onda kad treba staviti do znanja da je osoba o kojoj se radi (to o čemu se radi) u svakom pogledu *srednja* (*srednje*) (up. *On je, za razliku od svoje sestre, prosečan student*, *To su prosečne zarade i sl.*), a *običan* kad je posredi sasvim svakidašnji, ni po čemu poseban primerak imenovanog (*To je običan pas, ne boj se*, *To je bila obična ljubaznost s njene strane i sl.*).

Običnost nije nešto što ljudima imponuje. Otuda se odredba *običan* postavlja uz imenicu sa značenjem zanimanja koje nije na nekoj velikoj ceni ukoliko postoji želja da njen pominjanje bude propraćeno prizvukom omalovažavanja: *On nije nikakav sudija, on je običan knjigovođa i sl.* (karakteristično je da se navedeni primer ne bi mogao prekrojiti

¹¹⁾ Odgovarajuće prideve ruskoga jezika (*нормальный*, *обычный*, *естественнный* i sl.) E. M. Вольф naziva pridevima „normativnog svojstva”, umesno naglašavajući da se za takve prideve „kao tačka ravnjanja... uzima ona situacija koju dato lice, odnosno data sredina, smatra standardnom, „normativnom“ ('kao uvek', 'kao i u drugim slučajevima' i sl.)“. (E. M. Вольф, *Грамматика и семантика прилагательного. На материале иbero-романских языков*, Москва 1978, na str. 61).

¹²⁾ Ovaj je primer preuzet iz jedne radio emisije o sportu, a ostali koji se u ovom radu navode iz razgovora beogradskih intelektualaca.

tako da glasi: **On nije nikakav knjigovođa, on je običan sudija*; 'sudija' je, naime, zanimanje od ugleda¹³, i stoga ne-podatno omalovažavanju).

Pri izricanju pogrdnih naziva tipa *idiot*, *budala* i sl. do-davanjem atributa *običan* imenici (*Ti si obična budala*, *On je običan idiot* i sl.) naglašava se prezir prema onome na koga se pogrda odnosi.

Sve dosad razmatrane odredbe svojim prisustvom uz opšti naziv *Y* ističu, na ovaj ili onaj način, jedno isto: da dati pojedinac *X* jeste ono što saopštava *Y*. Ponekad, međutim, treba istaći baš suprotno: da *X* nije *Y*. U srpskom se za determinaciju kategorizovanja u tom negativnom smislu iskorišćavaju izrazi *lažni* i *kvazi*: *On je lažni prorok*, *Ona je kvazi naučnik* i sl.

Opšti nazivi koji imenuju čoveka po nekoj karakterističnoj ličnoj osobini (*lepotica*, *lažov* i sl.) ili svojstvenoj mu

¹³⁾ U jezicima se iskorišćavaju ne samo leksička nego i gramatička sredstva za iskazivanje ugleda koje neko dato zanimanje uživa u društvu. Jezici sa članom, na primer, ispuštanjem / zadržavanjem člana signalizuju kad je šta posredi — pominjanje datog zanimanja bez evaluativne nijanse / sa tom nijansom (bliže podatke o toj pojavi daje Jeff Harlig u radu *One little word that does so much*, Chicago Linguistic Society 22, Part 2, Chicago Illinois 1986, na str. 98—99). U svojstvu svojevrsne oznake omalovažavanja, odredba *običan* može da se spoji s imenicom bez obzira u kojoj se sintaksičkoj poziciji ova nalazila — predikatskoj ili adnominalnoj. Kad treba, međutim, naglasiti ono suprotno — visoki ugled datog zanimanja, pojavljuje se kao odgovarajuća oznaka izraz *jedan*, ali je njemu dostupna samo veza s adnominalno upotrebljenom imenicom (*Sinu jednog oficira se to ne priliči*, *Kad se prema jednom lekaru tako ponušaju, šta tek očekuje kovača ili putara i sl.*), nikad s onom kojom pripada uloga rečeničnog predikata. Napominjem da ceo taj problem iskazivanja pozitivne / negativne evaluacije zanimanja u jezicima i sa članom (posebno onih koji su locirani na balkanskom terenu!) tek treba pažljivo, svestrano razmotriti, uključujući pri tom obavezno komparativnu perspektivu sagledavanja fakata.

delatnosti (*losov, kuvarica i sl.*) dobijaju uz sebe kvalifikativne i kvantifikativne odredbe koje na prvi pogled mogu izgledati istovrsne s odredbama kategorizovanja, mada to nikako nisu. Njihova uloga, naime, nije da otkriju kako se imenovana pojmovna kategorija *Y* oličava u pojedincu *X*, već da bliže odrede osobinu, odnosno delatnost po kojoj je tome *X* pridodat naziv *Y*, što nedvosmisleno potvrđuje transformacioni test: *Ona je izuzetna lepotica* →, *Ona je IZUZETNO LEPA*, *On je sitan losov* → *On KRADE „NA SITNO“*, *Ona je dobra kuvarica* → *Ona DOBRO KUVA*, *On je veliki lažov* → *On MNOGO LAŽE* i sl.

Problem za sebe predstavlja odnos „običnih“ kvalifikativa tipa *dobar, odličan, izvrstan* prema „prototipskoj“ odrebi *pravi*. Pada u oči da uobličavanje te relacije varira zavisno od leksičkog značenja imenice koja se determiniše. *Dobra majka i prava majka* su u značenjskom pogledu veoma bliski iskazi — u oba slučaja pridev signalizuje uspelost jedinke *X* u ulozi majke, ali svaki od njih nameće svojom semantikom sagledavanje te uspelosti iz drukčije perspektive: *Ona je dobra majka* = 'Ona DOBRO OBAVLJA sve ono što treba da obavlja neko na koga se primenjuje naziv *majka*' / *Ona je prava majka* = 'Ona NA DOLIČAN NAČIN EGZEMPLIFIKUJE ono ljudsko biće na koje primenjujemo naziv *majka*'. Semantička distanca između iskaza *dobar lekar i pravi lekar* je, međutim, znatno veća, utoliko što prvi iskaz saopštava samo da je posredi *dobar stručnjak*, dok drugi, uz stručnu, uključuje i moralnu (ljudsku) komponentu pri davanju pozitivne ocene. Ostaje, dakle, da se i na toj strani preduzmu što opsežnija i produbljenija istraživanja radi obogaćivanja naših leksikoloških, sintaksičkih i opštelingvističkih saznanja.

O „DENOTATIVNOM“ I „KONOTATIVNOM“ KARAKTERIZOVANJU*

Podsetila bih, pre svega, na poznatu činjenicu da je u savremenoj jezičkoj nauci naziv *prototip* rezervisan za one predstavnike neke date pojmovne kategorije koji ovu otelotvoruju na maksimalno primeren način. U rečenicama tipa *X je Y* (*Petar je junak i sl.*), gde X iskazuje jedinku za koju se predikatom *je Y* tvrdi da predstavlja sobom ono čemu je naziv Y, obaveštenje o prototipičnosti imenovane jedinke daje odgovarajući odredbeni izraz ubačen u tu svrhu u rečenično tkivo: *Petar je PRAVI junak i sl.* U svome (ovde priloženom) radu *O odredbama karakterizovanja* ja sam na takvu odredbu primenjivala termin *prototipski usmerena odredba kategorizovanja*. Ovoga puta će je, kratkoće radi, nazivati jednostavno *prototipskom odredbom*.

U radu na koji sam se upravo pozvala pokušala sam da ukažem na to, prvo, koja se leksička rešenja iskorišćavaju u standardnom srpskom jezičkom izrazu za prototipsku de-

* Ovaj je tekst objavljen u časopisu *Južnoslovenski filolog* XLVIII,
Beograd 1992.

terminaciju i kakav je njihov međusobni značenjski odnos, drugo, zbog čega, u pojedinim slučajevima, postavljanje prototipske odredbe uz predikatsku imenicu Y služi povišavanju njenog ekspresivnog značenja i, treće, kakve se sve nejednakosti mogu pojaviti među imenicama sa funkcijom predikatskog dela Y u prilikama kada pod reflektor pažnje dospeva prototipsko sagledavanje njihovih značenjskih svojstava. Ovo što sledi u stvari je nastavak istraživanja tog trećeg kruga problema.

Logičari su već poodavno primetili¹⁾: spoznaju toga da je neka data jedinka X ona vrsta pojave kojoj je ime Y ljudska svest udružuje sa predstavom o takvim i takvim osobinama za koje se очekuje da ih X, zbog toga što sobom otelotvoruje Y, ima kao svoje karakteristične odlike. Prototipska determinacija, time što upravo te karakteristične odlike podcertava, stavlja na dnevni red naučnog istraživanja jedno dosad nedovoljno primećivano, a izuzetno važno problemsko polje, koje će biti ovog puta tema moga izlaganja.

Postoje, u stvari, dve vrste „karakterističnih odlika“ koje dospevaju u žihu pažnje prilikom proglašavanja jedinke X prototipom onoga što označava imenička leksema Y. Jedne proističu neposredno iz denotativnog značenjskog sadržaja te lekseme, dok se druge svode na njenu konotativnu semantiku, tj. na ono što se neposredno asocira sa njenim denotativnim značenjem. Ta konotativna semantička kom-

¹⁾ Britanski logičar P. F. Strawson, na primer, u svome delu *Subject and Predicate in Logic and Grammar* (London 1974, nap. na str. 108), o tome se ovako izjašnjava: „Pojam o pripadništvu nekoj datoj vrsti je tesno povezan s pojmom o posedovanju nekih stalnih osobina, uključujući tu i sklonosti ka obavljanju određenih radnji ili ka podnošenju određenih situacija”.

ponenta nije, međutim, nešto što je svakom nazivu bića i stvari svojstveno; neke je leksičke jedinice imaju, druge nemaju.

Uzmimo, primera radi, dve reči kojom se ljudska jedinka identificuje po rodbinskom odnosu — *majka* i *ćerka* i dve koje nju imenuju po njenom životnom pozivu — *pesnik* i *književnik*. Denotativna semantika prvih dveju imenica nameće svome prototipskom egzemplarlu X kao glavnu odliku *zastupljenost određene genetske povezanosti* (sa osobom kojoj je X to što Y saopštava), a denotativna semantika drugih dveju postojanja autentičnog (poetiskog, odnosno literalnog) *dara i odgovarajućih znanja* (o metričkim zakonitostima, odnosno o principima organizovanja literalnog teksta). Međutim, pojmovi 'majka' i 'pesnik', za razliku od pojmoveva 'ćerka' i 'književnik', nameću dodatnu pomisao na jednu karakterističnu osobinu koja, tako ljudi intuitivno procenjuju, po prirodi stvari krasione pojedince u kojima se ti pojmovi najprimerenije oličavaju — 'pravu majku' požrtvovanost (u odnosu na decu), a 'pravog pesnika' osećajnost. 'Ćerka' i 'književnik', naprotiv, nisu nimalo asocijativno podsticajni u tom smislu, ne nameću pomisao o bilo kakvoj karakternoj, odnosno emotivnoj posebnosti onih koji te pojmove sobom egzemplificuju.

Pošto se, upotreborom prototipskog determinatora, X podvrgava karakterizaciji koja u principu može imati dva različita ishodišta — s jedne strane (1) denotativnu, a s druge (2) konotativnu semantiku leksičke jedinice Y, ta se u teorijskom pogledu relevantna razlika mora na odgovarajući način i terminološki obelodanjivati. Ja ču stoga u daljem

izlaganju upućivati na slučaj (1) terminom *denotativna karakterizacija*, a na (2) terminom *konotativna karakterizacija*.

Ne treba posebno napominjati da je prototipska priroda jedinke X u semantičkom pogledu složenija onda kad se denotativno značenje predikatske imenice Y udružuje s konotativnim nego u slučajevima kad se ne udružuje. Međutim, u svakodnevnoj govornoj praksi u centar interesovanja po pravilu ne dolaze obe karakterizacije, nego ili samo denotativna ili samo konotativna, već zavisno od toga šta je tema razgovora. Drugim rečima, i tu se primenjuje svojevrsna perspektivizacija — „kamera“ naše pažnje se usredstavlja samo na detalj, ne na celinu. Naziv *lekar*, recimo, kao i sve ostale imenice iz grupe *nomina professionis*, dodeljuje, svojim denotativnim značenjem, svojstvu 'biti stručno na primeren način osposobljen' rang prototipske osobine — nema toga pojedinca koji bi bio u punom smislu reči to što se za njega takvim nazivom kaže ako tu bitnu osobinu ne poseduje. S druge strane, od 'pravog lekara' se uvek očekuje ne samo da bude stručno osposobljen, nego i spreman da pomogne svojim znanjem i pod najnepovoljnijim uslovima. Ta spremnost na humani čin je, jednom rečju, konotativna karakteristika pojma 'lekar'. Pošto je, međutim, moguće razgovarati jednom prilikom o stručnim, a drugi put o moralnim kvalifikacijama lica X, izjava tipa *On nije pravi lekar* može biti u potpunosti razumljiva samo onima koji znaju, budući da učestvuju u razgovoru, iz kojeg se aspekta, u datoj prilici, dotično lice diskvalificuje — iz stručnog ili moralnog; neobaveštenima bi izrečena diskvalifikacija bila nedovoljno značenjski prozirna.

Dešava se (ako ne dosledno, a ono bar sporadično, tj. samo uz imenicu određenog leksičkog tipa) da jezik iskorišćava posebno razlikovno sredstvo radi ukazivanja na to da u datom slučaju pod neposrednim okriljem pažnje ne stoji denotativna, već konotativna karakterizacija, odnosno obratno. Tako će, na primer, predstavnici engleskog jezika izabrati određeni izraz *true* kad žele staviti naročiti naglasak na ostvarenost konotativnog svojstva pojma 'lekar' u dатом prototipu X (*He is a true doctor*)²⁾, a zaobići ostala dva leksička rešenja (*real* i *regular*), koja inače u engleskom takođe funkcionišu kao prototipske odredbe, kao što će predstavnik našeg jezika zaobići izraz *pravi* u korist izraza *rođeni* onda kad je u pitanju pojam 'majka' ('ćerka', 'brat' i sl.) i potreba da se pažnja prvenstveno pokloni njegovim denotativnim svojstvima. Ostaje kao zadatak da se detaljno ispita kolika je zastupljenost tog obličkog razlikovanja denotativne i konotativne karakterizacije u jezicima širom sveta; zasada o tome nauka isuviše malo zna.

Kad je već o perspektivizovanju prototipske determinacije reč, potrebno je i ovo istaći:

Kad god se predikatska imenica Y iskazuje u svom punom leksičkom značenju, podatak o prototipskom statusu jedinke X na najdirektniji način potvrđuje sobom, po prirodi stvari, istinitost onoga što se za tu jedinku rečenicom kaže — da je ona Y. Otuda i činjenica da se, u slučajevima kad je važno reflektor pažnje usredsrediti baš na tu istinito-

²⁾ Da je to u engleskom jeziku tako, potvrdio mi je američki slavista prof. Wayles Browne, pa ja i ovu priliku iskorišćavam da mu na tom podatu najtoplje zahvalim.

snu značenjsku dimenziju, prototipski determinator lako preobraća u svojevrsnu odredbu istinitosne vrednosti cele rečenice (up. *Taj koga smo upravo sreli je pravi Indijanac, a onaj drugi nije, onaj drugi je lažni Indijanac* i slične primere u kojima je pridev *pravi* zamenljiv rečeničnim adverbima tipa *zaista*, *odista*, *očigledno*: *Taj koga smo upravo sreli je zaista Indijanac, a onaj drugi nije, onaj drugi je lažni Indijanac*).

Međutim, pod za to povoljnim komunikativnim okolnostima, sa pojedinim nazivima ljudi i životinja (baš kao i sa imenima nekih poznatih ličnosti)³ može se ovo dogoditi: umesto da ostanu ono što jesu — naziv te i te vrste (ime tog i tog pojedinca), oni se (ona se) preobraćaju u leksičku oznaku *odlika* (*odlike*) karakterističnih (karakteristične) za vrstu stvorova koju (za poznatog pojedinca⁴ koga) upotrebljena reč inače, pod normalnim uslovima, imenuje: *On je po zanimanju putar, a po duši pesnik* [= 'osećajan kao pesnik']; *Njen brat je u redu, ali je ona kučka* [= 'opaka kao kučka'] i sl. (kao i: *On nije baš Apolon* [= 'lep kao Apolon'], *pa ipak se ženama dopada; U poređenju s mojim šefom, taj*

³⁾ U za to pogodnim komunikativnim kontekstima moguće je čak spojiti odredbu *pravi* sa ličnim imenom nekoga ko ni po čemu nije poznat široj javnosti. Njena uloga je da naglasi „pročitanost“ suštinskih karakteristika imenovanog lica: *Sad si imao prilike da vidiš pravog Lazu* = 'Sad si imao prilike da vidiš kakav je u stvari Laza'. I ovakve bi rečenice trebalo detaljnije razmotriti prilikom budućih sistematičnijih istraživanja upotrebe prototipskih determinatora u našem jeziku.

⁴⁾ Za ovu pojavu svojevrsnog semantičkog redukovanja (svojevrsne sinegdohe) znaju i drugi jezici i o njoj je dosta pisano; pominje je, recimo, navodeći primere iz engleskog jezika, semantičar John Lyons u svojoj (među jezičkim stručnjacima sviju kontinenata vrlo poznatoj) knjizi *Semantics* I, Cambridge — London — New York, 1977, na str. 219.

momak je Ajnštajn [= 'pametan kao Ajnštajn'] i sl.). I u takvim se slučajevima predikatska imenica Y može udružiti s prototipskom odredbom... *po duši pravi pesnik, ... prava kućka* (odnosno: ...*pravi Apolon, ... pravi Ajnštajn*)⁵. Međutim, pošto se tu ne radi o kategorizovanju jedinke X (svim učesnicima komunikacije je jasno: X nije Y), nego o njenom karakterizovanju, uloga te odredbe se svodi na naglašavanje istinitosti izrečene karakterizacije: 'u X se zaista susteklo svojstvo Z (kojim se inače posebno odlikuje Y)'.

Naš prototipski determinator *pravi* u stanju je da posluži kao svojevrsna odredba istinitosti i onda kad X jeste i onda kad nije Y. U nekim se jezicima, međutim, razlika između te dve situacije mora leksički obelodanjivati. Tako se, na primer, u engleskom prototipski izraz *real* upotrebljava samo u prilikama kad se podrazumeva da X jeste Y; ukoliko treba sugerirati ono suprotno, ne bira se *real* već *regular*⁶. Kako u tom pogledu stoje stvari na raznim drugim stranama jezičkog sveta, to tek treba podrobno ispitati.

Ako u rečenici značenja 'X je Y' X iskazuje određenog pojedinca a Y određenu ljudsku vrstu, Y će se obavezno shvatiti kao ono što jeste — naziv te i te vrste ljudi. Da bi leksema Y mogla biti shvaćena kao oznaka svojstva Z (karakterističnog za vrstu Y), neophodno je u rečenicu ubaciti takav dodatni podatak koji bi bio u stanju da interpretaciju

⁵⁾ Primeri koji se u ovom radu navode preuzeti su iz razgovornog jezika autohtonih Beograđana.

⁶⁾ D. A. Cruse u svome radu *Prototype theory and lexical semantics* (zbornik *Meanings and Prototypes. Studies in Linguistic Categorization*, S. L. Tsohatzidis ed., London — New York, 1990, na str. 392) doslovno ovo kaže: „Neko za koga se može reći Y is a regular X očigledno nije X”.

značenja te lekseme preusmeri na željenu stranu. Ukoliko, mada se X odnosi na konkretnog predstavnika ljudskog roda, Y ne imenuje ljudsku nego neku drugu pojavnu vrstu, nikakvi dodatni podaci nisu potrebni — primaocu rečenične poruke savršeno je jasno da se ne radi o kategorizaciji pojedinca X, već o njegovoj karakterizaciji. Drugim rečima, ko god čuje izjavu *Njen brat je magarac* razume da se njome htelo reći *Njen brat je glup kao magarac*; međutim, izjava *Njen brat je kaluđer* biće neizbežno protumačeno u smislu, 'njen brat je predstavnik one vrste ljudi na koju se odnosi naziv *kaluđer*', a tek kad je proširimo podatkom *po stilu života* (*Njen brat je po stilu života kaluđer*) omogućićemo njen poimanje u smislu 'njen brat je, po stilu života, odbojan prema ovozemaljskim uživanjima kao da je kaluđer'.

Za nauku bi korisno bilo kad bi se sastavio precizan spisak kako opštih imenica koje dopuštaju semantičko preoblikovanje ovakvog tipa, tako i onih „dodatnih podataka“ čije ubacivanje u rečenicu tim imenicama osigurava odgovarajuću značenjsku prozirnost. Uvidi stečeni u jedno i drugo mogli bi potom biti efikasno korišćeni radi produbljivanja postojećih teorija o leksičkoj semantici i kognitivnim procesima.

Što se tiče mogućnosti da jedna ista reč, upotrebljena atributski uz jednu istu imenicu, u zavisnosti od komunikativnog konteksta, bude protumačena — jednom kao (prototipski) karakterizator datoga X (*Priča se da je on PRAVI DŽELAT, da bi, ne trepnuvši, i rođenoj majci glavu skinuo* [= 'Priča se da je on onakav kakvi su najprimereniji predstavnici ljudske vrste sa nazivom *dželat*, da bi, ne trepnuvši, i rođenoj majci glavu skinuo'] i sl.), a drugi put kao odredba

istinitosne vrednosti saopštenja 'X je Y' (*Ko bi ikada pomislio da je on PRAVI DŽELAT, a ipak jeste* [= 'Ko bi ikada pomislio da je on zaista (po profesiji) dželat, a ipak jeste']), ona je, kao semantičko-sintakški fenomen, od izuzetnog teorijskog interesa budući da svojim postojanjem svedoči o tome da nema oštih granica između onog kognitivnog polja u našoj svesti u kojem je locirana modalna determinacija i onog gde je smeštena kvalifikativna (pitanje, naime, čvrstine granice među pojedinim kognitivnim poljima danas je jedna od najaktuelnijih tema raspravljanja u onim naučnim krugovima koji istražuju ustrojavanje kognitivnih procesa vođeći pri tom pomno računa i o svim njihovim odrazima na ravnim jezika)⁷⁾.

Izlaganje o perspektivizovanju prototipske determinacije bilo bi nepotpuno ukoliko se ne bismo makar uzgredno osvrnuli i na sledeću pojavu:

Ako je pojedinac X reprezentativni predstavnik ljudske vrste Y, onda je podrazumljivo da on sve aktivnosti karakteristične za tu vrstu obavlja na doličan način: *pravi električar* radi kako valja svoj električarski posao, *pravi lekar* postavlja tačne dijagnoze bolesti i merodavno propisuje lečenje, *prava majka* se revnosno stara o svojoj deci, *pravi pesnik* ne piše makar kakve, već dobre stihove itd. Može se desiti da, s obzirom na datu komunikativnu situaciju, nikome od angažovanih u njoj ne bude na umu prototipski status po-

⁷⁾ Među lingvistima koji su najviše uključeni u teorijski rad na toj strani posebno se ističu Ronald Langacker, George Lakoff i Charles Fillmore, trojica najzaslužnijih za zasnivanje i razvijanje tzv. *kognitivne lingvistike* ili *kognitivne gramatike*, tog novog, kognitivnog pristupa jezičkom problemu koji stiče sve više pristalica ne samo u Americi, nego i van nje.

jedinca X već samo potreba za razjašnjavajem dileme oko toga da li dotični dobro radi to što mu, kao predstavniku ljudi vrste Y, valja raditi. Ta se dilema ne razrešava iskazivanjem prototipske, već kvalitativne odredbe *dobar / loš*⁸. Prisustvom prototipske odredbe, naime, bilo bi rečeno više nego što se u datom slučaju želi reći, jer — pod pojmovne okvire prototipičnosti uključuje se ne samo pozitivno valorizovanje jedinke X u odnosu na pojavnu vrstu čiji je predstavnik, već i više od toga. Drugim rečima, ma koliko spojevi tipa *pravi električar / dobar električar*, *pravi lekar / dobar lekar*, *prava majka / dobra majka*, *pravi pesnik / dobar pesnik* izgledali sinonimični, oni to u stvari nisu⁹, o čemu se čovek lako može uveriti ako uporedi prihvatljivost ovih izjava: *On je dobar pesnik, ali nije osećajan*, *On je dobar lekar, ali se nerado noću odaziva na pozive bolesnika*, *Ona je inače dobra majka, ali kad je on u pitanju, spremna je da napusti i rođeno dete sa neprihvatljivošću ovih*: **On je pravi pesnik, ali nije osećajan*, **On je pravi lekar, ali se nerado noću odaziva na pozive bolesnika*, **Ona je inače prava majka, ali kad je on u pitanju, spremna je da napusti i rođeno dete*.

⁸ Sa kojom se doslednošću istim leksičkim rešenjem iskazuje kvalifikacija 'dobar'/'loš' kako u ovom smislu tako i u moralnom, to tek ostaje da se tačno izvidi. Podsetila bih, uzgredne ilustracije radi, na karakterističan detalj iz naše jezičke stvarnosti: u antonimijskoj relaciji sa spojem *dobar čovek* stoje spojevi *loš čovek*, *rđav čovek*, *zao čovek*, ali ne i *slab čovek*, a sa spojem *dobar pesnik* spojevi *loš pesnik*, *slab pesnik*, pa čak eventualno i *rđav pesnik*, ali baš nikako *zao pesnik*.

⁹ Zapažanja o ovome izložila sam prvi put u radu *O odredbama kategorizovanja*, ali tek ovom prilikom prilažem odgovarajuću potvrdu za to, olicenu u prihvatljivosti / neprihvatljivosti nekih spojeva sa *dobar / pravi* u identičnom sintaksičkom okruženju.

Najteži, a pri tom izuzetno zanimljiv problem koji iskršava pred nauku u vezi s proučavanjem fenomena prototipske determinacije svodi se na sledeće pitanje: da li svi ljudi, bez obzira kojim jezikom govorili i iz kakve sredine poticali, proglašavajući neko dato X nosiocem prototipskih svojstava nekog datog Y, redovno misle baš na ista svojstva?

Nedavno je oko značenjske interpretacije spoja engleskog naziva za pojam 'majka' (*mother*) s prototipskim determinatorom *real* došlo do razmimoilaženja u mišljenju između uglednih lingvista Georgea Lakoffa¹⁰, i Anne Wierzbicke¹¹. Po njemu, svako ko vlada engleskim zna što pod *real mother* treba razumeti; po njoj, u značenjsku prozirnost odredbe *real* ne treba se pouzdavati, ni u ovom slučaju, ni inače¹². I on i ona ukazuju, pored ostalog, na novu mogućnost¹³ sa kojom smo (relativno) odskora suočeni: da „dava-

¹⁰⁾ Svoje viđenje pojma 'majka' i opaske o značenju izraza *real mother* George Lakoff je izneo u svojim radovima *Classifiers as a reflection of mind* (zbornik *Noun Classes and Categorization*, C. Craig ed., Amsterdam — Philadelphia 1986, posebno na str. 37—39) i *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind* (Chicago 1987, posebno na str. 83).

¹¹⁾ Svoje kritičke napomene Anna Wierzbicka je iznela u radu 'Prototypes save': on the uses and abuses of the notion of 'prototype' in linguistics and related fields (zbornik *Meanings and Prototypes. Studies in Linguistic Categorization*, S. L. Tsohatzidis ed., London — New York 1990, posebno na str. 353—354).

¹²⁾ Njena zamerka Lakoffu glasi: „... on propušta da primeti da test sa *real* nije u značenjskom pogledu pouzdan“, Anna Wierzbicka, *op. cit.*, na str. 353.

¹³⁾ Ranije se znalo samo za to da se u ulozi majke mogu naći žene koje nemaju nikakve veze ni sa začećem ni sa rađanjem nego su do „majčinstva“ dospele ili usvajanjem (tuđeg) deteta ili udajom za onog koji je detetu

lac“ genetskog nasleđa bude jedna ženska osoba, a ona koja dete u sebi nosi i rađa ga — druga. To otvara izglede za nedoumicu: koja od tih dveju žena na primereniji način egzemplifikuje sobom pojmovnu kategoriju ‘majka’, odnosno — otkud čovek ove najnovije civilizacije može tačno znati, kad čuje kako za tu i tu osobu tvrde da je tome i tome *real mother*, šta se potezanjem prototipske odredbe želi naglasiti: postojanje genetskog srodstva, povezanost po činu donošenja na svet ili ona najnormalnija, prirodnom određena situacija — ostvarenost i jednog i drugog? Ne verujući u značajsku prozirnost determinacije koja se ostvaruje pomoću *real*, Wierzbicka pominje naročito velike izglede za „raznoglasje“ u njenom tumačenju onda kad su u pitanju izrazi *real man / real woman* (= *pravi muškarac / prava žena*).

Razlike tu nastaju ne samo zbog toga što ljudi ne pripadaju svud u svetu istovetnom tipu kulture, a kulturni vidići jedne sredine ovoj neminovno naturaju ovakvu ili onaku (konvencionalizovanu) sliku elitno muških/ženskih odlika, nego i zato što pojedinci, zavisno od nekih svojih ličnih iskustava ili trenutnih (ne)raspoloženja, dakle — povodeći se za subjektivnim kriterijima, tvrde da ovo, a ne ono, na

otac. U jezicima se za takve slučajeve rezervišu posebna leksička rešenja (v. npr. naše izraze *pomajka* i *mačeha* ili engleske *foster mother* i *stepmother*). Kako se događa da deca i takve osobe *majkom* zovu, takođe je, upravo s pogledom na tu okolnost, konstatovao da preciznu značajsku definiciju naziwa za pojam ‘majka’ nije moguće dati iz tog razloga što ona ne može biti (a treba da bude!) istovremeno i dovoljno obuhvatna (ne bi se smeli ni ovi periferni slučajevi zapostaviti!) i dovoljno usredsređena na „srž stvari“; ostaje, naglašava Lakoff (sve to u ovde već pominjanom radu iz 1986. god., na str. 37—39), kao jedino prihvatljivo rešenje, da se ceo taj i njemu slični problemi osvetle iz vizure lingvističke teorije o prototipima (koja je jedan od kamena temeljaca kognitivne lingvistike).

prototipski način karakterizuje muški / ženski deo čovečanstva (više o toj temi v. u mome ovde priloženom radu *O odredbama karakterizovanja*).

Na sve te opaske i prigovore moglo bi se reći sledeće¹⁴:

Mogućnost da dve ženske osobe fiziološki dožive materinstvo u odnosu na isto dete (jedna učestvujući u njegovom začeću, druga radajući ga) zasada se još uvek ostvaruje kao izuzetak od normalnog, a normalno je da onoj koja dete na svet donosi pripada i uloga genetske roditeljke. Otuda kod onih koji čuju izjavu tipa (*his*) *real mother*¹⁵ zabune praktično nikad nema oko toga o kakvom je materinstvu reč; kad se ne bi radilo o normalnom, to bi im već bilo kazano (da se preduprede nesporazumi). A što se izraza *real man* / *real woman* tiče, ako je, s obzirom na temu razgovora, očigledno da se izrečenim naglašava samo prototipska za-stupljenost bioloških obeležja muškog / ženskog stvora, opet nikakvog interpretacijskog „raznoglasja“ neće biti — svi će imati na umu isto. Biće ga tek onda kad se pažnja preusmeri ka karakternim ili moralnim odlikama *pra-*

¹⁴⁾ Ovo što sledi sažet je izvod onoga o čemu govorim u radu *On REAL MOTHER, REAL MAN and similar expressions* (rad treba da bude objavljen 1995. godine u zborniku sa naslovom *Meaning and Discourse*; urednici zbornika Petr Sgall i Barbara Hall Partee).

¹⁵⁾ Ovde je stavljena posesivna forma *his* (= *njegova*) kako bi se odmah razabralo da je u pitanju denotativna karakterizacija. Inače, Wierzbicka (Anna Wierzbicka, n.m.) Lakoffu zamera i to što je, razmatrajući značenjsku stranu izraza *real mother*, propustio da ukaže na relevantnost neposrednog jezičkog okruženja za odgonetanje onoga što se tim izrazom želelo saopštiti (sviju kritičku opasku ona dokumentuje odgovarajućim jezičkim materijalom: *MY real mother* — karakterizacija je denotativnog tipa / *a real mother TO ME* — karakterizacija je konotativno semantizovana).

vog muškarca / prave žene, odnosno ka njegovom / njenom društvenom ili seksualnom ponašanju. Jednom rečju, ako se u nekim prilikama interpretacijsko „raznoglasje“ zaista sasvim prirodno javlja, u drugima je, naprotiv, opšta saglasnost u semantičkom „čitanju“ datih izraza upravo neminovna. Ovo poslednje se odnosi na situacije kada svi tačno razabiraju da u datom slučaju iskazano karakterizovanje proishodi — za *real man / real woman* iz denotativne imeničke semantike (saglasno „čitanje“: 'kome su svojstvena takva i takva, izrazito muška / izrazito ženska biološka obeležja'), a za *real mother* iz konotativne (saglasno „čitanje“: 'kojoj je svojstvena nastrojenost ka požrtvovanom staranju').

Izgledi za to da dođe do razlika u semantičkom „čitanju“ imenice neuporedivo su veći, po prirodi stvari, ako nije u pitanju njeno denotativno, nego njeno konotativno značenje. Doduše, nije uvek jednostavno povući granicu između denotacije i konotacije. Šta bi se sve, na primer, pri raslojavanju pojma 'kaluđer' na prototipska svojstva, smelo de-cidirano proglašiti denotativnom karakteristikom, a šta konotativnom? Odavno je, uostalom, poznato da se odgovarajuće reči u pojedinim jezicima mogu međusobno razlikovati ne samo po izboru konotativne semantike, već i po opsegu denotativne — u denotativnu jezik A uključuje ili ne uključuje ovo, a jezik B ono. Sve su to okolnosti koje upozoravaju na potrebu da se nauka što pre počne sistematski baviti raznovrsnim vidovima prototipske determinacije u svakom jeziku ponosa s obzirom da se dobili dragoceni uvidi u ono što je, s jedne strane, univerzalno ili skoro univerzalno, a s druge varijabilno, pojedinačno, karakteristično

za jedan jezik ili jednu grupu jezika, ali ne i za drugi, odnosno drugu.

Na spisku pitanja kojima bi tek trebalo iznaći zadovoljavajući odgovor nalazi se i ovo: imaju li sve opšte imenice jednakе mogućnosti za udruživanje s prototipskom odredbom, a ako nemaju — zašto nemaju? Da potpuna jednakost u tom pogledu među imenicama ne postoji, očigledno je. Dok nam, na primer, izjava *On je pravi profesor* sasvim svakidašnje zvuči, s izrazom *On je pravi docent* suočavamo se u vrlo retkim prilikama — samo onda kad pod *pravi* treba razumeti saopštenje '(ne lažni nego) istinski'; relevantnoj opasci Wierzbicke o (po njoj — nedovoljno razumljivom) neudruživanju (engleske) odredbe *real* s (engleskom) imenicom *poor* (= *siromah*)¹⁶ priključuje se saglasan podatak iz našeg jezika: kad nam valja istaći kako taj i taj najupečatljivije oličava sobom vrstu ljudi sa nazivom *siromah*, ne kažemo za njega *pravi*, nego *puki siromah*. Nema sumnje — u direktnoj srazmeri sa većom / manjom semantičkom kompleksnošću nekog datog naziva Y (pre svega — sa uključenošću / neuključenošću konotativne semantičke komponente u njegovo leksičko značenje) stoji veća / manja podobnost za ostvarivanje spoja s prototipskom odredbom. Doduše, mogu postojati i neki posebni razlozi zbog kojih samo jedna od nekoliko inače značenjski srodnih imeničkih leksima ne prihvata takav spoj. Ovaj slučaj pogodno ilustruju svojim kombinabilnim mogućnostima naše imenice *majka*, *mačeha* i *pomajka*. Dok se prve dve leksičke jedinice baš često po-

¹⁶ V. Anna Wierzbicka, *The Semantics of Grammar*, Amsterdam — Philadelphia 1988, na str. 497.

vezuju sa *pravi* (ostvarujući u tom spoju međusobnu autonomijsku relaciju po kriteriju izrazito pozitivnog (*prava majka*) / izrazito negativnog (*prava mačeha*) ponašanja u ulozi starateljke), imenica *pomajka* se sa *pravi* ne povezuje zbog toga što je podatak o prototipičnosti na poseban način uključen u njenu leksičku semantiku: *pomajka* = 'ona koja je na sebe preuzeila ulogu p r a v e majke'. Jednom rečju, u traženju objašnjenja za uočene nesaobraznosti u sintaksičkom ponašanju nekih inače semantički bliskih imeničkih leksema treba s najvećom pažnjom razmotriti svaki pojedinačan slučaj, u svakom jeziku ponaosob. Naša bolja obaveštenost na toj strani jedan je od preduslova za uspešniji razvoj kako opštih, tako i kontrastivnih leksikoloških studija.

U okviru problematike koju ovde razmatramo od velikog je interesa, ne samo i ne toliko za lingvistiku koliko za nauku o kognitivnim procesima, ovo pitanje: po kom principu ljudi izgrađuju svoje predstave o prototipskim predstavnicima ljudskih vrsta iskazivih predikatskom imenicom? Ne uvek po istom, to je bar jasno. *Pravoj majci*, na primer, ljudi pripisuju spremnost na požrtvovanje staranje o sopstvenom porodu stoga što su uočili da je ta osobina tipična za 'roditeljku' u vaskolikom ljudskom i životinjskom svetu (*nemajkom* narod zove majku lišenu tog prirodom datog starateljskog poriva, što je, na svoj način, vrlo indikativno), dok *pravom lekaru* (baš *lekaru*, a ne, recimo, *zubaru*) dodeljuju svojstvo angažovane humanosti ne toliko zato što zasigurno znaju da se lekarski soj odlikuje upravo tom vrlinom, koliko otuda što priželjkuju (sebe radi!) da tako bude; s druge strane, verovanje u to da prototipski predstavnik toga i tога naroda mora biti takav i takav po pravilu je plod

puke predrasude, odnosno olakog uopštavanja. Jednom rečju, analiza imeničkih konstrukcija s odredbama tipa našeg *pravi* pokazuje da se uobličavanje mentalne slike o prototipima obavlja pod uticajem triju faktora: (1) perceptivno-spoznavnog osvedočenja o onome što se ispoljava kao normalni poredak stvari u svetu, (2) očekivanja da se jedan određen, u imenovanoj vrsti ljudi u načelu dostupan kvalitet otelotvori u njenom prototipskom predstavniku i (3) kolektivnog i/ili ličnog predubeđenja.

Zasad nam nedostaju precizni uvidi u to kad se i kako, u svom delovanju, ta tri faktora međusobno uskladjuju. Do njih se može doći tek pošto se petohodno svestrano razmotre podaci, prikupljeni iz najrazličitijih jezika, o tome u kom se sve smislu odgovarajući nazivi za iste pojmove, u spoju s prototipskom odredbom, isto ili različito semantizuju.

O PRILOZIMA „ZA NAČIN“*

I

Termin *prilog za način* primenjuje se kod nas, kao što je poznato, ne samo na razne glagolske modifikatore već i šire, na oblike koji služe, kao na primer *vrlo*¹, određivanju intenziteta² osobine imenovane pridevom ili prilogom.

* Ovo je (u nebitnim pojedinostima izmenjen) rad koji je štampan 1979. godine u časopisu *Južnoslovenski filolog XXXV*.

¹) V. npr. M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)* I, Beograd 1964, na str. 390. Brabec, Hraste, Živković čak naglašavaju: „Prilog *vrlo* стоји на пitanje *kako?*“ (*Gramatička hrvatskosrpskoga jezika*, VI izd., Zagreb 1965, na str. 197). Ipak, ne podvode svi gramatičari ovaj oblik pod termin o kome je reč. Stojan Novaković, na primer, konstataju da *vrlo* spada u priloge koji „kazuju u kolikoj je meri ono što se kazuje pridevom ili prilogom“ (*Srpska gramatika*, II celokupno izdanje, Beograd 1902, na str. 21), a slično se izjašnjava i Živ. N. Stefanović (*Gramatika srpskohrvatskog jezika za prvi razred srednjih škola*, VII popravljeno izd., Beograd 1936, na str. 77); B. П. Гудков *vrlo* назива прлогом „меры и степени“ (*Сербохорватский язык. Грамматический очерк. Литературные тексты с комментариями и словарем*. Moskva 1969, na str. 70), što čini i Vilim Frančić, naglašavajući da ovaj prilog dolazi u odgovoru na pitanje „koliko?“ (*Gramatyka opysowa języka serbochorwackiego*, Warszawa 1963, na str. 237); itd.

²) U savremenoj opštelingvističkoj teoriji svi oblici koji služe određivanju neke date pojave po njenom intenzitetu izdvajaju se u posebnu sin-

Ovom prilikom predmet naše pažnje biće samo oni prilozi „za način“ koji bliže određuju glagol.

Izrazom *način* nije data adekvatna kvalifikacija određenih odnosa koji se imaju u vidu. Iza termina ne leži, u svari, nikakva precizna definicija teorijskog koncepta „prilog za način“. Stoga i ne začuđuje upadljiva neusaglašenost u klasifikatorskom postupku serbokroatista. Napomenjući, primera radi, samo ovoliko: za Budmanija su *brzo i hitro* „adverbii di tempo“³, za Gudkova „наречия образа действия“⁴, a za Arbuzovu, Dmitrijeva i Sokalja „определительные качественные наречия“⁵ (mada i ovi autori inače uzimaju u obzir tip „наречия образа действия“); *često* i *odmah* u izlaganjima domaćih stručnjaka prolaze kao vremenski prilozi⁶, Meillet i Vaillant, međutim, o njima govorile u odeljku koji nosi naslov „Adverbes de manière“⁷; po Frančiću *zalud* označava način⁸, a Težak i Babić *uzalud*, *aza-*

taksičko-semantičku kategoriju pod nazivom *intenzifikatori*. V. bliže o tome Dwight Bolinger, *Degree Words* [= Janua Linguarum, Series Maior 53], The Hague 1972.

³⁾ Pietro Budmani, *Grammatica della lingua serbo-croata*, Vienna 1867, na str. 134.

⁴⁾ В. П. Гудков, *op. cit.*, na str. 70.

⁵⁾ И. В. Арбузова, П. А. Дмитриев, Н. И. Сокаль, *Сербохорватский язык*, Ленинград 1965, na str. 205.

⁶⁾ V. npr. kako *Enciklopedijski leksikon — Mozaik znanja: Srpskohrvatski jezik* (odg. urednik Zdenko Štambuk, Beograd 1972) klasificiše ovaj oblik (pod odrednicom *prilozi*).

⁷⁾ A. Meillet, A. Vaillant, *Grammaire de la langue serbo-croate*, Paris 1952, na str. 161.

⁸⁾ Vilim Frančić, *nav. d.*, na str. 236.

man, utaman nazivaju „namjernim prilozima“ (koji dolaze na pitanje „radi čega?“, „kojim ciljem?“)⁹; isti autori svrstavaju oblik *ponovo* među količinske priloge¹⁰, dok ga Frančić ubraja u načinske¹¹; reč *odjednom*, na koju bi sovjetski lingvista С. Д. Кацнельсон применio termin „видовое слово“¹², za Težaka i Babića je prilog za način¹³, a za Frančića prilog za vreme¹⁴ (reč *najedanput*, međutim, uz koju je dat poljski prevod „od razu“, tačno onako kao i uz *odjednom*, ipak dospeva na Frančićevu listu načinskih priloga¹⁵); itd.

Opštelingvistička teorija se dosada nije dovoljno bavila semantičkom stranom „načinske“ predikatske modifikacije¹⁶, te otuda nisu oskudna samo znanja o našoj jezičkoj situaciji u ovom pogledu, već i o odgovarajućim pojавama na drugim stranama. Nisu, u stvari, do nedavna bili adekvatno registrovani ni mogući slučajevi upotrebe „način-

⁹⁾ Dr Stjepko Težak — dr Stjepan Babić, *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika za osnovne i druge škole*, VI prer. izd., Zagreb 1973, na str. 130.

¹⁰⁾ Nav. d., na str. 131.

¹¹⁾ Vilim Frančić, nav. d., na str. 236.

¹²⁾ С. Д. Кацнельсон, *О грамматической категории*, Вестник Ленинградского университета, № 2, 1948, na str. 119.

¹³⁾ Dr Stjepko Težak — dr Stjepan Babić, nav. d., na str. 131.

¹⁴⁾ Vilim Frančić, nav. d., na str. 235.

¹⁵⁾ Nav. d., na str. 236.

¹⁶⁾ Poslednjih desetak godina znatno je više pažnje poklanjano problematici rečenične modifikacije prilogom. Više o tome v. u mom radu *O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima*, Južnoslovenski filolog XXXIV, 1978, na str. 1—4.

skih“ priloga u pojedinačnim jezicima. To se, međutim, poslednjih godina sve uspešnije prevazilazi. Kad je reč o ovoj temi, za slavistiku je značajan događaj objavljanje (1975) monografije Poljkinje Renate Grzegorczykowe o funkcijama priloga u poļjskom¹⁷. Dobili smo dosada najobuhvatnije razmatranje priloga jednog slovenskog jezika, puno lepih zapažanja¹⁸. S istraživanjem priloške problematike savremena slovenska sintaksa je inače nezavidno stojala, upoređeno s dostignućima van domena slavistike. Stručnjaci za engleski, nemački ili francuski bili su već desetak godina intenzivnije u kontaktu s radovima logičara, pa im je to dalo podsticaja za bavljenje prilozima, doduše poglavito „rečeničnim“, a tek uz njih, donekle, i „načinskim“¹⁹.

Pa ipak, uprkos svim novoosvojenim, nesumnjivo korisnim rezultatima kojima opšta lingvistika raspolaže, ona još uvek nije dovoljno snabdevena obaveštenjima da bi se u ovom trenutku moglo pristupiti celovitom teorijskom osvetljavanju semantičko-sintakške oblasti koja nas interesuje. Nedostatak se oseća, pre svega, u informisanosti o tome do kakvih sve varijacija dolazi u pogledu stepena po-

¹⁷⁾ Renata Grzegorczykowa, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków* [= Prace językoznawcze 77], Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1975.

¹⁸⁾ Više o tome v. u mome prikazu knjige o kojoj je reč: *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XX/1, 1977, 241—244.

¹⁹⁾ Pojmovno-teorijski krug u kojem se ovi stručnjaci najčešće kreću razmatrajući „načinske“ priloge prikladno ilustruje, na primer, sledeća nedavno objavljena studija: Ole Mørdrup, *Une analyse non-transformationnelle des adverbes en -ment*, Etudes Romanes de l'Université de Copenhague, Revue romane, numéro spécial, 1976.

vezanosti između značenja glagola i značenja njegove priloške odredbe u pojediniim jezicima²⁰.

Analiza koja sledi pokrenuta je, pored ostalog, i sa željom da se doprinese popunjavanju ove praznine na planu opštelingvističkog pristupa adverbima. Ne pretendujući na iscrpnost, ona će ići za tim da utvrdi osnovne principe po kojima se u našem (standardnom) jeziku „načinski“ prilozi pojavljuju kao predikatske odredbe. Akcenat izlaganja biće na sinhronoj situaciji; o dijahronoj perspektivi vodiće se računa utoliko ukoliko je to potrebno radi potpunijeg osvetljavanja razvojnih tokova.

Ostaje nam još da odredimo predmet svoga istraživanja, tj. da utvrđimo opseg upotrebe termina „načinski prilog“ u ovom radu.

Već je poodavno primećeno da gramatičari uopšte, tj. i izvan naše sredine, u prilog svrstavaju vrlo različite tipove glagolskih odredaba²¹. Dva znanca od ugleda, slavista Peškovski²² i anglista Smirnicki²³, izjasnili su se protiv takvog postupka, potežući u prilog svom stavu ubedljivu argumentaciju sa kojom je teško ne složiti se. Očigledno, kvalifiko-

²⁰) Ovakve jezičke specifičnosti koje bi trebalo sistematski istražiti ilustruju konstrukcije glagola s prilogom kao što su, recimo, franc. *faire favorablement impression*, engl. *she smiled whitely* i sl.

²¹) V. na primer šta o tome kaže Eric Buyssens u svojoj studiji *La classification des adverbes*, Revue roumaine de linguistique, Tome XX, № 5, 1975, na str. 461.

²²) А. М. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 1956, str. 100—101.

²³) А. И. Смирницкий, *Синтаксис английского языка*, Москва 1957, na str. 223—227.

vanje pojave po nekoj njihovoj i n her entnoj osobini zavređuje da bude izdvojeno kao poseban sintakšičko-semantički fenomen nasuprot svim drugim vidovima determinacije. Zato čemo termin „načinski prilog“ primenjivati u ovoj analizi isključivo na priloške oblike koji služe, neposredno ili posredno, ovakovom kvalifikovanju, pa se samo na njima detaljnije i zadržati.

Ograničavanjem opsega termina o kojem je reč ostaju izvan kruga našeg razmatranja pojedini tipovi priloške upotrebe koji zaslužuju ovde bar ovlaštan osvrt, budući da im se dosada u našoj domaćoj stručnoj literaturi izuzetno malo pažnje poklanjalo. Tu, recimo, imam u vidu priloške oblike derivirane od imenica, kao *telesno*, *politički*, *moralno*, *materijalno* u rečenicama: *ona se TELESNO osnažila*, *taj je POLITIČKI propao*, *oni nama za to jamče MORALNO i MATERIJALNO*, čija se služba svodi na imenovanje pojave s pogledom na koju dolazi do ostvarenja onoga o čemu rečenica saopštava²⁴⁾. Ovakvi prilozi inače obično bliže određuju pri-deve odlikujući se limitativnom funkcijom (*moralno slab*, *intelektualno budan*, *sadržajno prazna*, *fizički neprivačna* i sl.). U vidu imam, dalje, sve one oblike koji ne determinišu samu radnju kao postojeću pojavu već fenomen njenog ostvarivanja. Ne pretendujući na iscrpnost, pomenula bih da tu dolaze u obzir prilozi za označavanje takvih parametar-

²⁴⁾ Tretirajući ovakve modifikatore kao rečenične adverbe (i primenjujući na njih engl. termin *domain adverbs*), Belertova primećuje: „Domain adverbs (*logically, mathematically, morally, aesthetically, etc.*) have a semantic function analogous to that of restrictive universal quantifiers“ — Irena Bellert, *On Semantic and Distributional Properties of Sentential Adverbs*, Linguistic Inquiry, Vol. 8, № 2, 1977, na str. 347.

skih veličina kao što su: frekvencija radnje (*često, ponekad i sl.*), prvina njenog ostvarenja u vremenu (*prvi put, ponovo i sl.*), kontrola vršioca nad radnjom (*namerno, instinkтивно i sl.*), očekivanost radnje (*iznenada i sl.*), brzina njenog nastajanja ili prestajanja (*naglo i sl.*), njena efikasnost (*uzalud i sl.*). Najzad, izvan domašaja analize koja sledi ostaju i prilozi kvalifikativnog značenja kojima govorno lice iznosi svoj komentar o sadržini iskazane rečenice: *On je NEPOŠTENO prečutao svoj ideo u svemu tome → On je prečutao svoj ideo u svemu tome, ŠTO JE NEPOŠTENO [S NJEGOVE STRANE], On je SRAMNO pobegao → On je pobegao, ŠTO JE SRAMNO i sl.* (o ovom tipu odredbe, koja nije glagolska već rečenična, već sam imala prilike da govorim)²⁵.

II

Predikatske odredbe obuhvaćene ovde terminom „načinski prilog“ razlikuju se između sebe po tome kako se u značenjskom pogledu odnose prema svojoj upravnoj reči. U nekim slučajevima one zaista obaveštavaju o načinu vršenja predikatske radnje; to im, međutim, nije i jedina moguća služba.

Kad je u pitanju informacija o načinu vršenja radnje, onda se ona ili (1) neposredno iskazuje prilogom ili se (2) do nje dolazi posredno, preko podatka o nekakvoj relevantnoj pojedinosti koju imenuje prilog.

²⁵⁾ V. *O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima*, Južnoslovenski filolog XXXIV, 1978, na str. 9—15.

Slučaj (1) ostvaren je onda kad se svojstvo iskazano priloga shvata kao inherentno dator radnji²⁶ u trenutku njenog vršenja²⁷. To se svojstvo tiče parametarskih veličina kao što su: TEMPO kretanja (*BRZO trči, SPORO se kreće, ...*), INTENZITET govora (*GLASNO razgovaraju, TIHO saopštava, ...*), ESTETSKA VREDNOST pevanja (*DIVNO peva, LOŠE je to otpevao, ...*), SOLIDNOST pamćenja (*SLABO pamti, ODLIČNO pamti...*), EMOCIONALNA OBOJENOST osmeha (*SRDAČNO se smeška, KISELO se osmehnuo, ...*) i sl. Iscrpniji spisak ovakvih parametarskih veličina iskazivih prilozima moguće je sastaviti tek na osnovu detaljne značenjske analize naših glagola; njome, međutim, zasad ne raspolažemo.

Svakako je karakteristično da se upravo svojstva ove vrste, budući inherentna radnji, ponekad javljaju, i kod nas i u drugim jezicima, kao „ugradena“ u leksičko značenje glagola. Tako su *šaputati* i *vikati*, u stvari, samo dve specifične varzije glagola *governiti*, međusobno suprotstavljene po antonimnim vrednostima iskazanog intenziteta; belorusko *ухмыляцца*, uz podatak o radnji 'osmehivati se', daje i njenu

²⁶⁾ Po Grzegorczykowej, ta se svojstva svode na fizičke osobine radnje, npr. sa radnjom kretanja dok se ostvaruje u vremenu karakterističan je tempo: „brzo trči...“ — Renata Grzegorczykowa, *nav. d.*, na str. 87.

²⁷⁾ Svako svojstvo iskazano prilogom obavezno je shvaćeno kao postojće upravo u trenutku dok se data radnja vrši. Otuda i činjenica, na koju naročito upozorava američki slavista Babby (dokumentujući svoju opasku ruskim primerom *Девочка говорила быстро и не умоляя*): „Treba imati u vidu i to da se glagolski prilozi i prilozi za način bez teškoća udružuju“ — Leonard H. Babby, *Towards a Formal Theory of „Part of Speech“*, Slavic Transformational Syntax, edited by Richard D. Brecht and Catherine Chvany, Ann Arbor 1974, na str. 166.

kvalifikaciju: 'самозадоволјно се осмехивao'²⁸, а руско *и възприятие* не значи просто „бачати“ већ „бачати одсећно, снажно, на kratko rastojanje“²⁹.

Slučaj (2), tj. posredno modifikovanje radnje, ilustruju, pre svega, primeri u kojima se prilogom daje komentar, tj. iskazuje vrednosni sud, o (neimenovanom) načinu na koji se data radnja vrši³⁰. U takvom je slučaju determinativna jedinica *Adv* (= dati prilog) zamenljiva konstrukcijom *na Adj* (*Adj* = adjektivizirana verzija *Adv*) *način*: *SMEŠNO gestikulira → gestikulira NA SMEŠAN NAČIN, ona se NEDOLIČNO ponela → ona se ponela NA NEDOLIČAN NAČIN, on se NEPRISTOJNO izražava → on se izražava NA NEPRISTOJAN NAČIN i sl.* Sem toga, semantički tip priloške funkcije o kojoj je reč dokazuje se ovde mogućnošću ekspliciranja datog komentara posebnom rečenicom: *SMEŠNO gestikulira → gestikulira na X*³¹ *način, ŠTO JE SMEŠNO*, odnosno *SMEŠNO*

²⁸⁾ Л. М. Васильев, *К вопросу об экспрессивности и экспрессивных средствах (на материале славянских языков)*, Славянский филологический сборник, Уфа 1962, на str. 109.

²⁹⁾ Л. М. Васильев, *нав. м.*

³⁰⁾ Značenje „komentara“ iskazuje se, dakle, ne samo rečeničnim nego i predikatskim prilogom. U oba slučaja prilog se jednakom može eksplikirati naknadno dodatom rečenicom, uvedenom relativnim ŠTO. Razlika je u neidentičnim sintakšičkim jedinicama sa kojima se ovakva rečenica povezuje. Primer, recimo, *on se pametno iz toga izvukao*, budući dvostrislen, može u načelu biti protumačen u smislu oba komentara, tj. u dotoj situaciji na jedan od sledeća dva načina: (1) „on se iz toga izvukao, ŠTO JE PAMETNO [S NJEGOVE STRANE]“ (odnosno „паметно је што је ово остваро: извукao се из тога“); (2) „on se iz toga izvukao na X način, ŠTO JE PAMETNO [S NJEGOVE STRANE]“ (odnosno „паметно је што се извукao на овакав način [а не на који други]“).

³¹⁾ Nepoznatost na koju aludira ovo „X“ svojim prisustvom tiče se samo informisanosti adresata. Govornom je licu, naravno, poznat način vrše-

je to *KAKO* gestikulira; *Ona se NEDOLIČNO ponela* → *ona se ponela na X način*, *ŠTO JE NEDOLIČNO*, odnosno *NEDOLIČNO je to KAKO se ona ponela*; *on se NEPRISTOJNO izražava* → *on se izražava na X način*, *ŠTO JE NEPRISTOJNO*, odnosno *NEPRISTOJNO je to KAKO se on izražava*. Prethodno opisanom semantičkom tipu priloške determinacije uskraćene su sve ove transformacione mogućnosti (dakle: *BRZO trči* → **trči NA BRZ NAČIN*³² niti **trči na Xnačin*, *ŠTO JE BRZO*, odnosno **BRZO je TO KAKO on trči*; *GLASNO razgovaraju* → **razgovaraju NA GLASAN NAČIN* niti **razgovaraju na X način*, *ŠTO JE GLASNO*, odnosno **GLASNO je TO KAKO razgovaraju*; itd.).

nja radnje o kojoj je reč. Zato bi tu, mesto izraza *na način X*, mogla da dode reč *ovako*, ukoliko bi govorno lice zatim pristupilo prikazivanju pokretima, odnosno objašnjavanju rečima, onoga što ima u vidu dajući kvalifikaciju prilogom.

32) Imajući u vidu poljske priloge koji imenuju inherentno svojstvo radnje Grzegorczykowa primećuje da se ti prilozi ne podaju transformisaju u konstrukciji s izrazom *sposób* (= *način*), tj. da u poljskom postoji *wszedł szybko*, a ne postoji **wszedł w sposób szybki* (Renata Grzegorczykowa, nav. d., str. 87). Opisana srpska situacija samo potkrepljuje ispravnost njene napomene. Doduše, za izdvajanje grupa priloga o kojima je reč u poseban semantičko-sintaksički tip Grzegorczykowej kao osnovni kriterij služi sasvim drugi test. Ona, naime, ističe da se kvalifikacija radnje označena ovim prilogom dosledno ne može iskazati i kao kvalifikacija onoga koji radnju vrši, za razliku od slučajeva kad nije inherentno svojstvo akcije u pitanju. Tako *podskoczył wesoło* podrazumeva *jest wesoły*, ali *podskoczył nagle* ili *biegnie szybko* nemaju prema sebi odgovarajuće konstrukcije **jest nagły* odnosno **jest szybki* (Renata Grzegorczykowa, nav. d., na str. 80). Kao što sam već imala prilike da pokažem u svom prikazu knjige ove ugledne poljske autorke (nav. d., na str. 243), neki slovenski jezici, uključujući tu i srpski, imaju transformacionu mogućnost koja izostaje u poljskom (*on brzo trči* → *on je brz i sl.*), čime je obezvreden sam test kao metodološka procedura univerzalnijeg karaktera.

Do posrednog obaveštavanja o načinu vršenja predikatske radnje dolazi i u primerima gde se prilogom imenuje, u stvari, osobina njenog objekta. Ta osobina se, međutim, stiče u rezultatu određenog (govorniku i sagovorniku poznatog) načina na koji se radnja ostvaruje, tako da se kvalifikacija ipak indirektno i nje tiče: *belance PENASTO umuti* = 'balance TAKO³³ umuti da [ONO] POSTANE PENASTO', *testo MEKO zamesi* = 'testo zamesi TAKO da [ONO] BUDE MEKO', *nokte RAVNO podseci* = 'nokte TAKO podseci da [ONI] BUDU RAVNI', *KRATKO se podšišaj* = 'podšišaj se TAKO DA TI KOSA BUDE KRATKA' i sl.

Kao što sam već imala prilike da napomenem³⁴, ovaj tip priloške upotrebe, mada poznat i van našeg jezika³⁵, nije dosada bio dovoljno osvetljen sa semantičke strane. Otuda se primjeri koji ga ilustruju obično navode paralelno sa onima u kojima se prilogom, doduše, takođe imenuje svojstvo predmetnog pojma, i to takvoga koji je „ugrađen“ u leksičko

³³) Bartschova, objašnjavajući da nemački primer *Peter schneidet die Haare kurz* (=Peter seče kosu kratko) treba interpretirati u smislu 'X schneidet Y so dass Y kurz ist' (= 'X seče Y tako da je Y kratka'), tačno zapaža da ono 'so' (= 'tako') stoji mesto jednog načinskog priloga koji nije direktno izrečen — Renate Bartsch, *Adverbialsemantik. Die Konstitution logisch-semantischer Repräsentation von Adverbialkonstruktionen* [= *Linguistische Forschungen*, Bd. 6], Frankfurt am Main, 1972, na str. 173. Nemački, naime, spada u one jezike koji znaju takođe za ovaj tip determinacije adverbom o kojem je u navedenim srpskim primerima reč.

³⁴) Na zasedanju Međunarodne komisije za izučavanje gramatičke strukture slovenskih jezika, u Varni, oktobra 1977.

³⁵) Up., recimo, u ruskom *гладко выструганій доски* ili u poljskom *obcięty włosy krótko*. U pogledu zastupljenosti ovoga tipa priloške upotrebe srpski ne zaostaje za prosečnom slovenskom situacijom.

značenje glagola³⁶, ali ono postoji sasvim nezavisno od vršenja radnje, ne nastaje, dakle, u rezultatu toga vršenja: srpsko *BOGATO se oženiti* = 'uzeti sebi za ženu BOGATU OSOBU', slovenačko *BELO se oblačiti*³⁷ = 'oblačiti se U BELO', poljsko *ubierać się DŁUGO* = 'oblačiti se u dugu odeću'³⁸ i sl. U poređenju sa nekim drugim slovenskim jezicima³⁹, standardni srpski manje iskorišćava ovakav tip priloške upotrebe⁴⁰, koji bi trebalo striktno odvajati, kako na teorijskom planu tako i pri gramatičkim opisima odgovara-jućih jezika, od prethodno razmotrenog.

Posredna karakterizacija načina na koji subjekat rečenice vrši radnju svojstvena je i prilozima izvedenim od ime-

³⁶⁾ Za predmetni pojam ovako „ugrađen“ u leksičko značenje glagola poljski lingvisti rezervišu termin „argument wbudowany“ — v. npr. Maciej Grochowski, *Środek czynności w strukturze zdania. Narzędzie, substancja, materiał* [= Prace Instytutu języka polskiego 2], Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1975, na str. 55.

³⁷⁾ *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Ljubljana 1970) pod odrednicom *bēl* (odnosno *bélo*) daje, osim ovog primera, i primer *belo cvesti*.

³⁸⁾ Ovu interpretaciju daje Grzegorczykowa, *nav. d.*, na str. 78.

³⁹⁾ Na primer sa standardnim slovenačkim (o čemu svedoči upravo postojanje konstrukcija kao što je *belo se oblačiti*, običnih u slovenačkom). Imače, ovaj tip priloške upotrebe je poznat i nekim neslovenskim jezicima; up., recimo, sledeći francuski primer: *Ainsi, sur toute l'étendue régnaien des quinconces de petits volcans sombres qui, réchauffés par le soleil, FUMAIENT* *BLAÎJ* (R. L. Wagner et J. Pinchon, *Grammaire du français classique et moderne*, Paris 1962, na str. 416).

⁴⁰⁾ Biće, međutim, da je nešto drukčija slika na dijalekatskom terenu, ali to tek treba precizno ispitati. Indicije za ovakvu pretpostavku daju primjeri iz jezika folklornih tekstova zabeleženi u rečenicama kao što je sledeći: *Ima dete maleno, OBUĆEM ga CRVENO, OPAŠEM ga ZELENO* (*Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, izd. Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpskokravatski jezik, Beograd, pod rečenom).

nica, kao *prijateljski, kolegijalno, materinski, bratski i sl.*, koji se po pravilu takođe stavljaju na spisak načinskih priloga⁴¹. Povoda za ovo zaista ima. Naime, način vršenja radnje se u ovakvim slučajevima određuje na osnovu poređenja sa ponašanjem koje je tipično za ličnost označenu imenicom od koje je izведен dati prilog: *ja te PRIJATELJSKI opominjem* = 'ja te opominjem ONAKO KAKO je PRIJATELJ dužan da čini', *nije se KOLEGIALNO prema meni poneo* = 'nije se poneo ONAKO KAKO bi se od KOLEGE očekivalo', *ona se MATERINSKI zabrinula* = 'ona se zabrinula ONAKO KAKO se MAJKA zabrine', *oni nam BRATSKI pomazu* = 'oni nam pomažu ONAKO KAKO bi nam BRAT pomogao' i sl.

I u sledećim primerima se ima u vidu informacija o načinu vršenja radnje, ali je ona opet posredno iskazana. Prilog tu imenuje psihičku ili fiziološku situaciju vršioca koju obelodanjuje upravo njegov (ovde neimenovani) način vršenja radnje; samim tim je ujedno implicirano i obaveštenje o tome kako je on to vršenje realizovao: *ZBUNJENO je odgovarala na ispitu* = 'na ispitu je odgovarala NA TAKAV NAČIN DA SE RAZABIRALO⁴² DA JE ZBUNJENA', *ona je svoj zahtev LJUTITO ponovila* = 'ona je svoj zahtev po-

⁴¹⁾ V. na primer *Enciklopedijski leksikon — Mozaik znanja. Srpsko-hrvatski jezik*, pod rečju *prilozi*.

⁴²⁾ Razmatrajući primer *Palunko... GNJEVNO zapovjedi ženi* u konfrontaciji s konkurentnim mu primerom *Palunko... GNJEVAN zapovjedi ženi*, Zlata Derosi lepo zapaža da se samo pri upotrebi konstrukcije s adverbom imá naročito u vidu ispoljavanje iskazanog raspoloženja načinom vršenja date radnje: „Ako je Palunko *gnjevno* zapovjedio nešto ženi, onda se to moralo osjetiti u tonu i načinu kojim je izrekao zapovijed..“ (Zlata Derosi, *Predikatni atribut*, Jezik, 1971—1972, XIX, 1, na str. 28).

novila NA TAKAV NAČIN DA SE RAZABRALO DA JE LJUTITA', *digla se UMORNO sa stolice* = 'digla se sa stolice NA TAKAV NAČIN DA SE RAZABRALO DA JE UMORNA'. Po ovom semantičkom principu dolazi do organizovanja i malo neobičnijih spojeva glagolskih i priloških leksema u savremenim literarnim tekstovima — up. recimo: *ZRELO i istovremeno MLADO NJIŠUĆI SE u bedrima, Simka doneše kavu*⁴³ = 'njišući se u bedrima NA TAKAV NAČIN DA DAJE RAZUMETI DA JE [ISTOVREMENO I] ZRELA I MLADA ŽENA, Simka doneše kavu'.

Prilogom se iskazuje i ono psihološko stanje vršioca radnje koje upravo i dovodi do akcije. Tu je implikacija o načinu vršenja takođe prisutna, ali je za još jednu nijansu perifernije postavljena u odnosu na ono što je u centru pažnje učesnika komunikacije. Kao što pokazuju sledeći primjeri, akcija je u takvim prilikama ili (A) voljnog karaktera, pa je prilogom označen podstrekač voljnog impulsa, ili je u pitanju (B) radnja koja se spontano vrši, tj. bez učešća volje, a izazvana je neposredno onim što imenuje prilog⁴⁴: (A) *on UVREĐENO odbija da odgovori* = 'on odbija da odgovori ZATO ŠTO JE UVREĐEN', odnosno 'IZ UVREĐENOSTI', (B) *on SUJETNO insistira na svome predlogu* = 'on insistira na svome predlogu ZATO ŠTO JE SUJETAN', od-

⁴³⁾ Primer iz jezika D. Ćosića — v. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, izd. Matica srpska i Matica hrvatska, Novi Sad, pod rečju *mládo*.

⁴⁴⁾ Semantička razlika o kojoj je reč oličena je u opoziciji uzročnih predloga IZ i OD — v. M. Ivić, *Узрокне конструкције с Јредлозима ЗБОГ, ОД, ИЗ у савременом књижевном језику*, Наш језик, н. с., 1953, V, 5—6, 186—194.

nosno, 'IZ SUJETE', *taj OPREZNO čuti* = 'taj čuti ZATO ŠTO JE OPREZAN', odnosno 'IZ OPREZNOSTI' i sl. (B) *on NERVOZNO gricka nokte* = 'on gricka nokte OD NERVOZE', *on BESNO škrguće zubima* = 'on škrguće zubima OD BESA', *on UPLAŠENO trepće* = 'on trepće OD STRAHA' i sl.

U upravo razmotrenim primerima vršenje radnje uslovljeno je onim što označava prilog, a u sledećim je primjenjen suprotan princip: izražavanje onog što označava prilog uslovljeno je vršenjem radnje. I u ovom „ciljno“ organizovanom tipu priloške determinacije, kao i u onom prethodnom, „stimulativno“ organizovanom, implikacija o načinu na koji se radnja vrši ne izostaje, doduše, ali je od marginalnog značaja na komunikativnom planu: *PREZRIVO je odmahnuo rukom* = 'odmahnuo je rukom U ZNAK PREZIRA' (odnosno 'DA BI IZRAZIO SVOJ PREZIR'), *POTVRDNO je klimnuo glavom* = 'klimnuo je glavom U ZNAK POTVRĐIVANJA' (odnosno 'DA BI POTVRDIO'), *POBOŽNO se prekrstio* = 'prekrstio se U ZNAK POBOŽNOSTI' (odnosno 'DA BI IZRAZIO SVOJU POBOŽNOST'), *POKORNO je digao ruke u vis* = 'digao je ruke u vis U ZNAK POKORNOSTI' (odnosno 'DA BI IZRAZIO SVOJU POKORNOST') i sl.

Priozima se označavaju i pojave shvaćene kao prateće okolnosti vršenja radnje. One niti uslovjavaju radnju niti su njome uslovljene na prethodno opisani način. Njihovo prisustvo, odnosno odsustvo, međutim, samo po sebi, tj. kao takvo, interpretira se determinativno u odnosu na radnju: *UPLAŠENO je pomišljala na posledice* → *pomišljala je na posledice SA STRAHOM*, *sve teškoće je USPEŠNO prebrodilo* → *sve teškoće je S USPEHOM prebrodilo*, *NESTRUČNO je*

prevodio → prevodio je BEZ STRUČNOG ZNANJA, NE-KOMPETENTNO posluju → posluju BEZ KOMPETENCIJE, NEOVLAŠĆENO je potpisala → potpisala je BEZ OVLAŠĆENJA, BEZBRIŽNO žive → žive BEZ [IKA-KVIH] BRIGA i sl.

Ovakvu upotrebu priloga poznaju i drugi slovenski jezici, ne samo srpski. Centralno pitanje koje se nameće istraživaču pri njenom razmatranju jeste sledeće: šta sve može da se shvati kao „prateća okolnost“ radnje i iskaže prilogom? Potpunog slaganja u tome među jezicima nema. Rusko *слёзно*, recimo, u konstrukciji *СЛЁЗНО просиūb*, bilo bi u srpski prevedeno socijativnom formom odgovarajuće imenice: SA SUZAMA (*u očima*) moliti⁴⁵; prema bugarskom *засмято* uz glagol sa značenjem 'govoriti' (*Тя говорише засмѧто и ЗАСМЯНО и очите и смеха от радост*⁴⁶) srpski ima *smjejući se*; poljsko *biega BO* SO prevodi se sa *trči BO* S (tj. uz obaveznu zamenu adverba adjektivom!), a *umarł BEZDZIETNIE*⁴⁷ sa *umro je* NEOSTAVLJAJUĆI ZA SO-BOM DECU. Očevidno je da treba za svaki jezik ponaosob utvrditi semantički princip koji postavlja granicu mogućnosti obrazovanja priloških konstrukcija ovog tipa.

⁴⁵⁾ Socijativna konstrukcija pojavljuje se kao prevodni ekvivalent navedenog ruskog primera i u drugim slovenskim jezicima, npr. u slovačkom: *prosíť so slzami v očiach* (v. V. Dorotjaková, M. Filkusová, E. Kučerová, M. O. Malíková, E. Sekaninová, *Veľký rusko-slovenský slovník*, Vyд. Slovenskej adadémie vied, Bratislava, pod rečju *slězno*).

⁴⁶⁾ *Речник на съвременния български книжовен език*, изд. Българска академия на науките (Институт за български език), София, под речiju *весело*.

⁴⁷⁾ Ovaj primer navodi Renata Grzegorczykowa, *nav. d.*, na str. 97.

Tendencija je u standardnom srpskom da se kao iskazive prilogom prihvate samo one sa radnjom naporedne situacije čije postojanje doprinosi formiraju utiska o načinu na koji se radnja vrši. To kako se radnja obavlja razabira se u nekim prilikama na osnovu informacije o raspoloženju vršioca o kojem svedoči njegov izgled: *SKRUŠENO potvrđuje* → *potvrđuje SKRUŠENOG IZGLEDA, RAVNODUŠNO prelistava knjigu* → *prelistava knjigu RAVNODUŠNOG IZGLEDA* i sl. U istom smislu može biti sugestivno, u drugoj prilici, obaveštenje o držanju tela onoga ko radnju vrši:⁴⁸ *ide POGURENO* → *ide DRŽEĆI SE POGURENO, sedi NEPOMIČNO* → *sedi DRŽEĆI SE NEPOMIČNO* i sl. Ponekad prilogom imenovano emocionalno svojstvo čak i ne odlikuje vršioca radnje, budući da on nije živ stvor, već se iskazivanjem takvog svojstva, kako to lepo zapaža Irena Grickat⁴⁹, ima u vidu „značenje delovanja, utiska na oko“ onoga što je predikatom označeno:⁵⁰ *ova VRBA TUŽNO STOJI nad rib-*

⁴⁸⁾ Ne, doduše, dosledno i svim slovenskim jezicima. Dok, recimo, slovački prema srpskom *stojati POGRLJENO* (odnosno *POGRBLJEN*), *stojati USPRAVNO* (odnosno *USPRAVAN*) i sl. razvija isti konstrukcioni tip: *stat' ZHRBENO* (odnosno *ZHRBENÝ*), *stát' VZPRIAMENO* (odnosno *VZPRIAMENÝ*) i sl., došće je u ruskom prevodnom ekvivalentu na odgovarajućem mestu samo glagolska forma: *стоять сгорбившись, стоять выпрямившись* i sl.

⁴⁹⁾ Irena Grickat, *Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима*, Наш језик н.с., 1961, XI, 3—4, na str. 73. Irena Grickat je, uostalom, zasluzna i zbog toga što je prva konstatovala: „Што god prilog više znači kvalitativni opis načina na koji se radnja vrši („тихо“, „марљivo“, „енергично“) a manje stanje koje se pripisuje samom subjektu („туžно“, „весело“), то су могућности за stavljavanje priloga veće“ (nav. m.).

⁵⁰⁾ Sličan tip priloške upotrebe postoji i na drugim stranama slovenskog jezičkog sveta, npr. u bugarskom: *върбите весело се зеленеят и*

*njakom, TUŽNO SPAVA PRIRODA pod snegom⁵¹, korov je počutan i po livadi VESELO RASTE zelena pitoma TRAVA⁵² i sl. S druge strane, ako vršilac predikatske radnje ostvaruje naporedo s ovom još neku drugu radnju, ta se druga radnja po pravilu iskazuje odgovarajućim jezičkim sredstvom (pri-logom vremena sadašnjeg odnosno, pri nominalizaciji, socijativnom konstrukcijom) kao nezavisna pratilačka pojава: *moli PLACUĆI* (a ne **moli PLAČNO*), odnosno *moli SA SUZAMA U OČIMA* (a ne **moli SUZNO*) i sl. Isto tako, ako se postojanje datog kvaliteta nikako ne može interpretirati kao determinativno u odnosu na čin vršenja predikatske radnje, mesto priloga pojaviće se pridev: *trči GO* (a ne *GOLO*), *radio se SLEP* (a ne *SLEPO*⁵³) i sl.⁵⁴*

Za oznaku psihološke ili fiziološke osobine vršioca koja se interpretira kao „prateća okolnost“ radnje pridev služi, kao što je poznato, i inače⁵⁵. On se, nainme, javlja konku-

тънките им вејки падат надолу като разплетени коси — Речник на съвременния български книжовен език, под ређу падам.

⁵¹⁾ Oba ova primera preuzeta su iz rada Irene Grickat, *nav. m.*

⁵²⁾ Primer naveden u *Речнику српскохрватског књижевног и пародног језика*, под ређу *věselo*.

⁵³⁾ Up. u poljskom *urodził się ślepo* (Renata Grzegorczykowa, *nav. d.*, na str. 80; v. i njen komentar o tome da su tu u pitanju dve nezavisne predikacije, međusobno samo vremenski povezane).

⁵⁴⁾ Odstupanja od ovog principa su danas izrazito retka; svode se, uglavnom, na svojevrsne ustaljene izraze kao što je *nemo gledati*. Među izuzecima nalazi se i primer *nevino osuden* na čiju anomalnost ukazuje Milan Šipka u članku „*Nevino osuden*“ Jezik 5, 1962/63, str. 159.

⁵⁵⁾ U ovoj svojoj službi pridev dobija i poseban termin. U češkoj lingvistici, na primer, odomaćen je naziv *dopliek*. Kod nas ne postoji terminološka usklađenost u ovom pogledu. Mirko Peti, jedan od hrvatskih autora koji se takođe, sasvim nedavno, pozabavio pridevima u funkciji o kojoj je

rentno s prilogom onda kada je moguće „prateću okolnost“ protumačiti determinativno u odnosu na radnju (*slušao je ZAPREPAŠČENO // ZAPREPAŠČEN, stojaо je USPRAVNO // USPRAVAN i sl.*⁵⁶); samo kad determinacija izostaje, značenje o kojem je reč iskazuje se isključivo pridevom. Po kriteriju determinacije predikatske radnje, pridev se, u stvari, suprotstavlja prilogu kao nemarkirana kategorija markiranoj. Otuda i ona semantička razlika koju je tako lepo uočila Zlata Derosi⁵⁷ konfrontirajući primere *Palunko* — ...gnjevno zapovjedi ženi i *Palunko* ... gnjevan zapovjedi ženi: „Ako je Palunko gnjevno zapovjedio nešto ženi, onda se to moralo osjetiti u tonu i načinu kojim je izrekao zapovjed, a ako je gnjevan zapovijedio, onda se to u njegovim riječima moglo, ali nije moralo osjetiti“ (prored je moj — M.I.).

Slovenski istraživači su dosada po pravilu akcenat svoje pažnje polagali na prideve koji označavaju „prateću ok-

ovde reč, upotrebljava izraz „predikatni proširak“ — v. Mirko Peti, *Predikatni proširak*, Jezik 1, 1976/77, 13—26.

⁵⁶) Vrlo retko se naporedno postojanje ovih dvaju jezičkih sredstava iskorišćava za bifurkaciju značenja, mada se ni to u načelu ne isključuje. Tako, recimo, po jezičkom osećanju pojedinih predstavnika standardnog jezika (anketu sam sprovodila među svojim novosadskim studentima), *leži nepokretan* i *leži nepokretno* ne znače isto: *leži nepokretan* = 'leži nemajući sposobnost pokretanja' (tj. 'leži oduzet'); *leži nepokretno* 'leži i dok to čini ne pokreće se'. Glagol *izgledati*, zbog svog značenja, predstavlja poseban slučaj. *Izgleda inteligentan* = 'čini se da mu je svojstvena inteligencija' / *izgleda inteligentno* = 'ima izgled inteligentnog čoveka'; inače samo: *on izgleda mlad*, ovaj šešir *izgleda nov* i sl. (up., međutim, slovačko *mlado* vyzerá ili poljsko *ten kapelusz wygląda całkiem nowo* i sl.), a s druge strane: *lepo izgledaš*, *izgleda strašno* i sl.

⁵⁷⁾ Nav. m.

olnost"⁵⁸. U konfrontaciji sa pridevima razmatrani su i prilozi sa ciljem da se odredi njihov međusobni odnos, kako na osi sinhronije, tako i istorijski⁵⁹. Pojedina ispitivanja išla su i ka tome da se pribave informacije koje bi doprinele razvoju uporedne slovenske gramatike⁶⁰. Već je šezdesetih godina bilo i generativnih pristupa ovoj problematici⁶¹. Ova

⁵⁸⁾ Među studijama sa tog problemskog područja, posvećenih faktima jednog slovenskog jezika, posebno mesto zauzima monografija Jana Kačale ističući se obaveštenošću i iscrpanošću: *Ján Kačala, Doplnok v slovenčine*, Bratislava 1971.

⁵⁹⁾ Objašnjavajući prilike u češkom jeziku František Trávníček naglašava da je taj tip pridevske odredbe nekada češće upotrebljavano nego danas; razvojni tok je bio naklonjeniji priloškom obličkom rešenju — v. František Trávníček; *Mluvnice spisovné češtiny. Část II. Skladba*, Praha 1949, na str. 160. Jaroslav Bauer se o istome još eksplicitnije izjašnjava — v. zbornik sa naslovom *Otzázky slovanské syntaxe II. Sborník symposia „Strukturální typy slovanské věty a jejich vývoj“*, Brno 1968, na str. 150. Za poljski je, na primer, utvrđeno da se uz glagole kretanja i stanja od XVII veka više proste pridevske forme ne javljaju; zamjenjene su prilozima: *nag* → *nago*, *bos* → *boso*, *žyw* → *żywo* i sl. (M. Деянова, Д. Станишева, *Изменения на морфологическом уровне, обусловленные явлениями синтаксиса [= Славянско езико-знание I]*, София 1976, na str. 194).

⁶⁰⁾ Marija Dejanova je, na primer, ispitivala u bugarskom i poljskom pridev kojim se označava „prateća okolnost“ i došla do zaključka da je on u bugarskom osetno prisutan, mada mu je priloški oblik prilično ozbiljan konkurent, dok je u poljskom, zbog određenih tvorbenih okolnosti, upotreba takvog prideva vrio ograničena — v. Мария Деянова, *Из съпоставителната полско-българска синтагматика*, Български език, год. XXVI, София 1976, кн. 1—2, na str. 94.

⁶¹⁾ Tako je Křížková, još 1966, u svom referatu pročitanom na sintakškom simpoziju u Brnu, dala generativno tumačenje čeških konstrukcija s prilogom tipa *otec seděl smutně* (značenje: 'otac je sedeo tužan') objašnjavajući da su one nastale transformacionim procesom od odgovarajućih konstrukcija s pridevom *otec seděl smutný* → *otec seděl smutně* (Helena Křížková, *Adverbiální determinace slovesná a větný uzorec*, *Otzázky slo-*

situacija, karakteristična za slavistiku u celini, nije mimošla ni domen serbokroatističkih tema. I srpske i hrvatske prilike su po pravilu osvetljavane s pogledom na prideve, ne na pri-loge. Tako je Mirko Peti⁶² pridevsku službu o kojoj je reč, ostvarenu u hrvatskim jezičkim uslovima, razmotrio sa semantičke strane (imajući u vidu nivo komunikacije), Marija Dejanova⁶³ je opisala distribuciju naših pridevskih oblika u poređenju sa bugarskim, a Zlata Derosi⁶⁴ dala korisne uvide u odnos hrvatskih prideva prema konkurentnim im prilozima⁶⁵. Mi se, međutim, na ove radeve nećemo ovde bliže osvrtati; nije nam namera da priloge dalje konfrontiramo s pridevima. Pred nama je jedna dosada nerazmatrana tema, odnosno jedan zadatak: ispitati da li je tendencija ka poštovanju opisanog semantičkog principa koji reguliše upotrebu priloga u savremenom (standardnom) srpskom bila prisutna i u ranijim periodima srpskog i hrvatskog jezičkog razvoja ili nije.

Govoreći o upotrebi priloga tipa *veselo*, *tužno* i sl. uz medijalne glagole, Irena Grickat⁶⁶ konstatiše da su kombinacije kao *stoji veselo* ili *leži setno* „u našem jeziku nemoguće“, ukoliko se nema u vidu, naravno, pominjano zna-

vanské syntaxe II. Sborník symposia „Strukturální typy slovanské věty a jejich vývoj“, Brno 1968, na str. 107).

⁶²⁾ Nav. d.

⁶³⁾ Мария Деянова, *Към сравнението на предикативното определение в български и сърбохърватски език*, Славистичен сборник, София 1973, 33—48.

⁶⁴⁾ Nav. d.

⁶⁵⁾ Ovi se radovi ovde ne navode sa pretenzijom o potpunosti spiska. Ali odabrani su ne samo kao najvažniji, već i kao ono što je dosada najiscrpnije napisano iz oblasti o kojoj se radi.

⁶⁶⁾ Nav. d., na str. 73.

čenje „delovanja, utiska na oko“. Njena tvrdnja je na svome mestu, budući da ona uzima u obzir samo savremenu jezičku situaciju. Inače, stariji tekstovi ukazuju na nekad veće slobode od današnjih u povezivanju ovakvih priloga kako sa medijalnim, tako i sa tranzitivnim glagolima. Prilozi ovoga tipa registrovani su, na primer, uz *upisati*: И азъ радиъ тон слизавъ вътъ кралевства, весело и много въсесъдно дписахъ господѣ агбровъчкои (pismo iz 1399. Radića Stankovića Dubrovčanima; *MS*⁶⁷, str. 241), uz izraz *smrt primati*: *SMRT RADOSNO za te PRIMAM* (Hvaranin Petar Hektorović, XVI vek; *RJAK*⁶⁸, pod rečju *radostan*) uz *poroditi*: *Majko tužna, VESELO ga ti PORODI* (Dubrovčanin Dživo Bunić, 1705. godine; *RJAK*, pod rečju *veseo*) uz *priložiti*: *RADOSTNO i UZDANO PRILOŽI...* (Kotoranin J. Matović, 1775. godine; *RJAK*, pod rečju *radostan*), uz *videti*: *Na naručaju blaženstva RADOSTNO VIDIM* (Bunjevac Grgur Peštalić, 1797. godine; *RJAK*, pod rečju *radostan*) itd.⁶⁹. Postoje potvrde i za to (i to iz relativno novijeg perioda — jezik Stefana Mitrova Ljubiše) da su se čak i „fazni glagoli“⁷⁰ mogli kom-

⁶⁷⁾ Skraćenica za *Monumenta serbica*, edidit Fr. Miklosich, Viennae 1858.

⁶⁸⁾ Skraćenica za *Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Moje je naglašavanje pojedinih reči u citiranim primerima (M. I.).

⁶⁹⁾ Po ovoj široj mogućnosti korišćenja priloga za označavanje „prateće okolnosti“, kako uz medijalne, tako i uz tranzitivne glagole, naš stariji jezik bliže stoji staroslovenskom nego li savremenom srpskom. Up. primer iz Suprasalskog zbornika: они же весело приимше слово... (*Slovník jazyka staroslověnského*, izd. Československá akademie věd. Praha 1961, pod rečju *весело*.

⁷⁰⁾ Ovaj se termin u slavistici primenjuje na glagole tipa *početi*, *nastaviti*, *završiti* i sl.

binovati s ovim tipom odredaba: *Knez SJETNO, NEVESELO NAČNE ovako da govori (RJak, pod rečju neveseo).*

Posebno bismo skrenuli pažnju na to da stariji izvori (relativno) obilato potvrđuju upotrebu ovakvih priloga i uz *stati, stajati* (= 'biti'), koje danas nema: *Mora TIHO STANU...* (Marko Marulić; RJak, pod rečju *tih*), *Samo da more nasititi svoju opaku voļu i STATI VESELO* (Bosanac Pavle Posilović, 1682. godine; RJak pod rečju *stati*), ... *STOJ VESELO!* (J. Filipović, XVIII vek; RJak, pod rečju *stati*), *Zašto rečene tičice tako NEVESELO STAJAHU?* (Dalmatinac M. Zoričić, II polovina XVIII veka; RJak, pod rečju *neveseo*), *Što mi STOJIŠ ZLOVOĽNO, moj Milošu u tamnici* (stih nar. pesme iz Bogišićevog zbornika; RJak, pod rečju *zlovođan*). Kao što sam već imala prilike da pokažem⁷¹⁾, u starijem srpskom prilozi sa značenjem psihološkog ili fiziološkog stanja vršioca radnje mogli su se upotrebiti uz *jesam* (*biti*) u svojstvu predikatskog leksičkog jezgra: *а и мы Божиимъ хотѣниемъ здраво смо и весело* (1370. godina, srpski vlastelin Miloš Pović; *Pov.*⁷²⁾ na str. 1026) i sl. Očigledno je da pojava priloga uz *stati* u značenju 'biti' stoji upravo sa ovim fenomenom u korelaciji.

Brojni su dokazi za to da su se u starijem jeziku i Srba i Hrvata ne samo psihološke već i fiziološke situacije vršioca radnje interpretirale kao „prateća okolnost“ po drukči-

⁷¹⁾ U svom referatu podnetom na VII međunarodnom naučnom saštanku slavista u Vukove dane, septembra 1977, u Beogradu. Referat nosi naslov *O prilozima u vezi sa nekim tipološkim karakteristikama srpsko-hrvatske rečenice*.

⁷²⁾ Skraćenica za Ljub. Stojanović, *Stare sprske povelje i pisma I*, Beograd — Sremski Karlovci 1929.

jem principu nego danas. Tako, recimo, dok je po našem savremenom jezičkom osećanju rečenica *diže se lenjo* prihvatljiva (zato što se lenjost ispoljava u načinu vršenja akcije 'diže se'), a rečenica **stoji lenjo* nije (zato što tu takvog ispoljavanja nema), dotle u starijim tekstovima postoje potvrde i za ovo drugo: *O Lucile, NE STOJ LINO, prid cesara hod'mo smino* (Petar Hektorović; *RJAK*, pod rečju *lijen*).

U sačuvanim dokumentima starijeg jezičkog stanja *zdravo* je jedan od najprisutnijih predstavnika ove semantičke kategorije priloga⁷³. Nalazimo ga uz predikate različitog značenja, opet po tom principu upotrebe drukčijem od današnjeg: *а ће којдје облада, тојдје си ћодите пространо и здраво* (bosanski ban Matija Ninoslav, I pol. XIII veka; MS, na str. 24), *ZDRAVO nam svude HODI i VESELO domom DOJDI* (Petar Hektorović; *RJAK*, pod rečju *zdravo*), *Milos tuj (će) dati bog, da ZDRAVO PORODIŠ* (Marin Držić; *RJAK*, pod rečju *zdravo*), *Je li pravo, da se које vas puk ini, a da STOJIŠ ti sam ZDRAVO* (Dž. Palmotić; *RJAK*, pod rečju *zdravo*), itd. Rasprostranjenost ovog priloga u situacijama o kojima je reč u skladu je sa njegovom živom upotrebom u svojstvu predikatskog leksičkog jezgra uz glagol *jesam (biti)*, o čemu sam takođe već govorila (u radu *O prilozima u vezi sa nekim tipološkim karakteristikama srpskočravatske rečenice*).

⁷³⁾ Ovaj je oblik bio široko rasprostranjen u determinativnoj službi „pratilačke okolnosti“ i drugde na južnoslovenskom jezičkom terenu. Up. i danas u makedonskom jeziku: *стои здраво на нозете — Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, izd. Institut za makedonski jezik „Krste Misirkov“, Skopje 1966, pod rečju *stoi*.

Jezički materijal iz perioda do XIX veka, sakupljen u našim rečnicima, ne daje povoda za pretpostavku da je u srpskom / hrvatskom ikada postojala konstrukcija tipa poljskog *siedzieć boso*⁷⁴. Ono malo primera do kojih se moglo doći, a koji dokumentuju iskazivanje ovakve „prateće okolnosti“, redovno imaju u odgovarajućoj sintaksičkoj poziciji pridev: *а дрғзи ми голи седе* (kotorski knez Vuk, XV vek; MS, na str. 545⁷⁵), *Nego hodim ja i dica bosa* (M. A. Reljković; XVIII vek; *RJAK*, pod rečju *ja*) i sl. Ali već Vukov *Српски рјечник* obaveštava: „*gologlavke* adv. (u Risnu) n. p. stoji...“ Taj podatak preuzima i *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Uz njega je naveden, pod istom odrednicom, i primer iz teksta Božidara Petranovića (štampanog u Mlecima 1867 godine); *И кое му драго лице сусрећавши христијанина не би край њега йрошло да му се не би гологлавке до земљу йоклонило*. Pod rečju *гологлавце*, u istom *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика*, stoji i ovakva rečenica iz jezika Sime Milutinovića Sarajlije: *Onda ga... za prvi i javni znak pokornosti... golo-*

⁷⁴⁾ O tome koliko je našem jezičkom osećanju strana takva konstrukcija govori indirektno i činjenica da je Aleksandar Belić, u izlaganju koje je u prvom redu namenjeno domaćem stručnjaku, ukazao na postojanje ove konstrukcije kao na nešto ne sasvim obično: „Ima jezika koji bi u rečenici kao što je *Devojka je došla bosa* pretvorili *bosa* u prilog *boso* (isp. u poljskom jeziku *Chodzę boso* = 'idem bos' i sl.)“ — A. Belić, *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitu* 1, Beograd 1941/45, na str. 456.

⁷⁵⁾ To je ujedno jedini primer koji se navodi pod odgovarajućom odrednicom u Daničićevom *Речнику из књижевних стварица српских* (Beograd 1863). *RJAK* (pod *go*) beleži da se podatak o postojanju priloga *gđo* nalazi „u Belinu rječniku... i u Bjelostjenčevu“, bez dokumentacije primera.

glavce svi redom izljube u ruku. Kao što *gologlav*, prema onome što znači, stoji u relaciji sa *go (nag)* i *bos*, tako bi i *gologlavke (-ce)* trebalo da se povezuje sa *golo (nago)* i *boso*. Nije, prema tome, isključeno da će buduća istraživanja narodnih govora izneti na videlo još evidentnije tragove postojanja sintaksičke konstrukcije o kojoj je reč na srpskom / hrvatskom jezičkom terenu. S druge strane, na bi trebalo zatvarati oči ni pred sledećom činjenicom. Konstrukcija *gologlavke stoji*, koju beleži Vuk, data je van šireg konteksta, tako da se ne zna kakava je, u stvari, funkcija priloga u odnosu na glagol. Naime, tu su u principu podjednako moguće dve interpretacije, jedna bez načinske determinacije, druga sa njom: (1) 'on stoji; on je (pri tom) *gologlav*'; (2) 'on stoji ONAKO KAKO ODGOVARA CEREMONIJALNIM PROPISIMA: *gologlav*'. Za ostala dva navedena primera u obzir dolazi, očigledno, ova druga interpretacija u kojoj je relevantna ceremonijalnost vršenja radnje: 'pokloniti se do zemlje ONAKO KAKO ODGOVARA CEREMONIJALNIM PROPISIMA: ostajući (pri tom činu) *gologlav*', odnosno 'izljubiti nekoga u ruku ONAKO KAKO ODGOVARA CEREMONIJALNIM PROPISIMA: ostajući (pri tom činu) *gologlav*'. Za osvetljavanje problema koji ovde razmatramo bilo bi od odsudnog značaja pribavljanje sigurnih potvrda o postojanju i konstrukcija tipa *gologlavke stoji* u pomenutoj interpretaciji (1), dakle takvih u kojima prilog ima isključivo značenje „prateće okolnosti“.

Drukčiju, življu upotrebu priloga u starijim epohama ilustruju i primeri u kojima ovaj oblik zatičemo u sintaksičkoj poziciji u kojoj se u standardnom srpskom dosledno javlja prilog vremena sadašnjeg: *Zašto ja HRomo* (danas: *hra-*

majući — M. I.) *GREDEM, oče?* (Ardelo Della Bella, XVIII vek; *RJAK*, pod rečju *hrom*), odnosno nominalna konstrukcija sa predlogom *s* i instrumentalom: *Bolesno i SUZNO* (danas: *sa suzama [u očima] — M.I.*) *UZDIŠUĆI* (Anton Kadčic, XVIII vek; *RJAK*, pod rečju *bolestan*).

Podsetila bih ovde i na činjenicu, na koju sam jednom drugom prilikom već skrenula pažnju⁷⁶, da je u domenu priloške upotrebe pripadala u starijem jeziku čak i ona sintaksička pozicija u kojoj danas стоји isključivo pridev kongruirajući svojom paradigmatskom formom s imenicom u zavisnom padežu (*videti ga živog i zdravog, zateći ga veselog* i sl.). Primeri s prilogom su (relativno) brojni, potiču sa raznih delova srpske i hrvatske jezičke teritorije i iz raznih vekova⁷⁷; up.: **даи вѣштъ шврѣсти тѣ здраво** (1320. godina, kralj Milutin, *Pov.*, na str. 43), **даи вѣштъ да се писанне шврѣте ви здраво и почтено** (1404. godina, Dubrovnik; *Pov.*, na str. 276), **Da bog da semuj i vsakomu pisaniju obrešti vi živo i zdravo i veselo** (1501. godine, Ahmet-paša; *RJAK*, pod rečju *zdravo*), **ако да Богъ здраво да васъ донесе** (1618. godine, monasi manastira Hilandara; MS, na str. 560), **Ki te stvorih od ništare... čuvah, držah zdravo** (Jerolim Kavanjin, početak XVIII veka; *RJAK*, pod rečju *zdravo*) i sl. Ovakva situacija već po sebi dovoljno rečito govori o tome da je prilog nekada bio u mnogo široj upotrebi nego što je to danas. Pitanje koje se odmah nameće glasi: kako je ne-

⁷⁶ V. *O prilozima u vezi sa nekim tipološkim karakteristikama srpsko-hrvatske rečenice*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 7.

⁷⁷ Ni u XIX veku ovakva priloška upotreba nije bila potpuno isčezla sa tla narodnih govorova — v. primer iz jezika Marka Miljanova koji se navodi u radu *O prilozima u vezi sa nekim tipološkim karakteristikama srpsko-hrvatske rečenice*.

kada stajalo sa odgovarajućom upotrebom prideva? Na to se pitanje ne može iscrpno odgovoriti bez prethodnih detaljnijih istraživanja starijeg jezičkog stanja, što mi sebi ovom prilikom nismo postavili u zadatku. Jedno je, međutim, nesumnjivo: pridev se i u starijem jeziku ponašao konkurenčno prema prilogu. Ima dokaza čak i za to da su se, ponekad, u istoj rečenici jednoga pisca, uz isti glagol, našla oba gramatička rešenja, i priloško i pridevsko. Tako, na primer, Bosanac Mihajlo Radnić izjavljuje: *Neće bog, da živeš ZLOVOĽNO, nego VESEO i RADOSTAN* (1683. godina; *RJAK*, pod rečju *zlovoљan*), a njegov zemljak iz nešto pozniјeg vremena, Petar Filipović, uzvikuje: *Misnik vrlo NEVESELO staše... stoj VESELO!* (1750. godina; *RJAK*, pod rečju *stati*). Raspolažemo, pored ostalog, i podatkom o tome da se još u XVI veku, u Dubrovniku i na čakavskom terenu, jedan isti glagol mogao kombinovati i sa priloškom i sa pridevskom verzijom pridodate mu leksičke jedinice. Tako, recimo, trojica Dubrovčana, Nikola Dimitrović, Mavro Vetranić i Marin Držić, potvrđuju postojanje konstrukcije *stojati pripravno*: *Toga cić ima svaki nas u svako doba PRIPRAVNO STOJATI* (N. Dimitrović; *RJAK*, pod rečju *pripravan*), *Lav... STOJI s istoka PRIPRAVNO, da rimsko posvoji gospoćtvo* (M. Vetranić; *RJAK*, pod rečju *pripravan*), *Svi STOJTE PRIPRAVNO, er će te vidjet to dijete prislavno* (M. Držić, *RJAK*, pod rečju *pripravan*), dok je iz jezika Arkandela Gučetića zabeležena odgovarajuća konstrukcija s pridevom: *STOJMO PRIPRAVNI, er ne znamo časa ni hipu, kad ćemo biti zazvani* (A. Gučetić, *RJAK*, pod rečju *pripravan*); Marko Marulić piše *DOŠAL SI ZDRAV domom...* (*RJAK*, pod rečju *zdrav*), a Petar Hektorović *ZDRAVO nam svude HODI i VESERO domom DOJDI* (*RJAK*, pod rečju *zdrav*); itd.

Očevidno je kroz prethodne vekove već tekao proces (u jednoj dijalekatskoj zoni, verovatno, nešto brže, u drugoj nešto sporije) koji u svom današnjem ishodu daje prednost pridevu kao nemarkiranoj kategoriji u odnosu na markiranog parnjaka — prilog, bar što se tiče standardnog jezika. U poređenju, na primer, sa savremenim češkim, za koji je, kao što smo videli, utvrđeno inovirano forsiranje upotrebe priloga, srpski je prošao kroz sasvim suprotnu evoluciju. Ova činjenica ima određeni značaj sa sintaksičku tipologiju slovenskih jezika.

ODREDBE „DODATNOG KOMENTARA“*

Postoje u jeziku, ne samo našem, izvesne reči koje nam služe za to da u maksimalno sažetom vidu iznesemo svoj komentar na ono što kazujemo rečenicom: *I njega su oko toga NEPOTREBNO uz nemiravali, Ona NAIVNO veruje u sve te njegove priče, NAŽALOST, on tome neće prisustvovati, Ivan Milana NEZASLUŽENO hvali i sl.* Da je nekoj datoj leksičkoj jedinici dodeljena baš takva sintaksička služba, dokazuje sledeće: nju je uvek moguće ispustiti iz rečenice u kojoj se zatekla pa je, u nekim slučajevima u istom tom, u drugim u nešto izmenjenom liku, otelotvoriti, i to sa svojstvima predikatskog leksičkog jezgra, u drugoj, naknadno dodatoj rečeničnoj strukturi, takvoj koja će, nadovezujući se pomoću relativnog *što* na onu prvu rečenicu, njenu značenjsku sadržinu komentarisati svojom — up. *Njega su oko toga nepotrebno uz nemiravali* → *Njega su oko toga uz nemiravali, što je bilo nepotrebno, Ona naivno veruje u sve te njegove priče* → *Ona veruje u sve te njegove priče, što je naivno s njene strane, Nažalost, on tome neće prisustvovati* →

* Ovaj tekst se ovom prilikom prvi put objavljuje.

On tome neće prisustvovati, što je za žaljenje, Ivan Milana nezasluženo hvali → Ivan Milana hvali, što Milan nije zaslužio.

Primenom upravo opisanog transformacionog testa (koji, kao takav, služi u savremenoj lingvistici proveri značenja sintaksičkih konstrukcija) potvrđuje se ujedno na najneposredniji način i ta izuzetno važna okolnost da jezičke jedinice o kojima je ovde reč nisu predikatske, nego rečenične odredbe.

Te odredbe, koje stručni krugovi širom sveta obično pominju kao *rečenične priloge* (engleski termin: *sentence-oriented adverbs*)¹, jezička teorija razvrstava na dve osnovne grupe. U jednu spadaju izrazi kao *svakako, zaista* i sl. kojima se rečenična poruka modifikuje s tačke gledišta njene istinitosti, a u drugu ostali rečenični modifikatori. One prve svi saglasno nazivaju *modalnim prilozima* (engleski termin *modal adverbs*)², a za ove druge ne postoji zasad neki opšte usvojeni naziv. Na njih, doduše, mnogi stručnjaci, sledeći u tome češkog lingvistu Ivana Poldaufa³, primenjuju termin *prilozi stava* (engl. *attitudinal adverbs*), što bi naša domaća lingvistička sredina teško mogla prihvati; u našoj je terminološkoj praksi uobičajeno da se izrazima *modalno značenje* i *značenje (ličnog) stava* pridaje isti pojmovni sadržaj.

¹⁾ Taj je termin „ušao u modu“ u onom razdoblju, a to su šezdesete godine ovog veka, kad su radovi logičara podstakli predstavnike teorijske lingvistike da iz nekih novih vizura počnu sagledavati složenu problematiku rečenične modifikacije.

²⁾ Po našoj domaćoj gramatičkoj terminologiji, određbeni izrazi ovog tipa su *modalne reči* ili *modalne rečce*.

³⁾ Poldauf se tim nazivom poslužio u svome radu *Further Comments on Gustav Kirchner's Grad Adverbien, Philologica Pragensia*, 2, 1959, na str. 3.

Imajući u vidu i ovo poslednje, ali još više potrebu da ovde razmatrane odredbene reči dobiju najzad, uz dužnu naučnu pažnju, i adekvatno ime, takvo koje će dovoljno razgovetno davati sobom obaveštenje o njihovoj ulozi u rečenici, ja sam još 1977. godine, na zasedanju Međunarodne komisije za proučavanje gramatičke strukture slovenskih jezika (Varna, 23. X — 28. X. 1977), a u svojstvu njenog člana, dopunila spisak slovenskoj jezičkoj nauci znanih sintaksičkih jedinica ovom dotad neuočenom i nazvala je *odredbom dodatnog komentara*. Pod tim sam je nazivom predstavila široj stručnoj javnosti u radu Ivić 1978. Moja je namera ovom prilikom da rezimiram svoja dosadašnja zapožanja o onim osobenostima ove odredbene kategorije koje se mogu dokumentovati datostima našega jezika.

Među odredbama korišćenim u srpskom jeziku za iskazivanje „dodataknog komentara“ upadljivo brojno preovlađuju takve leksičke jedinice kojima je u principu dostupane samo priloški, nego i pridevski morfološki lik: *Miloš MUDRO čuti, ne naseda provokacijama / MUDRI Miloš čuti, ne naseda provokacijama, On je UMESNO predložio da se glasa / On je izneo UMESSAN predlog da se glasa i sl.*, dok, naprotiv, u retke izuzetke spadaju, prvo, posebno ustrojeni priloški oblici, kao što je *uzalud*, čija se upotreba dosledno ograničava upravo na tu rečeničnu determinaciju o kojoj govorimo (*Milan je UZALUD tvrdio da nije kriv* → *Milan je tvrdio da nije kriv, što je bilo UZALUD*) i, drugo, determinativna obrazovanja izvedena od glagola (*Milan je ZASLUŽENO pohvaljen* → *Milan je pohvaljen, što je i ZASLUŽIO*). U toj su službi, osim toga, zastupljena, ali takođe u relativno malom broju, i leksička rešenja čija oblička ustrojenost odaje ime-

ničko poreklo: *Ona je, SREĆOM, stigla na vreme, Ona je, NAŽALOST, zakasnila i sl.* To imeničko poreklo predstavnika ove nevelike grupe odredaba „dodatnog komentara“ potvrđuje se, uostalom, i ovim karakterističnim okolnostima: prvo, pri njihovom prebacivanju iz date rečenice u drugu — takvu kojom komentarišemo značenjski sadržaj one prve, mi ih redovno oformljujemo kao imenice (*Ona je, SREĆOM, stigla na vreme* → *Ona je stigla na vreme, što je SREĆA, Ona je, NAŽALOST, zakasnila* → *Ona je zakasnila, što je ZA ŽALJENJE*); drugo, dešava se (doduše, sasvim po izuzetku — jedino onda kad je izraz *srećom* u pitanju) da odredbu ovog tipa dopunimo padežnom konstrukcijom — up. *On to, SREĆOM PO NJU, nije ni primetio*⁴.

Neke se odredbe „dodatnog komentara“ dosledno ostvaruju u medijalnoj rečeničnoj poziciji i pri tom ostaju potpuno integrisane u svoje neposredno leksičko-sintaksičko okruženje: *On je nepotrebno pominjaо sve te promašaje* (a ne: **On je, nepotrebno, pominjaо sve te promašaje*, odnosno: **Nepotrebno, on je pominjaо sve te promašaje*), *On je lakomislenо prokockao njeno poverenje* (a ne: **On je, lakomislenо, prokockao njeno poverenje* odnosno: **Lakomislenо, on je prokockao njeno poverenje*) i sl. Druge se, naprotiv, od svoje neposredne okoline obavezno izdvav-

⁴ I u drugim jezicima, bez obzira jesu li ili nisu imeničkog porekla, priloški izrazi koji po značenju i upotrebi odgovaraju našem *srećom* dobiju uz sebe dopunu čiji je smisao da identificuje onoga kome u datom slučaju pripada uloga „srećnika“, u radu Smuškević 1968 (str. 207), na primer, napomenuto je posebno, između ostalog, i to da se engleskim prilozima *luckily*, *happily* i *fortunately* često dodaje predloška konstrukcija kao dopuna: *luckily for him* (= *srećom po njega*).

jaju pauzom/zarezom i pri tom su pokretljive utoliko što im medijalno pozicija nije obavezni izbor: *Ona se, začudo, brzo zasitila svega ili Začudo, ona se brzo zasitila svega, Ona se, nažalost, iznenada razbolela ili Nažalost, ona se iznenada razbolela* i sl. Postoji, najzad, i jedan manji krug kvalifikativnih izraza koji se nikad ne postavljaju u medijalnu poziciju nego stoje, izdvojeni pauzom, ispred, ređe iza rečenice kao svojevrsne, njoj pridodate uzvične reči namenjene komentarijanju toga koliko je pozitivno ili negativno to o čemu rečenica saopštava: *SJAJNO, on se primio te dužnosti!* (= *On se primio te dužnosti, što je sjajno!*), *Vraćaju se: KAKAV UŽAS!* (= *Vraćaju se, što je upravo užasno!*), *STRĀŠNO, ništa nije jeo od juče!* (= *Ništa nije jeo od juče, što je strašno!*), *Tamo će biti kolača, DIVOTA JEDNA!* (= *Tamo će biti kolača, što je divota jedna!*) i sl.

Ovaj tip odredaba „dodatnog komentara“ se, po svom semantičko-sintakšičkom ponašanju, neposredno dodiruje s kategorijom pravih uzvika (*Ohoho, on se primio te dužnosti!, Jao, vraćaju se! Kuku, pa on ništa nije jeo od juče! Hehe, tamo će biti kolača!* i sl.) i ta „dodirna oblast“ tek treba da se svestrano osvetli i u teorijskom pogledu uverljivo obrazloži.

Integrисane odredbe „dodatnog komentara“ sračunate su na to da ono što sobom imenuju prikažu kao činjenično stanje, dok neintegrисane služe iznošenju preocena toga kakav efekat ima ili kakav utisak ostavlja ono što se rečenicom saopštava. Kad se to ima u vidu, postaje razumjivo zašto je moguće da se u okvirima jedne iste rečenice ostvare oba ta tipa određbenih izraza: *On je, SREĆOM, na sve to MUDRO čutao, On je, NAŽALOST, sebe NEPOTREB-*

NO uvalio u obaveze, Ona je, ZAČUDO, opet NAIVNO nasela na istu priču i sl.

Bez obzira jesu li integrisanog ili neintegrisanog karaktera, odredbe „dodatnog komentara“ igraju značajnu ulogu u bližem određivanju rečenice po kriteriju *faktivnosti*. Kao što je poznato⁵, *faktivnošću* se u jezičkoj teoriji naziva svojstvo rečeničnog sadržaja da sobom ne informiše o imaginarnom, lažnom, već o onome što je *fakat*, odnosno istina. Kad neko kaže, recimo, *On je verovao da će se ona vratiti*, mi bez dodatnih podataka ne možemo znati da li je njegovo verovanje imalo neku realnu podlogu ili nije, ali ako se u tu istu rečenicu ubaci izraz *naivno* (*On je naivno verovao da će se ona vratiti*) ili *nažalost* (*On je, nažalost, verovao da će se ona vratiti*) poruka je savršeno jasna: ono u šta je dotični verovao nije se ostvarilo. S druge strane, jedno *srećom* ubačeno u izjavu *Oni su se vratili* → *Oni su se, srećom, vratili* ne samo što saopšteni događaj prikazuje kao nešto pozitivno, već ujedno naglašava njegovu istinitost.

Za pojedine reči koje spadaju u odredbe „dodatnog komentara“ već je u nauci primećeno da su veoma važne s tačke gledišta teorije o rečeničnoj faktivnosti⁶. Preostaje, međutim, kao budući zadatak stručnjaka, da se minutiozno pregleda spisak s v i h predstavnika ove kategorije rečeničnih odredbi, i to u svakom jeziku ponaosob, pa da se iz „faktivne“ optike proceni mogući učinak na sintaksičkom planu s v a k e leksičke jedinice sa datoga spiska.

⁵ V. obaveštenja sadržana u radu Ivić 1978.

⁶ V. zapažanja o pojedinim engleskim prilozima koje iznose radovi: Schreiber 1971 (na str. 84) i Lehrer 1975 A (posebno na str. 246).

Posebnu pažnju zaslужuje činjenica da se prilogom iznesen komentar ne mora obavezno ticati baš celog rečeničnog sadržaja. Ima slučajeva kad se on odnosi na način vršenja date predikatske radnje.

Kao što sam već napomenula u svom (ovde priloženom) izlaganju sa naslovom *O prilozima „za način“*, izrazi *smešno* i *nepristojno* u rečenicama *Ona smešno gestikulira* i *On se nepristojno izražava* iskorišćeni su za davanje vrednosnog suda o (neimenovanom) načinu na koji se ostvaruju radnje gestikuliranja i izražavanja, a da je upravo to posredi potvrđuje sobom primena odgovarajućeg transformacionog testa: *Ona SMEŠNO gestikulira* → *Ona gestikulira NA SMEŠAN NAČIN* ili *SMEŠNO je to KAKO ona gestikulira* (odnosno *Ona gestikulira na X način, ŠTO JE SMEŠNO*); *On se NEPRISTOJNO izražava* ↔ *On se izražava NA NEPRISTOJAN NAČIN* ili *NEPRISTOJNO je to KAKO se on izražava* (odnosno *On se izražava na X način, ŠTO JE NEPRISTOJNO*). Ispostavilo se, jednom rečju, da dve po svojoj određenoj funkciji sasvim različite sintaksičke jedinice — s jedne strane rečenični, a s druge predikatski modifikator, može na komunikativnom planu odlikovati istovetno razlikovno svojstvo: služba svojevrsnog komentarisanja. Iz takvog činjeničnog stanja proishode i neke teorijske implikacije koje nauka tek treba jasno da formuliše.

U (inostranoj) stručnoj literaturi je već zapaženo da pojedini leksički oblici koji inače služe modifikovanju rečenice mogu, pod određenim okolnostima, biti upotrebljeni i kao predikatske odredbe za način⁷. Naš izraz *pošteno*, na primer,

⁷⁾ Za engleski prilog *strangely* (= *čudno*), još je u radu Greenbaum 1969 (na str. 7) konstatovano da se on u principu može sintaksički ponašati

spada u takvu vrstu leksičkih oblika. Tako se u primeru *On mi je pošteno sve priznao* njime komentariše iskazana rečenična informacija (= 'On mi je sve priznao, što je pošteno s njegove strane'), a u primeru *On me je pošteno pobedio* podrazumevani način na koji je ostvarena radnja *pobediti* (= 'On me je pobedio na pošten način').

Da bi se razabralo kako je na komunikativnom planu upotrebljen prilog kojem su inače u principu podjednako dostupne i rečenična i predikatska odredbena služba, obično je dovoljno učiniti ono što smo mi učinili tumačeći gornje primere — suočiti njegovo leksičko značenje s leksičkim značenjem datog rečeničnog predikata: pošto se *priznati* (*On mi je pošteno sve priznao*) svodi, u stvari, na informaciju 'izgovoriti istinu o sopstvenom postupku', a čin/proces *izgovoriti/izgovarati* se može načinski bliže odrediti u smislu *drhtavim glasom, uz jecaje i sl.*, ali ne i u smislu *pošteno/ne-pošteno*, podrazumljivo je da u svim rečenicama sa *priznati* kao predikatom *pošteno* obavlja samo službu rečeničnog, nikako predikatskog modifikatora; s druge strane, glagol *pobediti* = 'osvojiti za sebe pobedu' (*On me je pošteno pobedio*), baš naprotiv, u prilogu *pošteno* dobija sebi prikladnu načinsku odredbu — pobeda se, naime, osvaja ili poštenim ili nepoštenim načinom.

Iako samo po izuzetku, ipak se dešava i to da u nekim prilikama bez poznavanja šireg komunikativnog konteksta nismo u stanju da sa potpunom sigurnošću procenimo da li se upotrebom datog priloškog izraza želela postići predikat-

na dva različita načina — u jednoj dатoj prilici funkcionišati kao predikatski, a u drugoj kao rečenični modifikator.

ska ili rečenična modifikacija. Ilustrativna je u tom pogledu, recimo, ova izjava: *On je pametno izbegao da se izjasni* zato što u načelu ne isključuje nijednu od mogućih dveju interpretacija, tj. možemo je razumeti i u smislu (1) 'On je izbegao da se izjasni, što je bilo pametno s njegove strane', i u smislu (2) 'On je na pametan način izbegao da se izjasni'. Upravo zbog toga da bi se otklonila svaka opasnost dvosmislenosti, jezik pribegava korišćenju takvih formalnih pokazatelja kao što su (1) neintegrisanost / (2) integrisanost u rečenično tkivo (up. (1) *Čudno, odgovarao je na sva njena pitanja* = 'Odgovarao je na sva njena pitanja, što je čudno' sa (2) *Odgovarao je čudno na sva njena pitanja* = 'Odgovarao je na sva njena pitanja na čudan način' ili (1) imenička / (2) priloška uobičajenost date odredbene jedinice koja se u oba slučaja izvodi od istog leksičkog korena (up. (1) *On je GREŠkom zapisao moj broj telefona* = 'On je zapisao moj broj telefona, što je bila greška [trebalo je da zapiše broj telefona moje sestre]' sa (2) *On je poGREŠno zapisao moj broj telefona* = 'On je na pogrešan način zapisao moj broj telefona [zamenio je devetku nulom]')).

Preostaje da se, za svaki jezik ponaosob, utvrdi, prvo, kolika je u njemu zastupljenost formalnog razlikovanja rečenične od predikatske determinacije i, drugo, šta sve u tu svrhu može biti korišćeno kao razlikovno sredstvo⁸.

⁸⁾ U knjizi Bartsch 1972 (str. 159) se, na primer, posebno napominje da nemački izraz *erfreulich*, pod odgovarajućim okolnostima, zamenjuje svoju ulogu načinskog priloga ulogom rečenične odredbe, što obavezno biva propraćeno njegovim karakterističnim sufiksalnim proširenjem: *erfreulich* → *erfreulicherweise*.

Već je poodavno u jezičkoj nauci primećeno da se neki od priloga koji bliže određuju sobom rečenični sadržaj različito značenjski usmeravaju — neki ka subjektu rečenice⁹ (engl. termin *subject-oriented adverbs*), a drugi ka njenom objektu¹⁰ (engl. termin *object-oriented adverbs*). Veći broj odredbi „dodatnog komentara“ egzemplifikuje svojim determinativnim ponašanjem onaj prvi semantički tip (*Ona je lakomisleno odbila tu ponudu* = 'Ona je odbila tu ponudu, što je bilo lakomisleno s njene strane', odnosno '*Ona je bila lakomislena, pa je odbila tu ponudu*'), manji broj onaj drugi (up. *On je tačno primetio da je taj tekst pun štamparskih grešaka*, gde *tačno* bliže određuje objekatsku rečenicu *da je taj tekst pun štamparskih grešaka*: 'tačno je da je taj tekst pun štamparskih grešaka', a ne 'tačno je da je on primetio'). Predstavnicima opšte semantike predstoji kao zadatak da utvrde značenjske regulative koji u nekom datom slučaju usmeravaju determinativni zahvat odredbe na ovaj ili na onaj konstitutivni deo rečenice.

Leksička rešenja koja se iskorišćavaju za determinaciju u smislu „dodatnog komentara“ po pravilu su značenjski potpuno „providne“, tj. ne može biti nikakve zabune oko toga šta se datim odredbenim izrazom želelo iskazati. Događa se, međutim, da za negativno kvalifikovanje onoga što se rečenicom iznosi bude, radi veće ekspresivnosti, upotrebljena neka malo grublja reč, ponekad čak i psovka, čije leksičko značenje daje samo uopšteni podatak o tome

⁹⁾ Više o tome v. Ivić 1978, str. 2—3.

¹⁰⁾ Za uvođenje pojma 'usmerenost modifikacije ka predikatskom objektu' u jezičku teoriju odlučujuće je bilo izlaganje u radu Lehrer 1975 B.

da je nešto negativno posredi, dok neposredno imenovanje podrazumevanog negativnog kvaliteta izostaje. Tako je, na primer, izraz *navraga* u rečenicama kao *Ja navraga pristanem da ih sačekam*, s jedne strane, semantički svima potpuno jasan utoliko što svi shvataju da se njime izriče nezadovoljstvo onog ko govori onim o čemu govori, dok, s druge strane, niko sa sigurnošću ne može ustvrditi koje se negativno svojstvo tim izrazom konkretno identificuje: da li 'glupo', ili 'neoprezno', ili 'nepromišljeno' ili nešto četvrto? Činjenica je da se ništa od pomenutog ne isključuje, sve bi u načelu ovde moglo doći u obzir kao prihvatljivo značenjsko razrešenje — up. 'Ja pristanem da ih sačekam, što je bilo glupo / što je bilo neoprezno / što je bilo nepromišljeno s moje strane'.

I tu nam zasad nedostaje iscrpan spisak izraza, kako našeg, tako i drugih jezika, koji mogu biti korišćeni za komentaranje u ovom specifičnijem smislu. Nadajmo se da će nam u doglednom roku stručnjaci i tu prazninu na odgovarajući način popuniti.

Traganje za odgovorom na pitanje zašto se u jednom slučaju može, a u drugom ne može upotrebiti ovaj ili onaj rečenični prilog radi komentaranja informacije iskazane predikatskom dopunom otvara neke pažnje vredne uvide u semantiku glagolske lekseme o čijoj se dopuni radi. Uočljivo je, na primer, da u rečenice tipa *On je pogodio šta ja o tome mislim* nije moguće ubaciti određbeni izraz *netačno*, čemu objašnjenje treba tražiti u značenjskoj sadržini leksičke jedinice *pogoditi* kojoj je u datom slučaju pripala uloga rečeničnog predikata. Rečima eksplicitirana, ta sadržina glasi (približno) ovako: '[Oslanjajući se na sopstvenu

intuiciju] razabrati [o čemu se u datom slučaju radi]. Pošto se razabiranje stvari svodi na njihovo tačno sagledavanje, sasvim je jasno zašto nikome ne pada na pamet da izjavi ovo (ili nešto slično ovome): **On je netačno pogodio šta ja o tome mislim.* S druge strane, govorni predstavnici srpskoga jezika se nimalo ne ustručavaju da u rečeniku s glagolom *pogoditi* kao predikatom ubace odredbu *tačno*: *On je tačno pogodio šta ja o tome mislim*; nije im, očigledno, ni na kraj pameti da bi u tako sročenoj rečenici moglo biti tautologizma. Poneko će se možda upitati: otkuda to?

Otuda što se tu reč *tačno* pojavila sa ciljem da *naglasi* kako u datom slučaju nije posredi delimično razabiranje stvari, nego potpuno. Naime, ono 'tačno' koje se nužno uključuje u značenjski sadržaj glagola *pogoditi* moguće je propratiti i zvesnomogradom, a kad se to desi, onoj obaveštava pojava odgovarajućih izraza, takvih kao što su, na primer, *donekle* ili *unekoliko*: *On je donekle/unekoliko pogodio šta ja o tome mislim* = 'On je razabrao da ja o tome mislim to i to, što je *donekle / unekoliko* tačno'. Kad poželi da isključi svaku eventualnu primisao na takvu nepotpunost proniknuća u datu stvar, onaj ko govori pribegava ekspliziranju podrazumevanog podatka 'tačno' svestan da ga samim faktom izgovaranja čini naglašenijim, a to znači i nepodatnim bilo kakvom ublažavanju, razvodnjavanju u smislu 'donekle': *On je tačno pogodio šta ja o tome mislim* = 'On je razabrao da ja o tome misli to i to, što je potpuno tačno'.

Izložena analiza izvršena je samo na jednom, i to na sumice izabranom primeru. Ostaje da se iz iste vizure osvetli širi krug sličnih primera. Tek kad i to bude obavljeno

moći će se zaista merodavno proceniti u kolikoj je meri korisno primenjivati u leksikologiji (i semantici uopšte), posred tolikih drugih, i taj istraživački pristup koji je oličen u značenjskom suočavanju neke date odredbe „dodatnog komentara“ sa nekim datim rečeničnim predikatom, a po kriteriju njihove međusobne privlačnosti / odbojnosti.

Među mnogim pitanjima koje bi trebalo postaviti pri razmatranju odredaba „dodatnog komentara“ nalazi se i sledeće: Kad u jeziku postoje dva priloška izraza povezana antonimijskim odnosom, pa se za jedan od njih utvrdi da je upotrebiv za „dodatno komentarisanje“, možemo li očekivati da će se to isto obavezno dokazati i za onaj drugi, tijemu značenjski suprotstavljeni leksički oblik?

Ne možemo; ima, naime, slučajeva kad se suprotno potvrduje. Naš prilog *nepotrebno*, na primer, ima prema sebi izraz *potrebno* za antonimijski korelat, ali se tim izrazom nikada ne komentariše značenjska sadržina rečenice (up. *On je nepotrebno naglašavao da ne zna ništa o tome* = 'On je naglašavao da ne zna ništa o tome, što je bilo nepotrebno', ali ne i **On je potrebno naglašavao da ne zna ništa o tome*).

Da li se u određenom slučaju univerzalno ili samo u tom i tom jeziku raskida inače postojeća antonimijska korelacija između dva izraza onda kad se jedan od njih zatekne u službi „dodatnog komentara“ — to tek treba da saznamo, a informaciju nam može pribaviti jedino sistematsko razmatranje odgovarajućih leksičko-sintaksičkih datosti u najrazličitijim jezicima.

Odredba o kojoj je ovde reč može da se adjektivizuje. Adjektivizacija je neizbežna u slučajevima kada se takva odredba ubaci u rečenicu sa nominalizovanim predikatom:

On je netačno izvestio Komisiju o njenoj ulozi = 'On je izvestio Komisiju da je njena uloga bila takva i takva, što je netačno [, ona je bila ovakva i ovakva]' → *On je Komisiji podneo netačan izveštaj o njenoj ulozi* = 'On je podneo izveštaj Komisiji da je njena uloga bila takva i takva, što je netačno [, ona je bila ovakva i ovakva]'.

Poseban pomen zaslužuje činjenica da se adjektivizovana odredba „dodatnog komentara“ postavlja u nekim prilikama uz imenicu koja iskazuje čoveka ili stvar: *On se obratio pogrešnom čoveku* = 'On se obratio čoveku X, što je bila greška [, trebalo je obratiti se čoveku Y]', *Ušao je na pogrešna vrata* = 'Ušao je na vrata X, što je bila greška [, trebalo je ući na vrata Y]'.

Kad je već reč o našem pridevu *pogrešan* i njegovoj komentatorskoj funkciji, treba skrenuti pažnju i na sledeći, naučno takođe veoma zanimljiv fenomen: njemu se za antonimijski korelat dodeljuju različita leksička rešenja, zavisno od toga sa kojom je imenicom u datom slučaju spojen. Tako se mi suočavamo, s jedne strane, sa antonimijskim parovima tipa *pogrešan broj / tačan broj*, *pogrešna informacija / tačna informacija* i sl. (*Zapisao je tačan broj* = 'Zapisao je da broj glasi tako i tako, što je tačno', *Dobio je tačnu informaciju* = 'Dobio je informaciju da stvari stoje tako i tako, što je tačno'), a s druge strane sa parovima kao što su *pogrešan čovek / pravi čovek*, *pogrešna vrata / prava vrata* i sl. (*Namerio se na pravog čoveka* = 'Namerio se na čoveka koji je u stanju da učini to i to, što je tačno ono što se traži', *Zakucao je na prava vrata* = 'Zakucao je na ta i ta vrata, što je tačno ono što je i trebalo učiniti').

I o tom će se fenomenu morati dublje razmišljati u onim budućim danima kad najzad otpočnu sistematska, svestrana istraživanja tog novosagledanog problemskog „čvora“ kojem smo mi ovde nadenuli ime *odredba dodatnog komentara*.

CITIRANA LITERATURA

- Bartsch 1972: Renate Bartsch, *Adverbialsemantik*, Frankfurt am Mein 1972.
- Greenbaum 1969: Sidney Greenbaum, *Studies in English Adverbial Usage*, London and Harlow 1969.
- Ivić 1978: O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima, *Južnoslovenski filolog* XXXIV, 1978, 1—16.
- Lehrer 1975 A: Adrienne Lehrer, Interpreting certain adverbs: semantics or pragmatics? *Journal of Linguistics*, Vol. 11, № 2, 1975, 239—248.
- Lehrer 1975 B: Adrienne Lehrer, Complement-Oriented Adverbs, *Linguistic Inquiry*, Vol. VI, № 3, 1975, 489—494.
- Смушкевич 1968: Е. С. Смушкевич, Модальные слова как часть речи в современном английском языке, *Вопросы теории частей речи. На материале языков различных типов*, Ленинград 1968.
- Schreiber 1971: Peter A. Schreiber, Some Constraints on the Formation of English Sentence Adverbs, *Linguistic Inquiry* Vol. II, № 1, 1971, 83—101.

O PRILOZIMA ZA PROMENU (NEKOG PRETHODNO USPOSTAVLJENOG) STANJA*

Ovde će biti reči o glagolskim odredbama kao što su *iznenada*, *odjednom*, *odmah*, *smesta* i sl. koje se u opštoj lingvistici obično nazivaju *punktualnim prilozima*¹. Uočeno je da se u slovenskim jezicima prilozi ovog tipa povezuju s glagolima perfektivnog vida². Ostali su, međutim, dosad ne-sagledani semantički principi koji regulišu njihovu odredbenu ulogu u odnosu na pomenute glagole. Analiza koja sledi svodi se na pokušaj razrešenja ove nepoznanice.

Pre nego što toj analizi pristupimo, osvrnućemo se u najkraćem na ono osnovno po čemu se slovenski perfektivni glagoli razlikuju od imperfektivnih.

*) Ovo je, preveden na naš jezik i sa nešto nebitnih izmena, tekst koji je, pod naslovom *The 'change-in-state'-oriented adverbs*, objavljen u zborniku *Folia Philologica Jugoslavo-Polonica*, Katowice 1988.

1) V. npr. Bellert 1977, 342 ili Breu 1980, 106.

2) A. V. Bondarko (Бондарко 1976, 55), na primer, u glavne oblike perfektivnih glagola ubraja upravo njihovu kombinabilnost s prilozima ovog tipa.

Suštinsku razliku među njima olicava činjenica da se samo u značenju perfektivnih glagola obavezno uključuje predstava o promeni (nekog datog) stanja. Drugčije rečeno, slovenski glagol svojom „perfektivnom“ uobičenošću signalizuje neizbežnost zamene jedne zatečene situacije drugom, novom.

O toj suštinskoj razlici između perfektivnih i imperfektivnih glagola već je podosta pisano po stručnim publikacijama, ali su pri tom dosledno izmicale pažnji dve i te kako relevantne pojedinosti: (1) da je ta promena stanja kao takva podložna determinaciji, a (2) da tu determinaciju obavljaju svojim prisustvom uz glagol priloški izrazi o kojima je ovde reč.

S obzirom na ovu poslednju okolnost, ja i predlažem da se odustane od dosadašnjeg termina *punktualni prilozi* u korist novog, nesumnjivo prikladnijeg terminološkog rešenja: *prilozi za promenu stanja*.

Da bi se problem koji nas interesuje načeo uspešno, sa prave strane, potrebno je, pre svega, imati u vidu ovo:

Prilikom determinisanja ostvarene promene, na ovu su u načelu primenljive dve različite vizure, od kojih ćemo jednu uslovno obeležiti sa (A), a drugu sa (B). Da li će se onaj ko govori opredeliti za (A) ili za (B), to zavisi od njegovih komunikativnih potreba. Primeni li (A) optiku, isturiće nam u prvi plan pažnje odnos novonastale situacije prema onoj koja je prethodila promeni; primeni li optiku (B), nateraće nas da se usredsredimo prvenstveno na uočavanje toga kako promenu doživljavaju svedoci njenog ostvarivanja.

Uzmimo da se lice koje govori opredelilo za (A).

Pred njim se u tom slučaju opet otvaraju dva izbora, a on će se prikloniti onom koji mu više odgovara. On, naime, može da podrazumevanoj promeni pripiše ili (a) interuptivni karakter (prikazujući je kao ono što sobom prekida nekakav kontinuitet, nekakvu situaciju u trajanju) ili (b) reaktivni karakter (time što na nju gleda kao na svojevrstan odgovor određenom izazovu). Izbor (a) dobija odgovarajuću ilustraciju u primerima tipa *Odjednom je ustao* (= 'sedeo je, sedeo / ležao je, ležao, pa odjednom ustao'), *Najedared je začutao* (= 'govorio je, govorio / derao se, derao, pa najednom začutao') i sl., a izbor (b) u primerima tipa *Odmah je ustao* (= 'čim se dogodilo to i to, on je odmah ustao'), *Smesta je začutao* (= 'čim se dogodilo to i to, on je smesta začutao') i sl.

Sa dve se opcije suočavamo i u prilikama kad je mogućnost (B) posredi. Naime, pri determinisanju date promene s pogledom na to kako je neko doživljava, tom doživljaju se može prići ili (a) sa perceptivne ili (b) sa psihološke strane. U slučaju (B) (a) usredsređujemo se na opažaju na glosti promene — up. *Auto se naglo zaustavio* i sl., a u slučaju (B) (b) na svesti o njenoj neočekivanosti — up. *Auto se iznenada zaustavio* i sl. Kad se to ima u vidu, nije teško pogoditi da se prilozi (B) (a) tipa pojaviju samo uz glagole sa značenjem radnje čije ostvarivanje podrazumeva promenu koja se čulima registruje (up. *On se naglo sagao*, ali ne i **On se naglo dosegao kako da reši zadatak*), dok se upotrebi priloga (B) (b) tipa nikakva slična ograničenja ne postavljaju (up. ne samo *On se iznenada dosegao kako da reši zadatak*, već i *On se iznenada sagao*).

Postoji jedna karakteristična nejednakost u gramatičkom ponašanju odredbi (B) (a) i (B) (b) tipa koju treba posebno pomenuti. Za razliku, naime, od izraza *iznenada*, izraz *naglo* je kombinabilan ne samo s perfektivnim, već i s imperfektivnim glagolima, uz obavezni uslov da se pod onim što imperfektivni glagol imenuje podrazumeva kontinuitet smenjivanja jednog stanja stvari, drukčijim, novim stanjem stvari, o čemu se upravo i radi kad su posredi takvi glagoli kao *smrkavati se* ili *svitati*; up. prihvatljive izjave *Naglo se smrkava*, *naglo sviče* (nasuprot neprihvatljivim izjavama **Iznenada se smrkava*, **Iznenada sviče*). Kao determinator ovakvih glagola, izraz *naglo* stoji u svojevrsnom antonimijskom odnosu s izrazom *postepeno*: *Naglo se smrkava*, / *Postepeno se smrkava* i sl.

Determinisanje po kriteriju naglosti sastoji se u iznošenju odgovarajućeg podatka o tome kako je izведен podrazumevani prelazak iz jednog (početnog) u drugo (završno) stanje. Prilozi tipa (B) (a), prema tome, nisu ništa drugo do prilozi za način. Isto se, međutim, ne bi moglo ustvrditi i za predstavnike priloške kategorije (B) (b) budući da se iz onoga o čemu nas ti leksički oblici informišu ne razabira kako je čin promene tekao, već kakav je bio naš stav prema njemu u trenutku njegovog „stupanja na scenu“ — zatećeni smo u stanju potpune psihičke nespremnosti za taj događaj. Jednom rečju, izraze tipa našeg *iznenada* treba smatrati onim odredbama na koje se u opštoj lingvistici primenjuje termin *prilozi stava* (engleski naziv *attitudinal adverbs*).

Tvrđnju o tome da je *naglo* prilog za način dopunićemo sledećim zapažanjem, odnosno predlogom:

Jezička nauka je dosada razlikovala samo dve vrste glagolskih odredbi za način³ — tzv. *načinske priloge orijentisane ka predikatu* (engleski termin: *predicate-oriented manner adverbs*), tj. one priloške reči koje neposredno otkrivaju način vršenja glagolske radnje (up. *On je gleda NETREMICE* i sl.) i tzv. *načinske priloge orijentisane ka rečeničnom subjektu* (engleski termin: *subject-oriented manner adverbs*), tj. priloške izraze koji to čine posrednim putem, time što upozoravaju na to u kakvom je stanju, dok se data radnja ostvaruje, njen vršilac (up. *On je gleda ZGRANUTO* i sl.). Jedan od ishoda ovde izložene analize jeste uviđanje potvrebe da se odsada razlikuje i treća vrsta glagolskih odredbi za način, takvih kojima bi, u skladu sa terminološkim rešenjima primenjivanim na predstavnike prethodnih dveju vrsta, priličio naziv *načinski prilozi orijentisani ka promeni (nekog datog) stanju*.

Što se tiče odredaba tipa (A) (a) (*odjednom* i slični izrazi) i tipa (A) (b) (*odmah* i slični izrazi), one očigledno nisu u onom smislu *prilozi stava* u kojem je to izraz *iznenada*, mada, s druge strane, u značajskom pogledu stoje svakako mnogo bliže njemu nego izrazu *naglo*⁴.

Po danas preovlađujućim teorijskim viđenjima priloga, ne samo načinskih, nego i ostalih, njih treba razvrstati na dve osnovne grupe uzimajući za kriterij to koliko je njihovo

³⁾ V. Allerton/Crottenden 1974, 9.

⁴⁾ U gramatičkim opisima srpskih i hrvatskih jezičkih prilika davana su veoma neujednačena, ponekad čak i kontradiktorna obaveštenja o prirodi ovih priloških reči — v. ovde priloženo izlaganje sa naslovom *Prilozi „za način“*.

modifikatorsko delovanje rasprostranjeno na području rečeničnog saopštenja — da li modifikaciji podleže celo rečenično saopštenje ili samo njegov predikatski deo⁵. Ako je ono prvo posredi, prilog se proglašava *rečeničnim modifikatorom*, a ako je ono drugo — *predikatskim*. Ukoliko se saglasimo s tim da je u pitanju zaista fundamentalna klasifikacija, ne preostaje nam drugo do da *naglo* priključimo grupi predikatskih, a ostatak „punktualnih priloga“ grupi rečeničnih modifikatora. Takvo se rešenje, međutim, doživljava kao kontraintuitivno, pa stoga i kao neprihvatljivo. Prilozi orijentisani ka promeni stanja sačinjavaju značenjski dobro motivisanu klasu modifikatora koju bi trebalo podvrgavati drukčijim, mnogo suptilnijim razvrstavanjima.

Bilo je, naravno, u nauci i dosad nastojanja da se klasifikacioni pristup prilozima učini efikasnijim — pre svega time što će se uzimati u obzir saobraznost između njihovih značenjskih i distribucionih odlika⁶. Ali — čak ni ti kompleksniji kriteriji ne omogućavaju da se povuče jasna granica između uočenih tipova priloga. J. A. Fodor (Fodor 1972) je tačno primetio: često intuitivno razabiramo da nam je nemoguće sasvim tačno proceniti na šta se neka data priloška informacija odnosi — da li samo na radnju ili i na njenog vršioca / primaoca.

⁵⁾ Za tu podelu, koja je semantički fundirana, vrlo su se argumentovano zalagali autori studije Thomason / Stalnaker 1973. Nešto pre tога knjiga Bartsch 1972 iznela je na videlo činjenicu da se u nemačkom zapaža tendencija ka posebnom gramatičkom singalizovanju razlike koja postoji između ovih dveju priloških kategorija; kao signalno sredstvo iskorišćava se dodavanje/nedodavanje nastavka *-weise* prilogu.

⁶⁾ Tu je Jackendoffov doprinos najznačajniji — v. Jackendoff 1972.

Zaključujući ovo izlaganje, ostaje mi da naglasim: preko su potrebna dalja nastojanja u nauci ka iznalaženju prikladnijih principa za klasifikovanje priloških odredbi, a bilo bi neophodno i sasvim novo, drugačije od dosadašnjeg, sa-gledavanje odnosa između „punktualnog“ modifikatora i glagolske perfektivnosti.

SPISAK CITIRANE LITERATURE

- Allerton/Cruttenden 1974: D. J. Allerton and A. Cruttenden, *English sentence adverbials. Their syntax and their intonation in British English*, Lingua 34, 1, 1974, 1—29.
- Bartsch 1972: Renate Bartsch, *Adverbialsemantik*, 1972, Frankfurt am Main.
- Bellert 1977: Irene Bellert, *On Semantic and Distributional Properties of Sentential Adverbs*, Linguistic Inquiry vol. 8., № 2, 1977, 337—351.
- Бондарко 1976: А. В. Бондарко, *Теория морфологических категорий*, 1976, Ленинград.
- Breu 1980: Walter Breu, *Semantische Untersuchungen zum Verbalaspekt im Russischen*, 1980, München.
- Fodor 1972: J. A. Fodor, *Troubles about actions*, Semantics of Natural Language, ed. by Donald Davidson and Gilbert Harman, 1972, Dordrecht, 48—69.
- Jackendoff 1972: R. S. Jackendoff, *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, 1972, Cambridge, Massachusetts.
- Thomason/Stalnaker 1973: Richmond H. Thomason and Robert C. Stalnaker, *A Semantic Theory of Adverbs*, Linguistic Inquiry Vol. IV, № 2, 1973, 195—220.

JEDAN PRILOG PROBLEMATICI METAFORE*

I pored toga što su se semantičari dosta bavili metaforom, znanja o toj pojavi i nadalje su prilično skučena. Sredinom sedamdesetih primećeno je kako čak ni sam princip metaforizacije nije dovoljno precizno formulisan (Ina Loewenberg, 1975: 316). Ta je umesna opaska zadržala do danas svoju aktuelnost. S druge strane, upravo su u tom periodu prvi put jasnije teorijski osvetljene neke od onih pojedinosti čija ukupnost sačinjava problematiku metafore. U takve se pojedinosti uvršćuje, pored ostalog, i metaforizacija antonima. Nju sam imala u vidu birajući temu za svoj rad.

Ono što će se u radu izneti neće namiriti nijedno od dosad postavljenih teorijskih pitanja, nego će otvoriti nova; neće, jednom rečju, doprineti smanjivanju dosad sagledane

* Ovo je (neznatno izmenjen) tekst izlaganja koje je 1986. godine, pod istim naslovom, objavljeno u zagrebačkom časopisu *Filologija*, knj. 14. Ono je za ovu priliku dopunjeno nekim zaključcima koje sadrži rad sa naslovom *On the Metaphorical use of Antonyms*; rad je objavljen 1988. godine u časopisu *Canadian American Slavic Studies* Vol. 22, № 2.

problemske složenosti, već naprotiv. Upravo na tu okolnost i aludira naslov rada.

Preda mnom stoje, u stvari, dva zadatka; jedan — da skrenem pažnju na jezičke konkretnosti koje sam zapazila, a čije postojanje opovrgava dosadašnja uverenja o stabilnosti antonimijskih veza, i drugi — da pokušam formulisati teorijske implikacije uočenog.

Među najvažnije odlike antonima ubrajaju se, po mišljenju merodavnih: prvo — nemogućnost međusobnog povezivanja antonimijskih partnera u okvirima iste sintaksičke strukture; i drugo — činjenica da se metaforizovanjem antonimijsko partnerstvo ne razara. O prvoj odlici govoreno je u mnogo prilika — pojedinci su čak naglašeno stavljali znak jednakosti između svojstva 'biti u antonimijskom odnosu sa...' i svojstva 'biti inkompatibilan sa...'¹⁾; o drugoj su se u relativno novije vreme najeksplicitnije izrazile Eva Kittay i Adreinne Lehrer (1981, 33). Međutim, kao što to uopšte češće biva, sad se naknadno ispostavlja da teorijsko mišljenje i jezička stvarnost nisu ovde u potpunom saglasju. Evo šta bih ja imala u vezi s tim da izložim.

U srpske / hrvatske prideve koji u svom konkretnom značenju ispoljavaju antonimijski odnos uključen je i par *bistar/mutan*, što potvrđuje provera po kriteriju inkompatibilnosti — iskazi tipa **potok je bistar, ali mutan* lišeni su smisla. Oba ova prideva imaju, kao što je poznato, i prenesena značenja. Tako se, na primer, *bistar* pojavljuje u konstrukcijama tipa *bistre oči, bistra glava, bistra pamet, bistar*

¹⁾ Više o tome v. Lehrer 1982, 483.

čovek, i to ne od skora; naprotiv. Podaci sakupljeni u RJA² (s.v. *bistar*) obaveštavaju da se prva navedena konstrukcija javlja još u jeziku Hanibala Lucića, a da za ostale tri potvrde daju ugledni rečnici — za *bistra glava* Vukov, za *pamet bistra* Mikaljin, za *bistar čovjek* Della Bellin.

Iako početni procesi metaforizovanja zasežu u ovom slučaju, očevidno, u davninu, govorni predstavnici naše epohe još uvek vrlo precizno sagledaju značenjsku podlogu na kojoj je semantička ekstenzija ponikla, čemu je svojevrsni svedok postojanje izreke *bistar kao boza* (RMS, s. v. *bistar*), radi označavanja osobine 'glup'.

I *mutan* se takođe pojavljuje u konstrukcijama tipa *mutne oči*, *mutna glava*, *mutna pamet*, *mutan čovek*. Za veze *mutne oči* i *mutna pamet* (*mutan um*) upečatljive potvrde daje RJA (s.v. *mutan*). Naročito su tu zanimljiva sledeća dva primera: *Jeda te pečao dopade, prizovi mudra muža, da te utješi, jere mutan um ne može čista slava izveštati* (Zbornik iz 1520. god.); *Što Bog ukratko nama reče u svome sfetomu pismu bistrči našu mutnu pamet* (iz teksta V. M. Gučetića). Ovo zbog toga što na svoj način eksplisiraju postojanje antonijske veze između onoga što u figurativnom smislu označava *mutan* i osobine 'biti mudar' (kao što se razabira, u prvom je primeru *mutan um* dat u kontrastu sa *mudar muž*, a u drugom se *mutna pamet* podvrgava akciji *bistriti*, tj. akciji 'činiti da nerazumnost bude zamjenjena razumnošću').

²⁾ RJA = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; RSANU = Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika Srpske akademije nauka i umetnosti, RMS = Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika Matice srpske.

Zahvaljujući takvim primerima, dostupan nam je podatak o tome da se i pridevom *mutan*, a ne samo pridevom *bistar*, već odavno u jeziku Srba i Hrvata karakteriše imenica *pamet* (*glava, um*) s pogledom na osobinu shvatanja, razumevanja: *mutna pamet* (*glava, mutan um*) = 'pamet (glava) koja (um koji) nema svojstvo dobrog shvatanja, razumevanja' / *bistra pamet* (*glava, bistar um*) = 'pamet (glava) koja (um koji) ima svojstvo dobrog shvatanja, razumevanja'. Ponašanje ovih prideva u navedenim metaforiziranim vezama u punom je skladu, u stvari, s onim što, shodno shvatanju semantičara, treba od antonima i očekivati.

Isto se, međutim, ne može ustvrditi i prilikom analize uloge koju *bistar* i *mutan* dobijaju u odnosu na imenicu (zamenicu) sa značenjem ljudskog stvora.

U takvim se slučajevima *bistar* interpretira u smislu odredbe 'koji brzo i lako shvata, oštrouman, pronicljiv'³, dok za *mutan* nemamo dokaza da mu je iko ikad pridodao odgovarajuću suprotnu, tj. antonimijsku semantiku: 'koji ne shvata brzo i lako, koji nije oštrouman, pronicljiv'. S druge strane, mada to rečnici još uvek ne beleže kako treba, *mutan* se takođe upotrebljava, u razgovornom jeziku⁴, radi kvalifikovanja ljudi, ali svojstvo koje se njime pripisuje nije mentalne, već socijalno-moralne prirode: *mutan čovek* = 'čovek čiji postupci do te mere nisu jasni da opravdano izazivaju podozrenje'.

³⁾ Definicija je preuzeta iz RMS.

⁴⁾ Ja ovom prilikom imam u vidu, pre svega, razgovorni jezik (obrazovanih) Beograđana, odakle je i preuzet jezički materijal koji ovde razmatram.

Iskazivanje osobina koje dolaze do izražaja na dva potpuno različita semantička plana u suprotnosti je s principom po kome se uspostavlja antonimijsko partnerstvo. Drugim rečima, pod opisanim sintaksičko-semantičkim uslovima, *bistar* i *mutan* ne mogu funkcionisati kao antonimi.

Da je to tako, najdirektniju potvrdu pruža ostvarljivost rečenica kao što je sledeća (kojom je nedavno pred mnom okarakterisan jedan moj poznanik): *On je bistar, ali mutan* = 'Njega odlikuje britka pamet, ali i držanje koje nije jasno, koje nikako ne uliva poverenje, čak naprotiv'.

Zaključak se sam nameće: dokle god se u jezicima budu pojavljivale izjave kao što je navedena, zapažanje o tome da metaforizacija ne razara antonimiju mora biti propraćeno odgovarajućom ogradiom: to jeste, verovatno, najčešće tako, ali nije, očigledno, tako uvek.

Pitanje koje lingvista sebi na ovom mestu neminovno postavlja glasi: zbog čega se pri determinisanju ljudskog stvora dešava taj i takav semantički razlaz između prideva *bistar* i *mutan* koji do temelja uništava njihovu dotadašnju antonimijsku povezanost?

Na putu do odgovora neophodno je prvo uočiti odnos koji *bistar* i *mutan* imaju od davnih vremena sa pridevom *jasan*.

Podaci izloženi u RJA i RSANU pokazuju da *bistar* i *jasan* od davnina ispoljavaju manje-više sinonimično ponašanje. Na različitim geografskim područjima srpske i hrvatske jezičke oblasti, oni svojom upotrebom pokrivaju ili su, u raznim periodima jezičkog razvoja, pokrivali prilično široku lepezu semantičkih informacija, počev od značenja 'koji propušta svetlost, koji ničim nije zamućen, providan,

čist' (RSANU, s. v. *bistar*, def. 1), odnosno 'koji nije ničim zamućen, bistar, providan, čist' (RSANU, s.v. *jasan*, def. 3a), preko 'koji brzo shvata, razume, oštrouman, pametan, pronicljiv' (RSANU s.v. *bistar*, def. 8a), odnosno 'oštrouman, bistar, pronicljiv' (RSANU, s.v. *jasan*, def. 3b), pa sve do 'iskren, otvoren' (RSANU, s.v. *bistar*, def. 9), odnosno 'koji ne ostavlja nikakve sumnje, lako shvatljiv, razumljiv, uverljiv, određen' (RSANU, s.v. *jasan*, def. 4a). Oba su se, dakle, prideva pokazala sposobnim za iskazivanje dveju tako nepodudarnih osobina kao što su 'oštrouman' i 'otvoren, razumljiv'. No, s druge strane, zabeleženi podaci potvrđuju da se u ulozi oznake moralnog svojstva *jasan* izrazitije afirmisao nego *bistar*. O tome najrečitije svedoči rasprostranjenost upotrebe ovog prideva kao kvalifikativa u smislu 'častan, čestit' — doduše, u jeziku starijih pisaca (RJA, s.v. *jasan*).

U jezičkom izrazu današnjeg (obrazovanog) Beograđanina — a odatle je, kao što je već napomenuto, preuzet primer *On je bistar, ali mutan* — rečenice tipa *On je bistar* i *On je jasan* ostaju dosledno jednoznačne. Izjavu *On je bistar* interpretiraćemo samo u smislu 'On je oštrouman', a izjavu *On je jasan* u smislu 'On je razumljiv', tj. 'Sa njime čovek zna na čemu je', nikad obrnuto. Pridevu *bistar* antonim je uvek u takvom slučaju *glup*, a pridevu *jasan* nekad *nejasan*, a nekad *mutan*.

To da jedan pridev može imati naspram sebe dva antonimska partnera nije nešto što bi ovde moralo izazvati posebnu pažnju. Za takav fenomen znaju i drugi jezici; dovoljno je, ilustracije radi, podsetiti se na odnos nemačkih prideva *niedrig* i *tief* prema *hoch*, na koji upozorava Manfred Bierwisch (1967: 6).

Semantička razlika između *mutan* i *nejasan* uslovljena je u ovakvima slučajevima prisustvom / odsustvom karakteristične implikacije. Naime, kad se informacija 'nije razumljiv' daje (za čoveka) pridevom *mutan*, onome ko informaciju prima neminovno pada na um i to da tako determinisani pojedinac spada među ljude čiji su postupci zakulisni, možda čak i nečasni. Pridev *nejasan*, međutim, ne pobuđuje sličnu asocijaciju.

Prirodno je zapitati se: zašto je to tako?

Očigledno zbog toga što je pridev *mutan*, budući uvršten u isto leksičko polje⁵⁾ s pridevom *prljav*, primoran nositi izvesne posledice takve semantičke „srneštenosti“.

Svojstvo 'biti *mutan*' je po pravilu implikativnog karaktera, utoliko što ga mi često intuitivno dovodimo u vezu sa svojstvom 'biti *prljav*'; mutna voda je — tome nas iskušto uči — obično i *prljava*.

Ova, objektivnim okolnostima uslovljena, semantička relacija prideva *mutan* i *prljav* odražava se — naravno, uz odgovarajuće modifikacije — i u figurativnim iskazima. *Prljav*, odnoseći se na čoveka, znači: 'koji izaziva moralno gađenje, nečastan, nepošten, pokvaren' (RMS, s.v. *prljav*). Stoga *mutan*, za razliku od *nejasan*, pri determinisanju čoveka zajedničkom im značenju 'nerazumljiv' dodaje implikaciju: 'koji je (verovatno pri tom i) nečastan, nepošten'.

Upravo je ta doslednost prideva *mutan* u održavanju „srodnštva“ sa *prljav* onemogućila antonimiju onda kad su u pitanju veze tipa *mutan čovek* — *bistar čovek*. Dok je *bistar*

⁵⁾ Izraz *leksičko polje* ovde se upotrebljava u smislu engleskog (stručnog) termina *lexical field*.

preuzimao na sebe iskazivanje mentalnog svojstva, *mutan* je vrlo izrazito i dalje ostajao u istom leksičkom polju sa *prljav*, tako da mu zatim, u odgovarajućoj figurativnoj službi, nije bilo drugog izbora: značenje mu se neminovno moralo obojiti svojevrsnom moralnom dimenzijom.

Jednom rečju, celovit odgovor na osnovno pitanje koje je u ovom radu postavljeno glasi:

Mada u principu može ostvariti antonimijski odnos kako sa *bistar*, tako i sa *jasan*, *mutan* redovno, pri karakterizovanju ljudskog stvora, poništava antonimijsko partnerstvo sa *bistar*, a zadržava ga sa *jasan*, zato što mu je samo u ovom drugom slučaju omogućeno održavanje relacije sa semantičkim „srodnikom“ *prljav*.

Kad se sve to ima u vidu, ne začuduje što su izjave tipa *On je bistar, ali mutan* ostvarljive; ima tome zaista dovoljno razloga.

Sve ovo što je dosad zapaženo o faktima našeg jezika daje povoda za ove načelne zaključke:

U nauci rasprostranjene tvrdnje o tome da se metaforizacijom ne remeti jednom uspostavljen antonimijski odnos moraju se podvrći preformulisanju kako više ne bi bilo zabune oko ključne činjenice: to neremećenje jeste, doduše, najčešće zastupljeno, ali ipak — nije uvek, što znači da je pogrešno pripisivati mu univerzalni karakter.

Ako pridev koji označava neku fizičku odliku raskida inače svojstveno mu antonimijsko parnjaštvo u prilikama kad se zatekne u figurativnoj upotrebi, potrebno je obratiti posebnu pažnju na to kako se on u pojmovnom pogledu ustrojava — možda je njegovo denotativno značenje oslo-

žnjeno konotativnim, pa je upravo ta sekundarna značenjska nijansa uzrok razaranja antonimijskog odnosa.

Van sumnje je jedno: opšta teorija metafore moraće od-sada u svoje „radne zadatke“ uključivati i vođenje računa o ulozi koja pripada konotativnoj značenjskoj komponenti u narušavanju postojanosti antonimijskih relacija.

Od posebnog su teorijskog interesa naše intuitivne procene toga da li jesu ili nisu pojedine fizičke osobine pogodne za to da budu metaforizovanjem „prebačene“ u tu i tu, ovu ili onu značenjsku oblast. Tu bi u nekim slučajevima trebalo očekivati karakteristične divergencije u odgovorima, zavisno, pre svega, od toga iz kojih su jezičkih sredina bili oni pojedinci o čijim se odgovorima radi. Usmeravanje istraživačke pažnje i na tu stranu moglo bi obogatiti nauku izuzetno korisnim saznanjima.

LITERATURA

- Bierwisch, Manfred 1967. Some Semantic Universals of German Adjectives. *Foundations of Language* Vol. 3, № 1, 1—36.
- Kittay, Eva and Lehrer, Adrienne 1981. Semantic Fields and the Structure of Metaphor, *Studies in Language* Vol 5, № 1:31—63.
- Lehrer, Adrienne and Lehrer, Keith 1982. Antonymy. *Linguistics and Philosophy* Vol 5, № 4:483—501.
- Loewenberg, Ina 1975. Identifying Metaphors. *Foundations of Language* Vol. 12, № 3: 315—338.

O DETERMINACIJI PO KRITERIJU 'POZNATOST U JAVNOSTI'*

Mada se semantici prideva posvećuju u nauci poslednjih godina nešto više pažnje, ipak je bavljenje njome zasad još uvek nedovoljno. Još uvek se ne raspravlja na pravi način o tome koliko ona u pojedinim slučajevima može biti složena, koliko se, pri njenom ustrojavanju, primenjuje princip perspektivizacije (od više prisutnih značenjskih pojedinosti neke se isturaju u prvi plan, a druge marginalizuju), kako se ona ponaša pod dejstvom negacije. Ovo što sledi samo je jedan mali prilog skretanju pogleda nauke na tu stranu.

Predmet razmatranja u ovom radu je odredba pridevskog tipa koja nekome/nečemu pripisuje poznatost u javnosti. Ona se obično ostvaruje u nekoliko leksičkih verzija (up. u ruskom: знаменательный, известный, славный, замечательный idt., u engleskom: *famous, celebrated, renowned, well-known* idt.). Zadržaćemo se ovom prilikom samo na leksemama *slavan, čuven, glasovit/ozloglašen* i *poznat*, koje su svojstvene srpskom jezičkom izrazu, nadajući

* Ovaj je rad objavljen 1993. godine (u Moskvi; izdanje Ruske akademije nauka) u zborniku *Philologia slavica*.

se da će izvršena analiza, iako svedena na ovako ograničen jezički materijal, ipak omogućiti nešto bliži uvid u to o kavoj se problemskoj oblasti radi.

Da bi se za nekoga/nešto znalo u široj javnosti, potrebno je da taj neko / to nešto ima čime da na sebe skrene opštu pažnju. Prema tome, svojstvu 'poznat i izvan sopstvene uže sredine' pridružuje se sasvim prirodno predstava o postojanju nečega što je neposredno u vezi s nosiocem takvog svojstva a što je pravi uzrok njegove razglasenosti. To 'nešto', očigledno, nije ni svakidašnje, ni obično, nego naprotiv — nesvaki-dašnje, neobično, izuzetno. Normalno je da javnost, kad se suoči s njim, na odgovarajući način na njega reaguje.

Sve te dodatne konotacije podataka 'svima poznat' mogu, ali ne moraju biti jednakо uključene u semantički potencijal pridevskih leksema korišćenih za determinaciju upravo tim podatkom.

Kad se ostvari u primerima kao što su *poznat pisac*, *poznata bitka*, *poznata slika* i sl., *poznat* znači 'koji se pročuo u javnosti (jer je imao čime)'. Data formulacija aludira na primenu ovog relativno vrlo jednostavnog principa semantizacije: u prvi plan se istura fakat poznatosti u javnosti, dok činjenica da postoji nešto što opravdava takvo stanje stvari ostaje na marginama pažnje, kao nešto podrazumljivo, ali sasvim sekundarno. Karakteristično je da negirana leksička verzija toga prideva, leksema *nepoznat*, mada se obično javlja prosti u značenju 'anoniman', može ponekad, u određenim komunikativnim kontekstima, da sugerira i izvesno nipodaštavanje, omalovažavanje onoga koji se proglašava anonimnim (kao što je to slučaj u primeru *Sad samo neki nepoznati pisci vode glavnu reč, dok oni pravi rezigni-*

rano čute)¹⁾, što nastaje kao neposredna posledica protezanja dejstva negacije i na taj marginalni deo pridevskog značenja: 'za koga se ne zna (jer se nije imao čime pročuti u javnosti)'.

Za razliku od prideva *poznat, slavan* se ističe (relativno) visokim semantičkim nabojem. Taj izraz, naime, razumemo u smislu 'koji se odlikuje nečim što je takvo da služi na ponos i diku, što se široko razglasilo u javnosti, izazvalo opštu hvalu, opšte divljenje'. Iz date formulacije može se razabratи da su se, na denotativnom planu značenja ovog prideva, podatku 'poznat u javnosti' priključili i neki drugi: 'tvorac / sopstvenik / nosilac nečeg izuzetnog', 'koji (zbog tog izuzetnog) ima pravo da se ponosi', 'kome javnost odaje dužno priznanje'. Budući ovako semantički kompleksan, kad se izloži dejstvu negacije, tj. u svojoj leksičkoj verziji *neslavan*, ovaj pridev može svoje (pozitivno) značenje izmeniti na nekoliko načina, već prema tome da li je dejstvo negacije globalno ili parcijalno. Ukoliko je globalno, *neslavan* se postavlja u sinonimičan odnos sa *nije slavan*, tj. znači 'koji se ne odlikuje ničim što bi bilo takvo da služi na ponos i diku, da se široko razglasiti u javnosti izazivajući opštu hvalu, opšte divljenje'. Kad je parcijalno posredi, podatak 'koji se odlikuje nečim', ostaje neopovrgnut, a ostalo se ili prosto poriče ili se preobraća u ono što je smešteno na suprotnom semantičkom polu, tj. u svoj antonim. Kod prostog poricanja značenje reči *neslavan* je 'koji se odlikuje nečim što nije takvo da služi na ponos i diku, da se široko razglasiti u javnosti izazivajući opštu hvalu, opšte divljenje'. Tu *neslavan* stoji prema *slavan* kao *nelep* prema *lep* — ne nalazi se baš na suprot-

¹⁾ Ovaj, kao i svi ostali primeri na osnovu kojih se vrši ova analiza preuzeti su iz razgovornog jezika beogradskih intelektualaca.

nom semantičkom polu (gde je inače smešten pridev *sraman*, odnosno pridev *ružan*), ali nije ni sasvim daleko od njega, pa zgodno služi za eufemističko izricanje diskvalifikacije 'sraman' (up. razliku u ekspresivnosti između *To je zaista neslavan dogadaj* i *To je zaista sraman dogadaj*). Da bi se uspostavio pravi, tj. izrazito polarizovani antonimijski odnos između *slavan* i *neslavan*, potrebno je da ovaj drugi leksički oblik bude semantizovan u smislu 'koji se odlikuje nečim što služi na porugu i sramotu, što izaziva opštu pokudu, opšti prezir'. To se koji put zaista i dogada, kako potvrđuje rečnički materijal², ali više po izuzetku; najčešće se ovom pridevu pripisuje ono prethodno opisano manje izrazito, a u istom smislu diskvalifikaciono značenje. Što se tiče mogućnosti njegove upotrebe za iskazivanje globalnog negiranja, tj. značenja 'nije slavan', ona danas po pravilu izostaje; nekada je, sudeći po rečničkim svedočanstvima³, bila ostvarljiva.

Pridev *čuven* nije u semantičkom pogledu identičan ne-gogu samo vrlo blizak sa pridevom *slavan*. Razlika među njima proističe iz toga što *čuven*, pri obaveštavanju o razglasjenosti zbog nečeg što je sasvim nesvakidašnje, sasvim izuzetno, zanemaruje one ostale (za pridev *slavan* relevantne) podatke koji se tiču socijalnog valorizovanja ('koji služi na ponos i diku') i reagovanja ('koji izaziva opštu hvalu, opšte divljenje'). Jednom rečju, semantička sadržina izraza *čuven* mogla bi se najprikladnije ovako opisati: 'koji se odlikuje nečim što je u toj meri nesvakidašnje, izuzetno, da su za to već svi čuli'. Njegova izvedenica se *ne* — može, doduše,

²⁾ V. podatke koje daje Rečnik Matice srpske pod tom odrednicom.

³⁾ V. podatke koje daje Rečnik Matice srpske pod tom odrednicom.

da se semantizuje po principu globalnog negiranja (značenje 'nije čoven')⁴, ali se sa tom semantikom retko pojavljuje. Živo se, međutim, upotrebljava u značenju parcijalno preoblikovanom negacijom: 'koji se odlikuje nečim što je u toj meri nesvakidašnje, izuzetno, da za tako nešto još нико nije čuo' (up. *To je nečoven skandal!* i slične primere).

Antonimi *glasovit / ozloglašen* imaju ovu (relativno) jednostavnu semantiku: 'koji uživa izuzetno dobar / izuzetno loš glas u javnosti'. Njihove izvedenice s prefiksom *ne* —, ukoliko se uopšte pojave⁵, pogotovo su u značenjskom pogledu jednostavne — iskazuju uvek globalno negiranje: 'koji nije glasovit' odnosno 'koji nije ozloglašen'.

Pridevi *slavan, čoven, glasovit / ozloglašen i poznat* obrazuju, dakle, jedinstven leksički niz u koji se, po kriteriju opadajuće kompleksnosti svojstvenog im značenja, svrstavaju upravo ovakvim redosledom. U odnosu na poslednji član niza, prethodni članovi se izdvajaju kao ekspresivnija, u izvesnom smislu superlativnija leksička rešenja zbog toga što u svom značenju sadrže, pored ostalog, i podatak o izuzetnom kvalifikovanju ('služi na ponos i diku', 'izaziva opštu hvalu, opšte divljenje' — *slavan*; 'koji je na izuzetno dobrom / izuzetno lošem glasu' — *glasovit / ozloglašen*) ili kvantifikovanju ('koje je u najvećoj meri nesvakidašnje, izuzetno' — *čoven*), dok je semantika prideva *poznat* lišena i jednog i drugog.

⁴⁾ V. podatke koje daje Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti pod tom odrednicom.

⁵⁾ Karakteristično je da Rečnik Srpske akademije nauka i umetnosti, uz odrednicu *neglasovit*, stavlja napomenu o nerasprostranjenosti ovakvog leksičkog oblika.

O PRIDEVSKIM OBRAZOVANJIMA TIPA PUN PUNCAT*

Širom svih geografskih prostora gde se govori jezikom/jezicima čije je ime donedavna glasilo *srpskohrvatski* (*hrvatskosrpski*) jedan određeni krug prideva se, u razgovornoj verziji tog/tih jezika, podvrgava udvajaju onda kad treba naglasiti da se u datom slučaju radi o apsolutnom superlativu, tj. o tome da je pridevom imenovano svojstvo zastupljeno u najvećem mogućem stepenu: *pun* → *pun puncat*, *go* → *go golcat* i sl. Kao što se iz navedenih primera razabira, pridev se ne ponavlja u nepromjenjenom vidu, već biva proširen posebnim nastavkom. U sredinama koje se služe standardnim jezikom taj nastavak obavezno u sebi sadrži glasovni elemenat *c*, a na dijalekatskom terenu sporadično se ostvaruju i nastavačka rešenja

* Ovaj tekst se ovom prilikom prvi put objavljuje. Glavna tumačenja data u njemu izložila sam delimično 1984. godine na Petom međunarodnom balkanološkom kongresu, a delimično u radu sa naslovom *On the origin of the adjectival suffix -cat in Serbo-Croatian* koji je objavljen u časopisu *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* Vol. XXXI—XXXII, 1985, Columbus, Ohio.

bez tog suglasnika¹. S tim će se u jedinstvenu sufiksalu celinu udružuju pri tom one glasovne sekvene koje i inače bivaju korišćene za tvorbu prideva — pre svega *-at*², a zatim i *-it*³, dok se na područjima pojedinih narodnih govora, opet sporadično, susrećemo i sa drugaćijim izborima⁴. Sva ta nedovoljno rasprostranjena dijalektska ostvarenja ostaće ovom prilikom izvan naše pažnje.

U stručnoj je literaturi, još sredinom šezdesetih godina (Babić 1966, 235), naglašeno da se od dveju nastavačkih verzija *-cat* i *-cit* — ona druga ne pojavljuje ne geografskim područjima gde se uvažava hrvatski jezički standard. Predstavnici srpskog jezičkog standarda, međutim, upotrebljavaju danas, pored sufiksalne verzije *-cat*, i verziju *-cit*. Tako je, uostalom, postupao i Vuk.

U svom *Crīskom rječniku* on registruje oba nastavačka lika — i *-cat* i *-cit*, ali ne baš uz svaki pridev za koji inače kaže da se može udvojiti (uz *go* je, na primer, zabeležena samo verzija *golcat*, a uz *zdrav* samo verzija *zdravcit*); ukoliko se oba ova oblička rešenja pominju, onda nam se stavlja do znanja da je jedno od njih običnije od drugog time što je to drugo rešenje navedeno u zagradi (tako je

¹⁾ PCAHY, na primer, pod rečju *go*, beleži da se, osim obličkog rešenja *golcat*, javljaju i forme: *goljan*, *golijat*, *golišat*.

²⁾ Sufiksom *-at* se izvode pridevska obrazovanja tipa *nosat*, *grlat*, *brdat* i sl.

³⁾ Sufiksom *-it* se izvode pridevska obrazovanja tipa: *brdovit*, *kamenit*, *silovit* i sl.

⁴⁾ U Lici, na primer (po podacima iznetim u RJA pod rečju *pun*), kaže se, osim *pun puncat*, još i *pun puncijat*, *pun puncan*, *pun puncijan*, pa čak i *pun punan*.

postupljeno u slučaju leksičkih jedinica *pun* i *nov* — prednost je data sufiksalnoj varijanti *-cat*: *pun puncat*, *nov novcat*, a u slučaju leksičke jedinice *sam*, naprotiv, sufiksalnoj varijanti *-cit*: *sam samcit*). Mala anketa koju sam sprovedla među rođenim Beograđanima, predstavnicima našeg standardnog jezika, pokazuje da oni navedene ekspresivne izraze uobičavaju upravo po tom Vukovom modelu — pojavljuju se, s jedne strane, konstrukcije *pun puncat*, *go golcat*, *nov novcat*, a sa druge *zdrav zdravcit* i *sam samcit*. Tu je, očigledno, došla do izražaja težnja ka glasovnom razjednačavanju: samo tamo gde u leksičkom korenu datoga prideva imamo *a* nastavak ne glasi *-cat*, nego *-cit*.

Glasovna sekvenca *-cat* nije samo geografski najšire rasprostranjena, već je i najstarije zasvedočena nastavačka forma kojom se, pri iskazivanju apsolutnog superlativa, proširuje ponovljeni leksički oblik prideva.

Kao što je poznato, godine 1649. objavljen je rečnik Jakoba Mikalje (pod naslovom *Thesaurus linguae Illyricae sive dictionarium Illyricum*). Radi isticanja starine izraza *nov novcat* i *pun puncat*, u RJA je posebno napomenuto kako je njihovo postojanje registrovano još u tom davnašnjem leksikografskom delu (v. odrednice *novcat* i *puncat*). Za izraz *sam samcat* takav podatak RJA ne daje; međutim, među primerima navedenim zato da bi se ilustrovala njegova upotreba (v. odrednicu *sam*), našao se i sledeći, preuzet iz teksta koji je sačinjen 1536. godine, a čiji je autor Zadranin Petar Zoranić: *Sam samcat u primorje dojde*. Obe te zasigurno potvrđene datosti — Mikaljin rečnik i Zoranićev jezik — osvetljavaju bar donekle iz hronološke vizure pridevsko složeno obrazovanje o kojem je ovde reč. Ono je, sumnje nema, u

Zadru i okolini postojalo u prvoj polovini XVI veka, a sredinom XVII veka bilo je već toliko ukorenjeno u narodnim govorima da mu se našlo mesto u ondašnjoj zbirci domaćih reči.

Ova tri prideva čija nam je sposobnost udvajanja najstarije zasvedočena imaju jednu zajedničku obličku i jednu zajedničku značenjsku osobenost: ističu se jednosložnošću, a imenuju svojstvo koje ne poimamo kao trajnu, nego kao privremenu odliku bića ('sam'), odnosno stvari ('pun' i 'nov').

Ovim najstarije zasvedočenim uvđojenim pridevskim formama priključuju se udvojene verzije prideva *go*, *zdrav* i *prav* ne samo po tome što njihova upotreba takođe pokriva široke govorne prostore, već i s pogledom na hronološki kriterij — ako ne ranije, a ono svakako u XVIII veku (v. podatke date u RJA pod odrednicama *golcat*, *zdravcat* i *pravcat*) i ta su oblička rešenja bila „u opticaju“. Inače, sve ostale potvrde o „dupliciranju“ još nekih prideva kasnijeg su datuma — potiču iz XIX i XX veka. Najstariji i najrasprostranjeniji spisak prideva koji podležu reduplikaciji glasi, dakle: *sam*, *pun*, *nov*, *go*, *zdrav* i *prav*. Ne može, uostalom, biti puka slučajnost to što se jedini Vukovi osvrti u *Српском рјечнику* na naša ekspresivna pridevska obrazovanja sa sufiksom *-cat/-cit* svode baš na pominjanje reči sa toga spiska.

I prideve *go*, *zdrav* i *prav* odlikuje jednosložnost, a što se njihovog značenja tiče, prva dva izraza imenuju takođe svojstvo koje po pravilu nema postojani karakter, dok je sa trećim situacija komplikovanija. Pridev *prav*, naime, osim fizičkog stanja neiskriviljenosti, iskazuje i danas, a iskazivao je i u ranijim vekovima, pojmove 'nedužan', 'nepatvoren',

'isti' (ova dva poslednja značenja samo svojim oblikom određenog vida — *pravi*) koji ne podležu karakterizovanju po kriteriju postojanost / nepostojanost.

Za pridevom *prav* poveo se u nekim govorima njegov antonim *kriv* — u PCAHY, pod tom odrednicom, stoji obaveštenje da se u Lici govorи *kriv krivcat*. Treba posebno napomenuti da je na našoj ekavskoj jezičkoj teritoriji danas veoma raširen izraz *beo belcat*. Budući da reč *beo* imenuje *inherentnu* (dakle — postojanu!) osobinu bića i stvari, jasno je da su govorni predstavnici srpskog jezika vremenom izneverili onaj početni semantički princip po kojem su pridevi birani kao podobni za udvajanje.

Izrazu *beo* priključuje se izraz *ceo* po tome što je takođe živo prisutan na istovetnim govornim prostorima u svojoj ekspresivnoj obličkoj verziji *-ceo celcat*. Mada im je i u paradigm i u derivatu na *-cat* osnova jednosložna, *beo* i *ceo* su dvosložne reči. Svojstvo dvosložnosti te reči su stekle naknadno, u rezultatu delovanja glasovnog zakona po kojem se svako *l* na kraju sloga pretvaralo u *o* (kao što je poznato, taj je zakon bio „na snazi“ kraјем XIV i početkom XV veka, a potom je njegova operativna moć presahla). Nije, naravno, lišeno interesa pitanje otkud to da u formama *belcat* i *celcat* dati nazivi za 'beo' i 'ceo' dosledno opстоje u leksičkom liku *bel* i *cel* — rečnici ne registruju nikakav trag postojanja složenih pridevskih formacija u verziji **beo beocat* i **ceo ceocat*, dok za pridev *go*, koji je takođe bio „žrtva“ opisanog glasovnog zakona, pouzdano znamo da mu je, na dijalekatskom terenu, prilikom udvajanja, u ponovljennom leksičkom obliku, sporadično dodeljivano i glasovno rešenje *go* umesto *gol* (tako npr., po svedočenju RJA, od-

rednica *golcat*, u tekstu iz 1759. godine, čiji je autor ikavac Emerik Pavić, stoji ovakva rečenica: *čovik hadaše go gocat*, a PCAHY, pod odrednicom *gocit*, navodi izjavu *Na zemlju dođoh go gocit* koja je preuzeta iz *Kiće*, lista „za šalu i zabavu i prikupljanje narodnih umotvorina“ objavljenog u Nišu, 1905. godine). Ostavljajući, međutim, ovog puta to pitanje po strani, budući da nije na najneposredniji način povezano sa našom temom, zadržaćemo se na jednoj pojedinstnosti koja to jeste. Po završetku „turskog doba“ na ovim zapadnjim delovima Balkana, jednosložnost leksičkog korena prestala je da se postavlja određbenim rečima kao neophodan preduslov za njihovu podatnost udvajaju. Tako se, na primer, u tom nama bližem vremenu pojavljuju u hrvatskim književnim tekstovima udvojeni oblici leksičkih jedinica *bijel* i *cijel* (koje, doduše, u svom derivatu na *-cat* ipak imaju jednosložnu tvorbenu osnovu) — PCAHY, s.v. *belcat*, navodi ovaj primer iz jezika Augusta Šenoe: *Oko glave i vrata bijaše joj omotan bijel bjelcat rubac*, a PMC, s.v. *celcat*, ovaj iz jezika Dinka Šimunovića: *Leže na divančić, baš prema velikom zrcalu, u kom se cijela cijelcata mogla vidjeti*. Na govornim područjima Dubrovnika i Like, kao i u jeziku hrvatskih književnika, registrirana je složena oblička formacija *jedan jedincat* (v. RJA i PCAHY s.v. *jedincat*), dok je primer za složeno obrazovanje od iste reči *jedan*, ali u verziji *jedan jedincit*, o kojem izveštava PCAHY (s.v. *jedincit*), preuzet iz teksta poreklom sa naših ekavskih govornih teritorija. Skok (Etim. tj. I, 732) pominje i upotrebu konstrukcije *isti isticat* u značenju „posve isti“, ne obaveštavajući nas, doduše, o tome gde je sve zapažena. Sve u svemu — dvosložnih pridevskih (i pridevima srodnih) reči

koje podležu udvajanju danas ima, ali ipak u sasvim ograničenom broju.

Ako su se, kao što pokazuju podaci kojima raspolažemo, prvo počeli udvajati pridevi jednosložnog leksičkog korena kojima je označavano neko svojstvo nepostojanog karaktera i ako je za leksičko oformljenje ponovljenog prideva korišćen početno nastavak *-cat*, pitanja koja se postavljaju pred nauku glase: kako je „proradio“ ovakav tvorbeni model i šta je moglo uticati na to da on ne samo bude usvojen na tolikim geografskim prostranstvima nego i da na njima uporno, kroz vekove, ostane živo prisutan?

Prvo na šta treba iznaći odgovor tiče se tajanstvenog nastavka *-cat*, tačnije — onog glasovnog elementa *c* sadržanog u njemu. Tim se suglasnikom slovenski jezici inače ne služe pri ustrojavanju svojih nastavačkih rešenja za tvorbu prideva; otkuda onda nama *c* u *-cat*?

Najmerodavniji za etimološka pitanja srpskog/hrvatskog jezika, Petar Skok, propustio je u svom *Etimološkom rječniku* da se osvrne na tu tajnu. Ipak, ne možemo reći da se baš niko od jezičkih stručnjaka nije njome pozabavio. U svojoj knjizi *Савремени српскохрватски језик*, na str. 600, Mihailo Stevanović iznosi mišljenje da su pridevska obrazovanja sa tim sufiksom nastala „najverovatnije preko imenica na *-ac* izvedenih od osnova prideva: *ceo*, *go*, *pun* i *nov*“. Mada je na taj spisak pridevskih izraza, uz reči *ceo*, *go* i *pun*, stavljena i reč *nov*, u daljem se izlaganju ne spominje nikakva imenička izvedenica od *nov*; navode se samo imenice *celac*, *golac* i *punac* kao mogući uzori za tvorbu ekspresivnih pridevskih oblika *celcat*, *golcat* i *puncat*.

Nažalost, sa tim se etimološkim tumačenjem ne može-
mo saglasiti.

U stvari, i sam Stevanović uviđa da imenice *golac* i *punac* nisu imale pravih prilika za onakvo presudno uticanje kakvo im on pripisuje. To se razabira iz njegove dodatne napomene (v. navedeno mesto) o tome da je reč *golac* „danas vrlo retka, ako ne i nepoznata“, a reč *punac* „poznata u jednom dosta udaljenom značenju, u značenju *punac* — *tast*, ženin otac, ali joj u korenu može biti pridev *pun*“. Ispada, dakle, da kao neosporna u podsticajnoj ulozi ostaje samo ona treća imenička leksema — *c(ij)elac*. Međutim, hronologija drastično opovrgava mogućnost etimološkog povezivanja konstrukcija tipa *sam samcat*, *pun punčat* i sl. s tom leksemom: njih zatičemo kao odomaćene u primorskim govorima znatno pre XVIII veka, dok je reč *cijelac*, obaveštava nas RJA pod tom odrednicom, registrvana prvi put tek u ilirsko-italijanskom rečniku Dubrovčanina Joakima Stullija iz 1806. godine. Ni *punac*, uostalom, takođe nije leksičko-gramatička tvorevina za koju su u ranijim vekovima znali primorski govorci. U RJA, s. v. *punac*, стоји ова napomena: „Iz starije književnosti, osim M. Relkovića, nema u gradi za ovaj rječnik potvrde toj riječi, a i danas je u govoru i pismu *tast* običnija riječ“. Vredi se podsetiti i na činjenicu da Vuk, beležeći u *Српском речнику* leksički oblik *punac*, upućuje korisnike rečnika na ono što je u jeziku običniji izraz: „*punac vide tast*“. Sa *golac*, doduše, stvari stoje drukčije. Taj izraz, čije značenje PCAHY definiše kao „dečak, mladić koji je još golobrad“, široko je raširen na zapadnim priobalnim govornim područjima, a prvi pomen o njegovom postojanju potiče iz 1400. godine. Dajući taj podatak, Skok

napominje: „Hrvatsko primorje, Baška“ (Skok, Etim. rj. I, 582). Tu su se, dakle, sustekle vrlo povoljne geografske i hronološke okolnosti. Pa ipak — ostaje nejasno kojim je načinom imenica *golac* u značenju „dečak; mladić koji je još golobrad“ mogla podstaći ljude na to da počnu oblikom *golcat* pojačavati značenje prideva *go* u smislu apsolutnog superlativa.

Po mom uverenju, objašnjenje nastanka tih ekspresivnih pridevskih obrazovanja treba tražiti na sasvim drugoj strani. Tvorbeni uzor morao je postojati negde bliže, među pridevskim leksičkim oblicima. Ima li u srpskom/hrvatskom jeziku, izvan ovih ponovljenih leksičkih jedinica sa sufiksom, ikakvog prideva koji bi se završavao na *-cat*?

Ima; takav je pridev *krcat*.

Za *krcat* se u RJA kaže, prvo, da znači „nakrcan, napuňen, pun često s većim silom u značenju, kao *prepun*, *puncot*“, a drugo da se javlja u tekstovima primorskih pisaca počev „od XVI vijeka, a između rječnika u Mikaljinu“ (up. primer iz jezika Dubrovčanina Mavra Vetranića: *Moja plav krcata neka se izvrati*). Taj pridev stoji u neposrednoj etimološkoj vezi sa *krcati*, glagolom romanskog porekla, koji je prвobitno bio pomorski termin — značio je 'tovarom puniti ladu' (v. Skok, Etim. rj. II, 185—186). RJA (s.v. *krcati*) nas obaveštava da je taj glagol bio poznat narodnim govorima duž jadranske obale već u prvoj polovini XV veka, a da se pridevski oblik *krcat* znatno pre kraja XVI veka upotrebljavao ne samo u svom prвobitnom značenju 'natovaren', već i u ovom koje mu je danas svojstveno — 'dupke pun' zaključujemo na osnovu susreta sa jezičkom gradom navedenom u RJA, s.v. *krcat*. U nju je, naime, uvršten i ovaj

stih dubrovačkog pesnika Mavra Vetračića (umro 1576): *Krcate nošaše bisake vrh pleći*. Ali — kako povezati postojanje reči *krcat* u značenju 'pun' sa nastavkom udvojenih pridevskih konstrukcija tipa *pun puncat*?

Pretraživanje jezičke građe sadržane u RJA daje nam ključ za odgonetanje i te tajne.

Postoje, počev od XVI veka pa nadalje, mnogobrojne potvrde o tome da su predstavnici primorskih govora, u želji da iskažu što upečatljivije potpunu zastupljenost onoga što dati pridev imenuje, dodavali ovome (bilo posredstvom venzika *i* ili bez tog posredstva) još jednu istoznačnu pridevsku reč radi pojačanja; tako, na primer, Dubrovčanin Marin Držić (druga polovina XVI veka) ovako kaže: *Moj sinak... leži go i nag* (RJA, s.v. *nag*), dok je iz pera Višanina Andrije Vitalića (početak XVIII veka) poteklo ovo: *Kada... gredu iz Tarsa pune krcate zlata i blaga* (RJA, s.v. *krcat*). Možemo prepostaviti da je oblik *krcat*, čijim se izgovaranjem ponavljalo značenje prideva *pun*, u nekim sredinama na primorskem geografskom prostoru relativno rano zamenjen leksičkom inovacijom *puncat* zbog toga što je ta novoskovana reč, po prirodi stvari, još pogodnije pojačajno leksičko sredstvo — ne ponavlja sobom samo značenjski sadržaj, već i glasovni lik prideva sa kojim se udružuje. Po modelu po kojem je „skrojen“ izraz *pun puncat* počeli su se onda proizvoditi i drugi izrazi: *sam samcat*, *go golcat* itd.

Uzmimo da se to sa *krcat* — *puncat* doista zbilo onako kako smo prepostavili. Sad nam predstoji potraga za odgovorom na ono drugo, takođe ključno pitanje: šta je moglo doprineti tome da se jedno ekspresivno pridevsko obrazovanje, poniklo u priobalnom govornom pojusu, rasprostre

toliko duboko unutar kopna da zahvati čak i ovu našu ekavsku govornu sredinu?

Ne samo za vladavine Nemanjića, nego i u onim potonjim, „turskim“ vremenima, svim tim širokim kopnenim prostranstvima krstarili su vredni Dubrovčani, zaokupljeni svojim trgovačkim poslovima. Njihova uloga u prenošenju izraza tipa *pun puncat* drugima nije mogla biti sasvim bezznačajna. Pa ipak, nikad dubrovački princip udvajanja prideva ne bi bio tako masovno usvojen da nije bilo jednog u tom pogledu presudnog faktora: prisustva turskog jezika na ovim našim balkanskim prostorima.

Ekspresivna udvajanja čije su „žrtve“ pridevi nisu nešto sasvim retko u jezičkom svetu, ali se po pravilu svode na sporadične pojave, što znači da ako se u nekom datom jeziku i nađe pokoji pridevski izraz s udvajanjem (up. u italijanskom *solo soletto* 'sam samciti', u ruskom *белым белый* 'beo belcat' i sl.) samom udvajaju kao takvom nije dodeljena uloga šire korišćenog gramatičkog postupka. U turskom je, međutim, upravo ovo drugo ostvareno.

Maksimalnu zastupljenost svojstva imenovanog pridevom turski jezik signalizuje ovako: *ispred* date pridevske reči postavlja svojevrstan prefiks čiji je glasovni lik sačinjen od početnog „otvorenog“ sloga same te reči i nekog suglasnika koji sobom taj slog „zatvara“ — up. *YEni* 'nov' → *YEPyeni* 'nov novcat', *KATı* 'tvrd' → *KASkatı* 'najtvrdi što može biti', *BEyaz* 'beo' → *BEMbeyaz* 'beo becat', *YEşil* 'zelen' → *YEMyeşil* 'najintenzivnije zelen' i sl. Te turske izvedenice svojim glasovnim sklopom proizvode upravo onaj akustički utisak ponovljenih početnih glasovnih celina koji na čoveka ostavlja slušanje naših pridevskih izraza tipa *nov novcat*, *pun puncat* i sl.

Koliko je naš svet u prošlosti bio pod snažnom akustičkom impresijom opisanog turskog tvorbenog postupka svedoči činjenica da su na dijalekatskom terenu zasvedočeni čak i slučajevi ostvarivanja pridevskih formacija sa značenjem apsolutnog superlativa „na turski način.. ponavljanjem prvoga sloga“ (Skok, Etim. rj. I, 267). Kao primer za to navode se u Skokovoj knjizi oblici „cipceo pored cipceo (Kosmet)“ (v. str. 267), odnosno „cipcieli.. pored cipcieli (Crnica)“ (v. str. 267), zatim „u Kosmetu.. *bem-beo* prema tur. *bem beyaz*“ (v. str. 152), pa „goz-go (Mrkojnić-Grad, Bosna)“ (v. str. 582). Nemoguće je, dakle, ne pomisljati na to da je podsticaje za „održavanje u životu“ u srpskom jeziku već postojećih udvojenih jednosložnih prideva mogla davati opisana turska jezička situacija. Uostalom, da je upravo tako bilo potvrđuje samim svojim postojanjem jedna vrlo važna (u nauci inače previđana) činjenica na koju sam ukazala još 1984. godine (u svome referatu pročitanom na V međunarodnom balkanološkom kongresu): i ostala dva slovenska naroda koja su vekovima bila pod turskom dominacijom, Bugari i Makedonci, a uz njih još i Rumuni, uđvajaju takođe jednosložne prideve, proširujući, baš kao što i mi činimo, onaj ponovljeni leksički oblik posebnim sufiksom — up. rumunsko⁵ *gol golut'* 'go golcat' i sl., makedonsko⁶ здрав здравеничок i sl., bugarsko *нов новеничък*, 'nov novcat' i sl.

⁵⁾ Situacija u ovom pogledu, kako u rumunskom, tako i u bugarskom, opisala je Olga Mladenova — v. Младенова 1979.

⁶⁾ Uvid u odgovarajuće makedonske leksičko-gramatičke prilika daje razmatranje jezičke grde sadržane u PMJ.

Shodno takvom stanju stvari, dužni smo da naše složeno pridevsko obrazovanje tipa *pun puncat, go golcat* i sl. proglasimo za balkanizam, tj. da ga svrstamo među one leksičko-gramatičke pojave koje predstavljaju sobom zajedničku diferencijalnu osobenost (svih ili nekih od) jezika lociranih na balkanskim geografskim prostorima. To je, dakle, nova pojedinost koja na relevantan način dopunjuje za slavistiku izuzetno važan spisak onih crta po kojima se balkanski slovenski jezici razlikuju od ostalog slovenskog jezičkog sveta.

SPISAK CITIRANE LITERATURE

- Babić 1966: Stjepan Babić, *Sufiksalna tvorba pridjeva u suvremenom hrvatskom ili srpskom književnom jeziku*, Rad JAZU 344, Zagreb, 1966, 63—256.
- Вук, Српски рјечник: *Српски рјечник иструмачен њемачијем и латинскијем ријечима*. Скупљо га и на свијет издао Вук Стеф. Карадић. Четврто, државно издање, Београд 1935.
- Младенова 1979: Олга Младенова, *Една структурно—граматична усредница в българския и румънския език (тим нов—новеничък, поинт)*, Съпоставително езикознание IV, 4, София 1979, 25—37.
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. JAZU, Zagreb.
- PMJ: Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања изд. Институт за македонски језик, Скопје I кнј. 1961, II 1965, III 1966.
- PMC: Речник српскохрватскога књижевног језика, izd. Matica srpska, Novi Sad.
- PCAHU: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, izd. SANU i Institut za srpski jezik, Beograd.
- Skok, Etim. rj.: Petar Skok, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I—IV*, 1971—1974, Zagreb, izd. JAZU.
- Стевановић, Савремени српскохрватски језик: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. (Граматички систем и књижевнојезичка норма)* I, Београд 1964.

SADRŽAJ

O NAZIVIMA BOJA

O razlikovanju ljudi po boji	9
O glagolima izvedenim od naziva „ljudskih boja“	47
Plava boja kao lingvistički problem	59
O zelenom konju	87

ROD I BROJ U JEZIKU

O rečima koje iskazuju ljudski stvor u najneodređenijem smislu	105
O gramatičkom razlikovanju neudatih ženskih osoba od udatih u nekim poljskim dijalektima	123
Neka zapažanja o broju i rodu	128
Neki problemi kvantifikacije sagledani iz vizure srpskih (a donekle i šire slovenskih) jezičkih datosti	157

ZNAČENJSKO I OBLIČKO USTROJAVANJE JEZIČKIH JEDINICA

Semantika predloga u izrazima tipa <i>sedeti na suncu / sedeti u hladu</i>	175
Još o dekomponovanju predikata	180
O razlikovanju načelnog od konkretnog saopštavanja	188

O jednoj ekspresivnoj sintaksičkoj konstrukciji	198
O nekim gramatičkim fenomenima uslovljenim empatijom	206
Srpsko <i>jedan</i> / bugarsko <i>edin</i> u ulozi odredbe predikatske imenice	217
O odredbama kategorizovanja	225
O „denotativnom“ i „konotativnom“ kategorizovanju	237
O prilozima „za način“	254
Odredbe „dodatnog komentara“	283
O prilozima za promenu (nekog prethodno uspstavljenog) stanja	298
Jedan prilog problematici metafore	305
O determinaciji po kriteriju 'poznatost u javnosti'	314
O pridevskim obrazovanjima tipa <i>pun puncat</i>	319

Izdanje Biblioteke XX vek, Bulevar Nikole Tesle 6, Zemun i Slovo-
grafa, Grčića Milenka 4b. Za izdavače: Ivan Čolović i Stevan Kenjalo.
Štampa: SLOVOGRAF. Beograd, 1995.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

808.61-54

ИВИЋ, Милка

O zelenom konju : Novi lingvistički ogledi / Milka Ivić. -- Zemun : Biblioteka XX vek ; Beograd : Slovograf, 1995 (Beograd : Slovograf). - 331 str. ; 18 cm. -- Biblioteka XX vek ; 82)

Beleške uz tekst. -- Registri. -- Bibliografija
uz tekst

ISBN 86-81439-19-1

808.61-56

а) Српски језик – Семантика (лингвистика)

б) Српски језик – Синтакса

ID = 39778828

